

**T.C.  
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA  
EVREN SEMBOLLERİ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Gülderen ŞEHRİBANOĞULLARI**

**Enstitü Anasanat Dalı : Geleneksel Türk Sanatları**

**Tez Danışmanı: Prof. Kadriye Didem ATİŞ**

**AĞUSTOS – 2019**

T.C.  
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

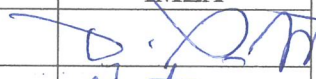


İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA  
EVREN SEMBOLLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gülderen ŞEHRİBANOĞULLARI

Enstitü Anasanat Dalı : Geleneksel Türk Sanatları

“Bu tez 2708/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. K. Didem ATİŞ	Bararalı	
Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN	Bararalı	
Dr. Öğr. Üyesi Hakan GİLOĞLU	Bararalı	



SAKARYA  
ÜNİVERSİTESİ

T.C.  
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Gülderen ŞEHRİBANOĞULLARI
Öğrenci Numarası	:	1660Y29007
Enstitü Anabilim Dalı	:	Geleneksel Türk Sanatları
Enstitü Bilim Dalı	:	Sosyal Bilimler
Programı	:	<input checked="" type="checkbox"/> YÜKSEK LİSANS <input type="checkbox"/> DOKTORA
Tezin Başlığı	:	İslamiyet Öncesi Türk Toplumlarında Evren Sembolleri
Benzerlik Oranı	:	%11

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

27.08/2019  
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi ..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....  
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman  
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. K. Didem ATİŞ

Tarih: 27.08.2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

# İÇİNDEKİLER

<b>ÇİZİM LİSTESİ .....</b>	<b>iv</b>
<b>RESİM LİSTESİ.....</b>	<b>vi</b>
<b>ÖZET.....</b>	<b>viii</b>
<b>SUMMARY.....</b>	<b>ix</b>
<b>GİRİŞ .....</b>	<b>x</b>
<b>1.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ .....</b>	<b>1</b>
1.1.Proto-Türkler (M.Ö. 1059-M.Ö. 249).....	1
1.1.1.Tarihsel Gelişim.....	1
1.1.2.Sanat Anlayışları.....	2
1.2.Hunlar (M.Ö. 244-M.S.216).....	5
1.2.1. Tarihsel Gelişim.....	5
1.2.2. Sanat Anlayışları.....	6
1.3.Göktürkler (552-744).....	16
1.3.1.Tarihsel Gelişim.....	16
1.3.2. Sanat Anlayışları.....	17
1.4.Uygurlar (744-840).....	26
1.4.1.Tarihsel Gelişim.....	26
1.4.2. Sanat Anlayışları.....	27
<b>2. EVREN TANIMI .....</b>	<b>38</b>
2.1. Kozmoloji ve Kozmogoni.....	38
2.2. Türklerin Evren Düşüncesi.....	39
2.3.Evrenin Merkez ile Bağlantısı.....	42
2.3.1.Yön.....	43
2.3.2. Eksen (Ok).....	45
2.3.2.1. Çadır Direği.....	45

2.3.2.2. Dünya Ağacı .....	46
2.3.2.3. Dağ .....	48
2.3.3.Kutup Yıldızı.....	49
<b>3.TÜRK TOPLULUKLARINDA EVREN KAVRAMI .....</b>	<b>52</b>
3.1. Din ve İnanç Sistemleri .....	52
3.1.1. Gök Tanrıçılık.....	55
3.1.2. Şamanizm .....	57
3.1.2.3. Altay Şamanları .....	60
3.1.2.4.Yakut Türkler.....	63
3.1.3. Budizm ve Maniheizm .....	64
3.2. Felsefe ve Sosyoloji .....	66
3.3. Psikoloji.....	70
3.4. Sanat Antropolojisi.....	71
3.6. Mitoloji .....	73
<b>4.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLULUKLARI “EVREN” SEMBOLLERİ .</b>	<b>76</b>
4.1. Yön.....	77
4.2. Dünya Ağacı .....	84
4 .3. Dağ.....	94
4.4. Lotus (Nilüfer) .....	96
4.5. Mandala .....	100
4.6. Çarkıfelek .....	104
4.7. Ejderha.....	106
4.8. Dünya Modelleri .....	117
4.8.1. Altay Şamanlarında Dünya Modeli.....	117
4.8.2. Göktürklerde Dünya Modeli.....	118
4.8.3. Uygurlarda Dünya Modeli.....	119

<b>SONUÇ.....</b>	<b>122</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>140</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ.....</b>	<b>152</b>

## ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1 : Hunların kullanmış oldukları konik çadır şekli .....	7
Çizim 2 : Hunların kullanmış oldukları çadır şekli .....	7
Çizim 3 : Beşinci Pazırık kurganı .....	8
Çizim 4 : Pazırık Halısının Çözüğü İplikleri .....	10
Çizim 5 : İkinci Pazırık Kurganından Çıkan Mumyalanmış Hunların Dövme Süsleri .	13
Çizim 6 : Pencikent'ten 6. Yüzyıla ait cenaze töreni.....	24
Çizim 7 : Uygurlara ait ev .....	28
Çizim 8 : Mani'nin portresi, Hoço "K" tapınağı duvar resmi ayrıntı .....	35
Çizim 9 : Dört Anayön, Beş Temel Unsur ve Yönlere Göre Zaman .....	44
Çizim 10: Dağın Merkezi Bağlantısının Çizgiseli .....	49
Çizim 11: Şaman giysisi .....	59
Çizim 12: Erlik, Türk Mitolojisinin Ölüm Ruhu .....	73
Çizim 13: Dört Yön.....	78
Çizim 14: Dört Yön.....	79
Çizim 15: Chou Dönemi Ming-T'ang'ın Rekonstitüsüyonu .....	80
Çizim 16: Kare Mekan Çizimi .....	82
Çizim 17: Dört Yön.....	82
Çizim 18: Yakutlarda Dünya Ağacı .....	86
Çizim 20: Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen .....	87
Çizim 21: Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen .....	88
Çizim 22: Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen .....	88
Çizim 23: Şaman Davulu.....	88
Çizim 24: Şaman Davulu.....	89
Çizim 25: Davul Üzerine Çizilmiş Dünya Ağacı.....	89
Çizim 26: Şaman Davulu Üzerinde Kayın Ağacı .....	90
Çizim 27: Hayat Ağacı .....	91
Çizim 28: Hayat Ağacı .....	91
Çizim 29: Dünya Ağacı.....	92
Çizim 30: Uygur Duvar Resmi Hayat Ağacı.....	94
Çizim 31: Sumeru Dağ'ı.....	96

<b>Çizim 32:</b> Dairesel Mandala .....	102
<b>Çizim 33:</b> Mandala (Dünyaevi ve Kral Şehri Planı) .....	103
<b>Çizim 34:</b> Uygurlar Duvar Resimlerinden Buddah Çakırı (Çakra) Ayrıntısı .....	106
<b>Çizim 35:</b> Hunlara ait Ejder .....	110
<b>Çizim 36:</b> Çift Ejder Ağzında Güneş ve Ay .....	110
<b>Çizim 37:</b> Uygur Ejderi .....	111
<b>Çizim 38:</b> Göldeki Ejder Ayrıntısı.....	112
<b>Çizim 39:</b> Uygurların Kitabelerinden Çift Ejder.....	113
<b>Çizim 40:</b> Uygurların Kitabelerinden Çift Ejder Ayrıntısı .....	114
<b>Çizim 41:</b> Çift Ejder .....	115
<b>Çizim 42:</b> Çift Ejder .....	116
<b>Çizim 43:</b> Taht Üzerinde Çift Ejderden Biri.....	117
<b>Çizim 44:</b> Altaylara ait Takvim ve Dünya Şekli.....	117
<b>Çizim 45:</b> Göktürlere ait Bugut Anıtı Yazıt Rekonstitüsüonu.....	118
<b>Çizim 46:</b> Uygurların Dünya Tasviri, Ejder, Lotus, Dünya Ağacı ve Sumeru Dağ'ı ..	121
<b>Çizim 47:</b> Simurg ve Ejderin mücadelesi .....	137
<b>Çizim 48:</b> Bir Osmanlı minyatüründe dünyayı çevreleyen devasa yılanın çizimi.....	138



## RESİM LİSTESİ

<b>Resim 1</b> : Hakasya, Okunyeva mezarından .....	4
<b>Resim 2</b> : Okunye devri koç başlı heykel .....	5
<b>Resim 3</b> : Pazırık Halısı .....	9
<b>Resim 4</b> : Yün İşleme Örtü Üzerinde Yer Alan Su Kaplumbağaları ve Balıklar .....	10
<b>Resim 5</b> : Keçe Üzerine Aplike Yapılmış Arslan Başlı Figürü .....	11
<b>Resim 6</b> : Hun yazısı karakterleri .....	12
<b>Resim 7</b> : Hun Devrine Ait Mumyılanmış Cesedin Sağ Kol Dövmesi .....	13
<b>Resim 8</b> : Dağ Keçisi M.Ö. 3.-4. Yüzyıl .....	14
<b>Resim 9</b> : At Koşum Takımı .....	15
<b>Resim 10</b> : Hun Çağına Ait Kaya Resmi.....	16
<b>Resim 11</b> : Göktürk kumandanı Kültigin'in başı .....	19
<b>Resim 12</b> : Göktürlere ait heykel .....	20
<b>Resim 13</b> : Göktürlere ait heykel .....	21
<b>Resim 14</b> : Kültigin Anıtı Güney Yönü.....	22
<b>Resim 15</b> : Göktürlere ait kaya resmi .....	23
<b>Resim 16</b> : Göktürk devrine ait duvar resmi.....	25
<b>Resim 17</b> : 8. Yüzyıl, Göktürlere ait altından yapılmış sürahiler .....	25
<b>Resim 18</b> : Kızıl, insan heykeli .....	29
<b>Resim 19</b> : Sorçuk, at başı .....	30
<b>Resim 20</b> : 8. yüzyıl Bezeklik'te duvar resmi Uygur müzisyenleri .....	31
<b>Resim 21</b> : Hoço "K" Tapınağı'na ait duvar resmi .....	32
<b>Resim 22</b> : Bezeklik'te Vakıf yapan Prensler ve Prensesler.....	33
<b>Resim 23</b> : Hoça, Uygur freski, dört nala koşan at .....	33
<b>Resim 24</b> : Uygurların Mani dinine ait yazma eserin minyatür sayfası .....	34
<b>Resim 25</b> : Uygurlara ait ipek üstüne işleme .....	36
<b>Resim 26</b> : Uygur harfleri .....	37
<b>Resim 27</b> : Uygurlara ait küp.....	37
<b>Resim 28</b> : Dört Yön .....	78
<b>Resim 29</b> : Kare Mekan .....	81
<b>Resim 30</b> : Dört Yön .....	83
<b>Resim 31</b> : Dört Yön .....	83

<b>Resim 32:</b> Dört Yön .....	84
<b>Resim 33:</b> Ağaç Motifi .....	85
<b>Resim 34:</b> Dünya Ağacı.....	93
<b>Resim 35:</b> Hunlara ait Güneş ve Nilüfer Karışımı .....	97
<b>Resim 36:</b> Lotus Oturuşu.....	98
<b>Resim 37:</b> Uygur Duvar Resmi Lotus Oturuşu.....	99
<b>Resim 38:</b> Lotus Tahtı .....	99
<b>Resim 39:</b> Dairesel Mandala.....	102
<b>Resim 40:</b> Ahşap Tavan Resmi, Lotus ve Mandala .....	104
<b>Resim 41:</b> Uygurlar Duvar Resimlerinden Buddah Çakırı (Çakra) .....	104
<b>Resim 42:</b> Çift Ejder ve Daire.....	108
<b>Resim 43:</b> Hunlara ait Pazırık Kurganından, Geyiği Yutan Ejder .....	109
<b>Resim 44:</b> Göldeki Ejder .....	112
<b>Resim 45:</b> Bugut Anıtı. M.S. 582.....	119
<b>Resim 46:</b> 17. yüzyıl Bergama halısında Ming t'ang şeması .....	128
<b>Resim 47:</b> 19. yüzyılında Milas halısında evrensel ağaç.....	130
<b>Resim 48:</b> Simurg'un Bebek Zal'ı Kaf Dağına Götürmesi .....	131
<b>Resim 49:</b> Budist Mandalası .....	133
<b>Resim 50:</b> Padişaha ait bir çadırın eteğinde yer alan çarkıfelek motifleri.....	134
<b>Resim 51:</b> Selçuklulara ait çift ejder, Cizre Ulu Cami kapı tokmağı.....	136

**Sakarya Üniversitesi**  
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti**

<b>Yüksek Lisans</b>	X	<b>Doktora</b>	
<b>Tezin Başlığı:</b> İslamiyet Öncesi Türk Toplumlarında Evren Sembolleri			
<b>Tezin Yazarı:</b> Gülderen ŞEHRİBANOĞULLARI		<b>Danışman:</b> Prof. K. Didem ATİŞ	
<b>Kabul Tarihi:</b> 27 Ağustos 2019		<b>Sayfa Sayısı:</b> xiii (ön kısım) + 152 (metin kısmı)	
<b>Anabilim Dalı:</b> Geleneksel Türk Sanatları		<b>Bilim Dalı:</b> Sosyal Bilimler	
<p>İnançlar ve din eski Türklerin evren düşüncesinin temelinde yer almış böylelikle, bu toplumlar da bu soyut kavramları somutlaştırma ihtiyacı doğmuştur. Bu somutlaştırma yeryüzündeki çeşitli unsurlara atfedilerek sembollere yansımıştır. Buna bağlı olarak bu toplumlar merkez olan eksen ile dünya düzenini oluşturmuşlardır. Eski Türkler de ilk zamanlarda korkularına, sorularına, bilinmezliğe mana verme arayışına girdiği için; yaşadığı dünyayı, gök kubbe ve yeraltını tasvir eden evren düşüncesine varmıştır.</p> <p>Hazırlanan tezde eski Türklerin inanç kökenli devlet anlayışıyla oluşan, hükümdarlarına bağlı olan bu toplumların, yaşam şartları ve inançlarının işleyişi ve değişimi araştırılarak, düşünce sistemlerinin anlaşılması hedeflenmiştir.</p> <p>Eski Türkler düşünce sistemlerinde oluşturdukları unsurların (dağ, ağaç, direk ve kutup yıldızı) mitolojik anlam taşımaları sayesinde, sembollerde evreni nasıl algıladıklarını göstermektedir. Bu bağlamda konunun bölümlerinde yer alan bu unsurlarla eski Türk toplumlarının evren düşünceleri araştırma konusunun da ayrıntılı anlatılmasına ışık tutmaktadır. Bu konu yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerle yazılmıştır.</p> <p>Araştırmacıların arkeolojik kazılardan eski Türklere ait elde ettikleri nesnelere yansıyan sanatlarından kronolojik sırasıyla tarihsel süreç çerçevesinde yaşamlarını, inançlarını, düşünceleri ve hayat felsefeleri incelenmiştir.</p> <p>Eski Türklerin evren sembollerinden ve mitolojilerinden yola çıkılarak evreni algılayış biçimlerinin sonsuz ve sınırsız olduğu düşüncesine varılmıştır. Bu bağlamda eski Türklerin dünya ve uzay anlayışları biçimlenerek sınırlar oluşturulmuştur. Başlangıçta insanların yeryüzünü su içerisinde düşünceleri değişmiş zamanla evren unsurları artmış ve her birine kutsallık atfedilmiştir. Bu toplumların genel olarak anlayışları değişiklik gösterse de merkezi düşünce sistemlerinin temelinde evren düşünceleri kurulmuştur.</p>			
<b>Anahtar Kelimeler:</b> Evren, Kozmoloji, Kozmogoni, Sembol, Türk			

**Sakarya University**  
**Institute of Social Sciences Abstract of Thesis**

<b>Master Degree</b>	X	<b>Ph.D.</b>	
<b>Title of Thesis:</b> Universe Symbols in Pre-Islamic Turkish Societies			
<b>Author of Thesis:</b> Gülderen ŞEHRİBANOĞULLARI		<b>Supervisor:</b> Prof. K. Didem ATİŞ	
<b>Accepted Date:</b> 27 August 2019		<b>Number of Pages:</b> xiii (pre text) + 152 (m. body)	
<b>Department:</b> Traditional Turkish Art		<b>Subfield:</b> Social Sciences	
<p>Beliefs and religion have been at the heart of the old Turks' idea of the universe, so that these societies also need to embody these abstract concepts. This embodiment is attributed to various elements on earth and reflected in symbols. Accordingly, these societies formed the world order with the central axis. As the ancient Turks started to search for meaning in their fears, questions and obscurity in the early times; they came to the idea of a universe that depicts the world they live in, the dome and the underworld.</p> <p>In this thesis, It is aimed to understand the thought systems of these societies that are connected to their rulers, which are formed with the understanding of the state of belief origin of the old Turks, and the functioning and change of their living conditions and beliefs.</p> <p>The elements of ancient Turkish thought systems (mountain, tree, pole and pole star) show how they perceive the universe in symbols thanks to their mythological meaning. In this context, the universe ideas of ancient Turkish societies shed light on the research subject in detail with these elements in the sections of the subject. This topic was written with information from written sources.</p> <p>The life, beliefs, thoughts and philosophies of the researchers were examined within the framework of the historical process in chronological order.</p> <p>The ways in which ancient Turks perceive the universe based on the symbols and mythologies of the universe have been infinite and unlimited. In this context, world and space conceptions were formed and boundaries were formed. In the beginning, people's thinking of the earth in water changed, and the elements of the universe increased with time and each one was given holiness. Although the general understanding of these societies has changed, universe ideas have been established on central thought systems.</p>			
<b>Keywords:</b> Universe, Cosmology, Cosmogony, Symbol, Turkish			

# GİRİŞ

## Çalışmanın Konusu

Evren konusu ilk çağlardan beri insanların kafasını meşgul etmiştir. İnsanlar, var oldukları dünyayla ilgili sorularına çeşitli yöntemlerle cevap aramışlardır. Bununla birlikte insanlar düşündükleri ve inandıkları evrenle ilgili semboller yapmışlardır. İlk çağlarda insanların kullandıkları eşyaları veya herhangi zemin üzerine yaptıkları semboller, günümüzde sanat değeri taşımaktadır. Araştırma konumuz ise “İslamiyet öncesi Türk toplumları” olarak incelenmiştir. Eski Türklerin evren sembolleri araştırılmıştır. Türk toplumlarının farklı dini inançları ve diğer toplumlarla olan etkileşimleri sonucu evren sembolleri çeşitlenmiştir. Eski Türk toplumlarının evren düşüncelerinde, kozmoloji ve kozmogoni kavramları yer almaktadır.

İlk bölümde İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinin kronolojik sırayla, tarihsel süreçleri ve sanat anlayışları bulunmaktadır. Eski Türklerin tarihlerini inceleyerek konumuzda; toplumların değişen yaşam şekillerini ve tarihteki yerleri anlatılmaktadır. Eski Türklerin tarihsel gelişimlerinden sonra sanat anlayışları da genel olarak araştırılmıştır. Bu sayede Eski Türklerin sanatlarındaki gelişimleri, sembollerini yapmış oldukları yüzeyler ve kullanılan teknikler hakkında bilgiler mevcuttur.

İkinci bölümde evrenin tanımı yapılmıştır. Bu bölümde evrenle ilgili en önemli konu olan “merkezi düşünceye” yer verilmiştir. Araştırmamızda, Eski Türklerin merkezi düşünceleri, yön konusuyla başlamıştır. Eski Türklerin dünyayı dört köşe olarak düşünmeleri sonucu merkez düşünceleri doğmuş ve bu düşünceden yayılarak dünya anlayışları yatay ve dikey doğrultuda gelişmiştir. Bu dünya anlayışları şekillendikten sonra yeryüzündeki unsurlara (dağ, dünya ağacı, demir direk, kutup yıldızı) çeşitli anlamlar atfedilerek dünyalarla (yukarı dünya, orta dünya ve aşağı dünya) birleştirmişlerdir. Eski Türklerin evren düşüncesindeki “yön, eksen, çadır direği, dünya ağacı, dağ ve kutup yıldızı” konularına ayrı başlıklarda yer verilmesi araştırmanın anlaşılabilirliği sağlamıştır.

Üçüncü bölümde İslamiyet öncesi Türk toplumlarının evren kavramları yer almaktadır. Bu kavramların her biri eski Türklerin evren sembollerini yaparken düşünce sistemleri anlaşılması hedeflenmiştir. Bir toplumun sanatının anlaşılabilirliği sağlamak için, o

toplumun kültürünün bilimsel anlam da araştırılması gerekmektedir. Eski Türklerin değişen dini inançları, efsaneleri ve düşünceleri birbiriyle bağlantı içerisinde kalarak gelişim ve değişim göstererek konunun felsefe, sosyoloji, sanat antropolojisi ve psikoloji bilimleri bakımından incelenmesine katkı sağlamıştır.

Son bölümde İslamiyet öncesi Türk toplumlarının evren sembolleri yer almaktadır. Türkler hükümdarlarına, inançlarına ve yaşadıkları yere bağlılıkları olan toplumlardı. Eski Türkler yaşadıkları dünyaya da; inançları ve düşünceleriyle birçok anlam vermiştir. Bu bağlamda Eski Türkler evren sembolleriyle farklı zeminler üzerinde düşüncelerini aktarmışlardır. Evren sembolleri konunun amacı olan kronolojik sıralamasıyla anlatılmıştır. Nitekim eski Türklerin farklı hükümdarlıklarda evren sembollerinin benzerlikleri ve farklılıklarına bakılmıştır. Proto-Türklerden başlamış olan evren düşüncesi Türk Şamanları, Hunlar, Uygurlar ve Göktürklerin birbirine benzerlikleri incelenmiştir. Bu benzerlikler sonucu eski Türk toplumlarının arasındaki etkileşimin farklı inançların sonucunda ne tür değişimler gösterdiğine bakılmıştır.

Araştırma konumuzda dönem olarak İslamiyet öncesi Türk toplumlarına yer verilmiştir. Bunun nedeni ise Türk Sanatı tarihinde; İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olarak iki ayrı grupta incelendiği görülmektedir. Bu iki ayrı grup da önemli değerlere sahiptir. Evren sembollerinin çok çeşitliliği nedeniyle; konu İslamiyet öncesi ve sanatla sınırlandırılmıştır.

### **Çalışmanın Amacı**

Araştırmanın amacı, İslamiyet öncesi Türk toplumlarının evren sembollerini yapmış olmaları yaşamlarındaki; sosyolojik, psikolojik, antropolojik ve felsefi bilimleri açısından kökenlerini saptamaktır. Bununla birlikte yaşamlarının temeli olan Türk toplumunun kabul etmiş olduğu dinlerin evren sembolleri açısından anlamı incelenmektedir. Bu bağlamda konuların sonucunda hikâyesel anlam taşıyan mitolojilerin evren sembollerinin konusuna bağlı kalınarak bu sembollerin ortaya çıkışları hakkında araştırma yapılmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda ortaya çıkan sorular şunlardır:

1. Evren nedir ve evrenle bağlantılı olan konular nasıl belirlenmiştir?

2. İslamiyet öncesi Türk toplumlarının yaşamlarında evrenle bağlantılı olan düşünceleri ne olmuştur?
3. İslamiyet öncesi Türk toplumunun evren düşüncesini bilimsel anlamda incelemenin konuya katkısı ne olmuştur?
4. İslamiyet öncesi Türk evren sembollerinde dini inançlar ve mitolojinin etkisi ne olmuştur?
5. İslamiyet öncesi Türk toplumlarının her döneminde aynı evren sembolü mü kabul edilmiştir? Bu semboller dönemselsel olarak değişmiş midir?

### **Çalışmanın Önemi**

Tezde evren kavramının Türk toplumlarında doğuşu, gelişimi veya değişimi incelenmiştir. Bu kavramı eski Türklerin sanata yansıttığı semboller ile incelenmesi konuya özgün nitelik taşımaktadır. Sembollerin yapılmış olmasıyla eski Türklerin yaşam şartları da anlaşılmaktadır. Bu sembolleri bilimsel olarak incelemek; evren düşüncelerinin temelini neye dayandığını göstermektedir. Zihinlerinde canlandırdıklarını semboller ile anlatmalarıyla; hikâyeleri ve hayal güçleri görülmüştür.

İslamiyet öncesi Türklerin inançlarına ve devletlerine verdikleri değer, sembollerinde ön planda tutmalarıyla anlaşılmaktadır. Gök Tanrı'ya olan bağlılıkları, dua ve isteklerinin sadece Tanrı'ya yapılması; kut, güç ve hükümdarlığın sadece Tanrı'dan gelecek düşüncesiyle anlaşılmaktadır. Türk toplumlarının günümüzde kullandığımız kelimeler gibi kendilerini sembollerle ifade etmeleri düşünce yapılarının incelenmesi açısından birçok ipucu sağlamaktadır. Araştırma konusunun önemini Türk toplumlarının yapısı, sembollerle ve mitolojileriyle incelenmesi göstermektedir. Budizm diniyle birçok Tanrı inancının oluşumu da yine semboller üzerindeki yansımalarına bakılarak anlaşılmıştır. Konular arasındaki bağlantıların anlatımı sağlanarak kronolojik olarak toplumlardaki değişim ve gelişim incelenmiştir. Buna bağlı olarak eski Türklerin farklı dini ve inanç sistemleri içerisinde kabul ettikleri ortak noktaları da birbirleriyle etkileşim halinde olduklarını göstermektedir.

Türk toplumlarının yaptıkları evren sembolleri sanatsal anlamda da oldukça büyük öneme sahiptir.

### **Çalışmanın Yöntemi**

Tez çalışmasında “İslamiyet Öncesi Türk Toplumlarında Evren Sembolleri” konusunu inceleyip araştırmaya yönelik olan bu çalışma, evren sembollerinin daha anlaşılır olmasını sağlamaktır. Bu bağlamda geçmiş dönemdeki sembollerin anlamları günümüze taşınmaktadır. Araştırma konusunun bütün ayrıntılarıyla ele alınarak semboller kronolojik ve açıklayıcı olarak anlatılmaktadır. Çalışmada daha çok yaşam bilimleri üzerinde durularak dönemin insanlarını anlamaya ve bu sembollerini ortaya çıkarmalarındaki amaçları söz konusu olmuştur.

Veri toplama araçları, çalışmanın dönem itibariyle geçmişe dayandığından kitap, makale, ansiklopedi ve bildirilerden yararlanılmıştır. Bu kaynaklar bilimsel araştırma ve akademik olduğundan güvenilir sonuçlar elde edildiği ifade edilebilir.

Veri analiziyle, konuyla alakalı olan kaynaklar araştırılmıştır. Ulaşılan kaynaklar okunarak özetleri çıkarılmıştır. Tezin içerik planı hazırlanması, anlatılması gereken bölümün son kısımda yer almıştır. Bu anlatılmak istenen evren sembollerinin yapısını inançlar, yaşam bilimi ve mitolojidir. Türklerin evrenle ilgili düşüncelerinde Emel Esin’in eski Türk sanatı ve evren düşüncesi hakkında yapmış olduğu önemli araştırmalarına yer verilmiştir. Evren sembolünün çözümlemesi Hüseyin Alantar’ın (2007:129) Motiflerin Dili kitabında; Türk topluluklarının evren ile ilgili düşüncelerini, iki bölümlü anlayışı kabul etmiş olduklarını ve zamanla bu evren sembolüne bağlı kaldıkları aktarılmaktadır. Hunlar ve Göktürkler evreni yer ve gök olmak üzere ikiye bölmüşlerdir. Yakut Türkleri, Budist Uygurlar ve Şamanizm’de de evren gök, yeryüzü ve yer altı şeklinde üç bölümden meydana gelmiştir. Nitekim konuyla ilgili düşünce yapıları farklı kaynakların bir araya getirilmesiyle sorunlara çözüm bulunmaya çalışılacaktır.

İslamiyet öncesi Türk toplumları evren düşüncelerini sembolleştirmişlerdir. Sembolün oluşumunda; sembolleştirdiği dağ veya ağacı görmesi, algılaması, duygularıyla anlamlar yüklemesi dikkat çeker. Bu nedenle gerçeklikten ruhsal alana geçmesi sonucu bilinçdışıyla pek çok semboller meydana gelmiştir. Bu yüzden insanlar inançları ve etrafında gördükleriyle evren düşünceleriyle bağlantı kurmuşlardır. Tez metni geliştikçe bu semboller incelenirken araştırmacıların kendi düşüncelerine de yer verilmiştir. Buna ek olarak her konunun giriş kısmında bilimsel verinin yer alması, konunun anlaşılır olması sağlamıştır. Bu nedenle psikoloji konusu hem yaşam kısmında bir başlık olarak



yer almış hem de semboller konusunun girişinde yer alarak araştırmaya bilimsel anlamda yön verilmiştir.

# 1.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ

Türkler; Orta Asya gibi geniş bir coğrafyada tarih öncesi dönemlerde konar-göçer olarak yaşamışlardır. Türklerin İslamiyet öncesi kültür varlıklarının tanımlanma ve tarihlendirilmesinde kesin olmayan bilgileri içermesinin nedeni; eski Türklerin yerleşik bir yaşam sürmemiş olmaları ve Orta Asya'ya ilişkin yetersiz verilerdir. Bu nedenle Çin kaynakları ile tanınan Asya Hunları tarihte yer alan Türkler olarak kabul edilmiştir (Alp, 2009: 23).

Türklerin ilk yurdu olarak Altay bölgesi, Baykal Gölü'nün doğusu, Mançurya, Güney Moğolistan, kuzey-batı Asya, Aral Gölü bölgesi, Tanrı dağları (Tiyen Şan) gibi çok çeşitli bölgeler öne sürülmüştür. Türk bilim adamları ise Türklerin ilk yerleştikleri yerler olarak Tanrı dağları ve Altay dağlarından, Baykal bölgesine kadar olan kısımları, kabul etme eğilimindedirler (Çoruhlu, 1993: 8).

İslamiyet öncesi Türkler konar-göçer yaşamları neticesinde, yerleşik yaşama ait mimari yapılar bırakmamışlardır. Bu nedenle; eski Türkler yaşamlarının bir parçası olan çadır ve taşınabilir el sanatı ürünlerinde eserler vermişlerdir. Orta Asya coğrafyasının geçirdiği savaşlar, göçler sonucu birçok eser yok olmuştur. İslamiyet öncesi Türk sanatının en belirgin buluntuları, çadırlar ve çadır içinde kullanılmış keçe ve dokumalardır (Alp, 2009: 23).

## 1.1.Proto-Türkler (M.Ö. 1059-M.Ö. 249)

### 1.1.1.Tarihsel Gelişim

“Orta Asya’da tarih öncesi dönemlere dair yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Türklerin atalarının nerelere kadar yayılmış olduklarını görmek mümkün olabilmektedir: Orta Asya’nın tarih öncesi, “Yontma Taş” (Mezolitik) Devri’ne kadar geriye gitmektedir. Bu devir M.Ö. 5000 yılları olarak tarihlendirilmektedir. Yontma Taş Devri’nin insanı, genellikle ormanlık sahalarda yaşıyor, taşları yontarak basit silahlar yapıyor; avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu. Hatta bu insan, bazı küçükbaş hayvanları evcilleştirdiği gibi, tabiattaki bitkilerden de yararlanmasını öğrenmiş bulunuyordu. Özellikle Türklerin ilk atalarının (proto-Türk), tarihin bu döneminde, yani Yontma Taş Devri’nde avcılık ve balıkçılık yaparak geçindikleri anlaşılmaktadır” (Koca, 2014: 653).

Proto-Türklerin ilki Tibetliler yani İç Asya boyu Choulardır. Proto-Türkler, eskiye uzanan kuzey Avrasya kültüründen gelmişlerdir (Esin, 2006: 119). M.Ö. 1059-249 tarihlerinde Çin’de devlet kurmuşlardır (Günay ve Güngör, 2003: 86).

### **1.1.2.Sanat Anlayışları**

Eski çağlardan beri insanlar yaşamları boyunca; beslenmek, çoğalmak, ölüm veya korunmak gibi durumlar karşısında, kendilerinden üstün kudretlerden yardım istemişlerdir (Mutlu, 1965: 25). “Hatta korunma ve avlanma zorunlulukları; insanları, tanrıları da hayvan şeklinde görmeye mecbur etmiş olabilir” (Mutlu, 1965: 25). İnsanoğlu bu durumlar sonucunda ölen insanların koruma amacıyla veya yaşayanların dış saldırılara karşı ve şehirlerinin de korunması için kurganlar yapmışlardır. Eski Türklerden kalmış olan kurgan kelimesi, onların büyük mezarlarına vermiş oldukları isimdir (Durmuş, 2014: 289).

Kurganlar, Güney Sibiry, Altaylarda ve Güney Rusya bozkır coğrafyasında yer almıştır. Türkler kurgan kültürünün temsilcisi olmuşlardır. Kurganlardan çıkarılan sanat eserleri, Türklerin; sosyal yaşantısı, iktisadi, askeri yapısı, dini inancı, sanat anlayışı hakkında bilgiler sağlanmıştır. Araştırmacıların erken devir Türk sanatları arkeolojik buluntuları; M.Ö. 3000’lerde Afanasyevo, M.Ö. 1700’lerde Andronovo, M.Ö. 1200’lerde Karasuk,, M.Ö. 700’lerde Tagar kültürü başlamış ve Pazırık kültürüne kadar bu kültür halkaları birbirine bağlanarak, tarihi devirlere ulaşılmıştır (Durmuş, 2014: 290).

Proto-Türklerden de önce bütün Bozkır kuşağında ortaya çıkmış menhirler, zaman içerisinde Türklerin yapımını geliştirmesiyle meydana gelmiştir. Cilalı taş devrine ait menhirlerin kaya parçalarından, bazılarının kenarları hafif yontularak dar ve geniş cepheler oluşturulmuştur. Bu bağlamda bazıları insana benzetilmiş anıtlar şeklindedir. Mezar taşı olarak kullanıldığı düşünülen menhirler, efsanelerde canlıymış gibi tasvir edilmiş ve bazen tanrılaştırdıkları da olmuştur. Çeşitli toplumlarda menhirler, kutsal sınırları belirleyerek sınır taşı; bazen de zaferi anlatan dikili taşı olarak yapılmıştır (Çoruhlu, t.y: 95).

Orta ve İç Asya’da bronz çağından başlayarak menhir tarzındaki dikili taşların, Proto-Türklerle alakalı olduğu düşünülen Andronovo\* döneminden itibaren Türk sanatı ve arkeolojisiyle bağı olmuştur. Proto-Türkler bu geleneği Kalkolitik devirde M.Ö. 3000’in sonlarına veya bazılarınca daha erkene tarihlenen Afanasyevo\*\* kültüründen devralmış olabilecekleri belirtilmiştir. Bu taşlar zaman içinde üzerinde bir kısım ruhlar ya da inançlarla ilgili tasvirler ve sembollerin bulunduğu taşlar olarak gelişimini sürdürmüştür. Proto-Türkler dönem içerisinde geyik taşları diye anılan taşlar ve heykellerde üretmişlerdir. Çoğu kez anlaşılmasız şekilleri olan; hayvan biçimindeki ruhlarla veya av kültürleriyle ilgili tasvirlerle üzeri dolu olan dikili taşlar yapılmıştır. Bu taşlar Hun döneminde de yaygın olarak Orta ve İç Asya’da görülmektedir (Çoruhlu, t.y: 95,96).

Ortaçağ ve demir çağ dönemi Türk toplumlarına, Avrupalı ve Mongoloid tipte insanlar karışmıştır. Bu bağlamda Mongoloid karakterdeki insanlar MÖ. 2. yüzyılda Yenisey bölgesinde Okunyevev kültürünü kurmuşlardır. Okunyevev kültürü Afanesyevev kültürünün yerini almıştır (Çoruhlu, 2017: 37).

Hakasya’da Okunyevev kültürüne ait devasa anıtlar şeklinde Taş anıtlar oluşturulmuştur. Bu eserler balbal mantığının kökenlerini gösteren en eski anıtlardır (Çirkin, 2015). Bu kültüre ait en özgün buluntular ise geyik tasvirlerinden dolayı geyikli taşlar olarak adlandırılmış dikili taşlardır (Çoruhlu, 2017: 38). Eski menhirlerden gelişmiş olan bu dikili taşlar bazıları tanrıları ya da ruhları tasvir eder. Tanrı heykelleri şeklinde düşünülen bu heykellerin bazılarının yüzleri güneş şeklinde çizilmiştir. Bu durum eserlere gün veya güneş adam denilmesine neden olmuştur. Bu tasvirlerin nedeni törenlerde bu tür maskeler takan şamanları canlandırmak amacıyla yapılmış olmalıdır

---

\*Çoruhlu (1993)’un Türk Sanatının ABC’si adlı eserinde yer verdiği Bahaddin Ögel’in Türklerin ilk yerleştikleri yerler hakkındaki görüşünü; “Türk ırkının proto-tipini, M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Altay ve Tanrı dağlarını kaplayan ve “Andronova insanı” olarak anılan insan tipi oluşturmaktadır” (Çoruhlu, 1993: 8,9) şeklinde ifade etmiştir.

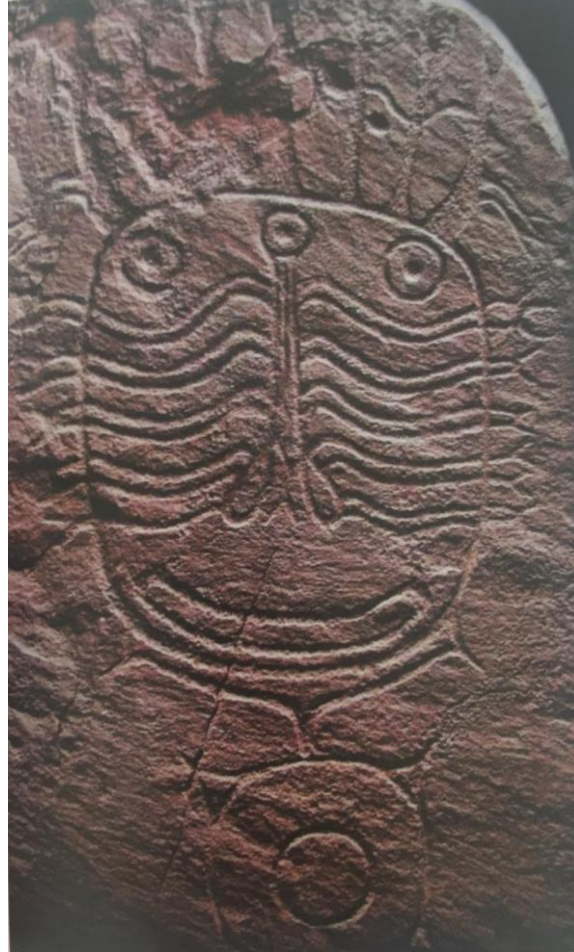
\*\*“Orta Asya’daki en eski Türk kültür çevrelerinden biridir. MÖ. 3000 ile MÖ. 1700 arasına tarihlenir. Altay ve Sayan dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda gelişmiştir. Avcılık, hayvancılık, taştan ve bakırdan eşyalar yaptıkları kazılar sonucu ortaya çıkmıştır” (<https://www.turkcebilgi.com>, 2019).

(Çirkin, 2015). Bir başka araştırmacı ise; bu taşlar üzerine tasvir edilmiş, kadın yüzünün tanrıçayı simgelediğini ileri sürülmüştür. Heykeltıraş eserleri olarak kabul edilmiş dikili taşlarda yüzler bazen gerçekçi bazen de soyut bir biçimde yapılmıştır (Resim 1) (Çoruhlu, 2017: 38).

Okunyeve kültüründeki insanlar dikili taşlara ayrıca kurt ve başka hayvanlara ait tasvirler ile insan yüzünü andıran tasvirler eğri kesim tekniğiyle işlemiştir. Kurt, ayı ve geyik gibi hayvanların dişlerinin tıslımlı güçleri olduğu düşünülerek bunlardan boncuklar yapılmış ve boyunlarına muska gibi asmışlardır. Bunun nedeni ise Okunyeve kültürüne sahip olan insanların o hayvanların güçlerini kendilerinde bulundurma isteğidir (Çirkin, 2015; Çoruhlu, 2017: 38).

**Resim 1:**

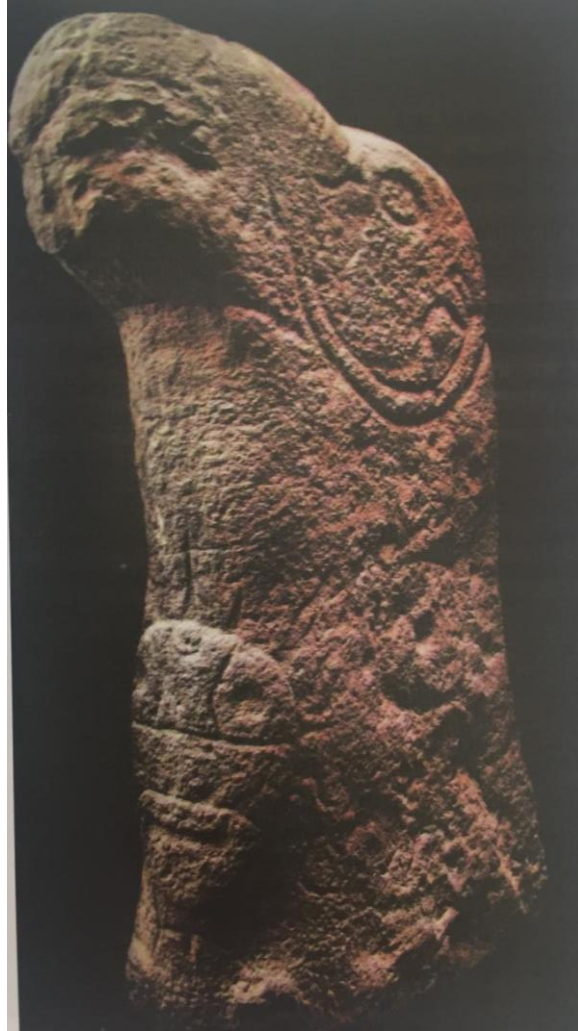
**Hakasya, Okunyeve mezarından**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2017: 451

**Resim 2:**

**Okunyev devri koç başlı heykel**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2011: 449

**1.2.Hunlar (M.Ö. 244-M.S.216)**

**1.2.1. Tarihsel Gelişim**

Hun kelimesi eski Türkçede “*İnsan, halk*” manasına gelmektedir. Hun devletinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Çandarlıoğlu, 2003: 18).

Tarihte adı geçen ilk Türk boyu Hunlar olmuştur. Çin kaynaklarında “Hsiung-nu” olarak anılan Hunlar, M.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkarak, sınırları Japon Denizi’nden Hazar Denizi’ne kadar gelen devlet kurmuşlardır. Hun siyasi birliğinin merkezi ilk

dönemlerde ağırlıklı olarak Sarı Irmak ve Ordos bölgesidir, daha sonra Orhun-Selenga ırmakları ile Ötüken çevresi olmuştur. Hunlar Türk kültür tarihine, askerlik ve devlet yönetimindeki yetenekleriyle önemli katkıda bulunmuşlardır. Hunlar, at sırtında göçleri ile tarihte ilk kez ortaya çıkmışlardır. Bu toplumların at sırtındaki yetenekleriyle Türkler, Romalılar üzerinde dahi üstünlük kurmuşlardır. M.Ö. 209 tarihinde Teoman'ın oğlu Mete başa geçmiş ve hükümdarlığında parlak bir dönem yaşanmıştır. Bu bağlamda başta Mete Han olmak üzere, bazı Hun hükümdarlarının üstün nitelikleri, Çinliler tarafından bile kabul edilmiştir. Tarihçiler tarafından belirtildiği üzere, Mete Türk destanlarında Oğuz Han olarak geçmektedir. Atilla Han'ın döneminde ise Hunlar, Avrupa ve Asya'nın en güçlü devleti olmayı başarmışlardır (Gül, 2007: 32; Çandarlıoğlu, 2003: 18; Diyarbakirli, 1972: 12).

Türkler boylar halinde yaşasalar da, bu topluluklar arasında kuvvetli işbirliği vardır. Mete Han tarafından gerçekleştirilen, ordudaki onlu düzen sistemiyse sonraki Türk devletlerine de milli birlik havası kazandırmıştır. Hun devleti, sosyal yapısı, idari ve askeri yapılanması bakımından, Türk milletinin tarih ve kültüründe önem taşımıştır (Gül, 2007: 32).

Hunlar M.S. ilk yüzyılın sonunda Çinlilerle mücadeleleri sonucu hükümdarlıklarının temelleri sarsılmaya başlamıştır. Çi-çi ve kardeşi Şan-yü Hu-han-ye döneminde ikili arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. M.Ö. 41 yılında Çi-çi, Çinlilerle olan savaşta ölmüştür. Hun imparatorluğu daha sonra Çinlilerle mücadele etmiş ancak yenik düşmesi sonucu dağılmıştır (Diyarbakirli, 1972: 20,21).

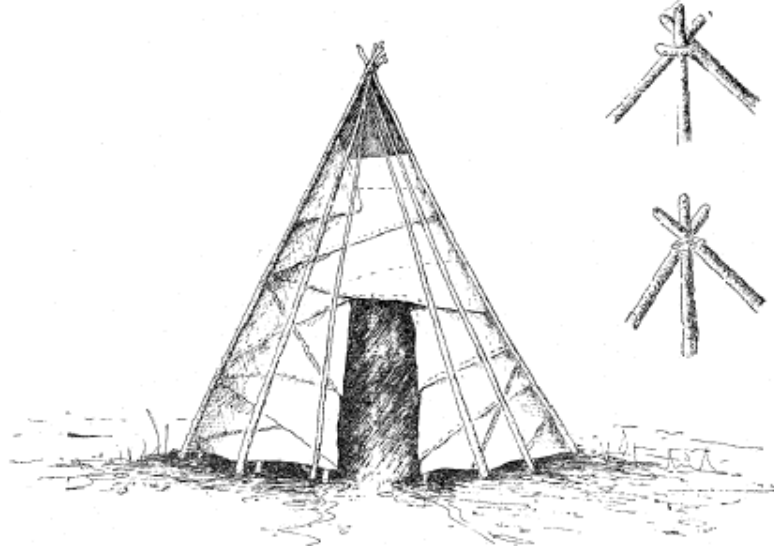
### **1.2.2. Sanat Anlayışları**

Hunlar konar-göçer yaşamlarında, her an hareket etmeye hazır durumda olmuşlardır. Bunun sonucunda bu toplumlar barınaklarını da bu yaşam koşullarını kolaylaştıracak şekilde yapmışlardır. Hunlar çeşitli çadırlar kullanmışlardır. Bu çadırların en basit şekli konik şekildedir (Diyarbakirli, 1972: 42). Hunlara ait kurganlardan çıkan bu çadırlar sırtlarla konik şeklinde toprağa konduğunda üzeri keçe ile örtülerek, bu sayede pratik barınaklar üretilmiştir (Çizim 1, Bkz. s.7). Hunlara ait çadırların bir başka çeşidi ise; ahşap konstrüksiyondan meydana gelerek, yuvarlak planlı ve toparlak örtülü, ortası delik şeklinde olanlardır (Çizim 2, Bkz. s. 7). Eski Türklere ait çadırlar, "Keregü" adını

almış ve bu toplumların kutsal evi olmuştur. Eski Türklerin bu çadırları bazen araba üzerinde bazen deve üzerinde taşınmıştır. Eski Türkler, Gök-Tanrının gölgesinde konaklamak istedikleri bölgede çadırlarını kurmuşlardır (Diyarbakirli, 1972: 43, 44).

**Çizim 1:**

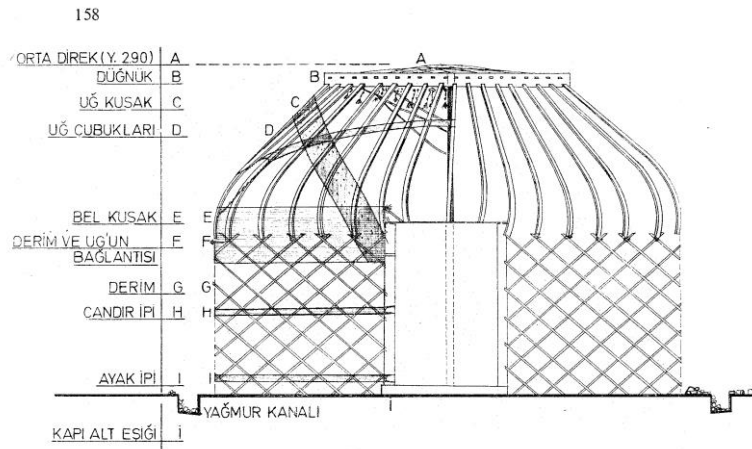
**Hunların kullanmış oldukları konik çadır şekli**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1972: 144

**Çizim 2:**

**Hunların kullanmış oldukları çadır şekli**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1972: 158

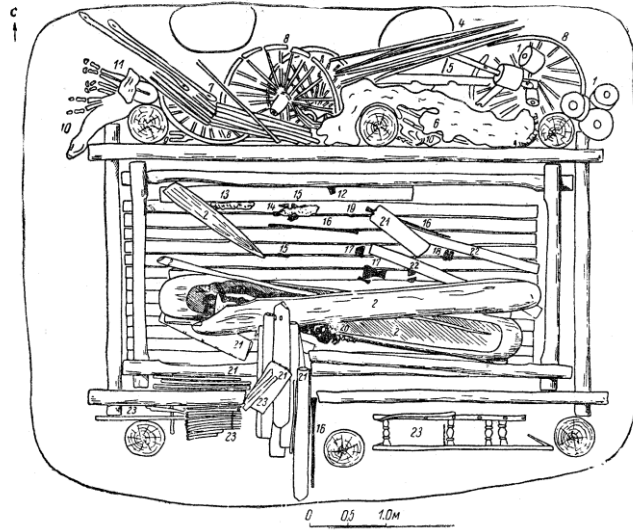


Hunlar döneminden başlayarak en eski Türk toplumları arasında yer almış ölüm ve ölüm sonrası ile ilgili inançlar, tarih boyunca Türk sanatına değerli yapılar, kurganlar, balballar (dikili taş heykelleri) ve kümbetler kazandırmıştır. Türkler, atalarına saygılı ve ata kültürüne bağlı toplumlar oldukları için; ölen aile büyüklerine ve devlet büyüklerine anıtsal değer taşıyan yapılar inşa etmiş ve böylelikle “Mezar Sanatı ve Mimarisi”nde ilerleme göstermişlerdir (Diyarbakirli, 1993: 33,34).

Güney Sibirya'da Altay dağları eteklerinde arkeolog Rudenko tarafından açılan MÖ 4. ve 3. yüzyıldan kalma kurganlarda Hunlara ait birçok eşya ve buzlar içinde binlerce yıl bozulmayan insan ve hayvan ölümleri bulunmuştur (Çizim 3) (Aslanapa, 1989:1).

### Çizim 3:

#### Beşinci Pazırık kurganı



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1972: 17

Hunların yerleşik oldukları bölgelerde yapılan kazılar sonucunda, evcil hayvanlar arasında at ön planda yer alır. Hun mezarlarının bulunduğu Karakol, Şibe, Katanda, Başadar, Berel, Pazırık, Noin-Ula, Altun-Yış ve Batı Moğalistan'daki kurganlarda atların gömüldüğü bölümlerde eyerler, koşum takımları ve eyer altı örtüleri gibi birçok atla ilgili zengin malzeme bulunmuştur. Hunlarda at yetiştirme vazgeçilmez zorunluluk olduğundan ölümlerinden sonra bile atları, mezarlarında onları yalnız bırakmamıştır. Atlardan bazılarının yüzünde geyik ve ren maskeleri vardı. Eyerli ve koşumlu olarak gömülen atların kulaklarında törene katılan oymakların damgalarını belli eden imler

yani işaretler dikkati çeker. Kuyruklar, yele ve tırnaklar da kesiktir (Diyarbakirli, 1993: 6,7; Aslanapa, 1989:1).

Günümüzde Leningrad Hermitage Müzesi'nde saklanan bu eserler arasında; halı, kumaş, renkli keçe applike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba, çeşitli eşyalar yer almaktadır. Buluntular arasında, koşum takımlarını süsleyen ahşap kabartmalar, ağaçtan oyma heykeller ve dekoratif sarkıntılar, “eğri kesim” tekniği ile yapılmıştır (Diyarbakirli, 1993: 6,7; Aslanapa, 1989:1).

Pazırık Halısı, 4. Pazırık kurganlarından çıkarılan düğümlü halı olup, günümüzde dahi üzerinde tartışılan en önemli bir arkeolojik malzeme ve sanat eseridir (Resim 3). Bu halının önemi dünya halıcılık tarihinde bilinen ve bir bütün halinde bulunmuş en eski düğümlü halı olmasından ileri gelmektedir (Çoruhlu, 2011: 131). Beşinci kurganda bulunmuş bir halı inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi, motiflerinin zenginliği ve özellikleri ile sanat tarihinde önemli yeri olmuştur (Aslanapa, 1989:1).

**Resim 3:**

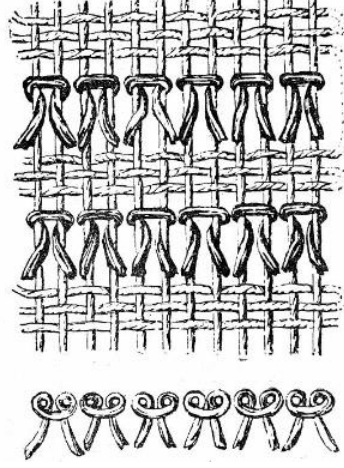
**Pazırık Halısı**



**Kaynak:** [http://www.klasikhali.com/products/pazyryk/pazyryk\\_big.jpg](http://www.klasikhali.com/products/pazyryk/pazyryk_big.jpg), 2016

**Çizim 4:**

**Pazırık Halısının Çözümlü İplikleri**

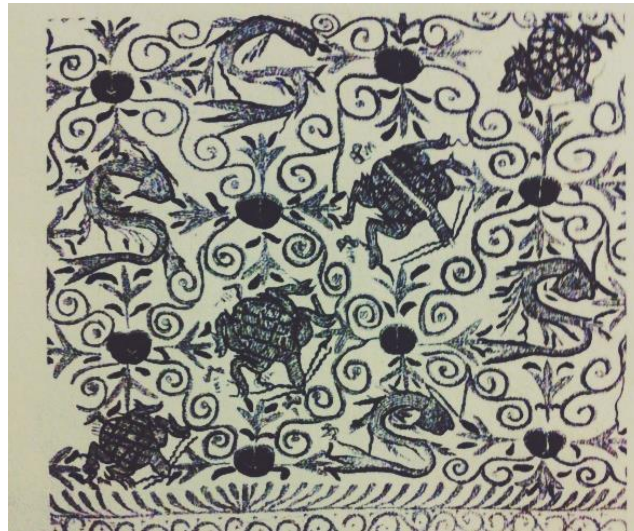


**Kaynak:** Diyarbekirli, 1972: 34

Hun sanatına ait tekstil örnekleri keçe, yün işleme örtü ve deri olup, kurganlardan çıkan kalıntılarda hayvan figürleri görülmektedir (Resim 4). Kurganlardan çıkarılan eserler arasında Türk işleme sanatının en eski örnekleri de yer almaktadır. Pazırık kurganlarından çıkarılan, üzeri applike olarak işlenmiş keçeden eyer örtüleri sanat tarihimiz açısından oldukça önemlidir (Resim 5, Bkz. s. 11) (Çoruhlu, 2017: 140).

**Resim 4:**

**Yün İşleme Örtü Üzerinde Yer Alan Su Kaplumbağaları ve Balıklar**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2011: 141

**Resim 5:**

**Keçe Üzerine Aplike Yapılmış Arslan Başı Figürü**

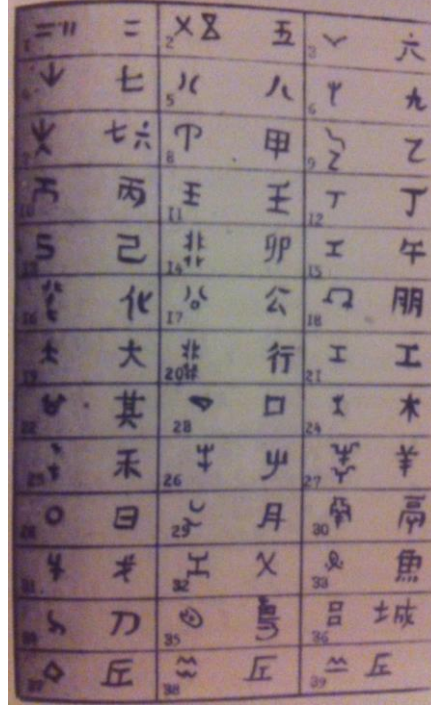


**Kaynak:** <https://www.hermitagemuseum.org>, 2015

Noin-Ula ve Moğalistan'daki bazı kurganlar ile Baykal Gölü bölgesinde Hunlara ait olan 20 tane kazılmış yazı karakterleri keşfedilmiştir (Resim 6, Bkz. s. 12). Bu yazı karakterlerinin bazılarının Orhun-Yenisey Türk alfabesi ile aynı, bazılarının ise benzer olması, Hunların yazısının Türk runik alfabesinin kaynağı olduğu gösterilmiştir. Çok geniş bir coğrafyada büyük bir boylar birliği halinde yaşayan Hunların ortak bir Türk-Hun dili kullandıkları ve hatta bu dili Çinlilerin dahi bildiği tarihi kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu dilin daha sonraki yüzyıllarda da tüm Türk milleti arasında bazı küçük değişikliklerle (lehçe gibi) konuşulduğu Türk yazılarındaki benzerliklerden anlaşılmaktadır. Asya Hunlarının yazıları hakkında yine Çin kaynaklarında bilgiler yer almaktadır. Bunlardan biri Hunlar bir mesaj iletmek istediklerinde bir tahta parçası üzerine "Hun yazısı" ile yazmış olmalarıdır (Sazak, 2004: 38,39).

## Resim 6:

### Hun yazısı karakterleri



**Kaynak:** Sazak, 2004: 39

Hun kurganlarından çıkan cesetlerde dövme yapıldıkları görülmüştür. Deri üzerine dövme olarak yapılan hayali yaratıkların daha eski zamanlarda, din, sihir ve büyüyle ilgisi olduğunu birçok tarihçiler bildirmiştir. Hayali yaratıklar ve koç figürleri son derece kıvrak çizgilerle ve dekoratif bir anlayışla döğünlenerek\* bu cesetler üzerinde yapılmıştır. Dövmeler şırınga usulü ile deriye siyah bir madde aşılama ile meydana getirilmiş ve bu siyah maddenin is olması ise muhtemeldir. Pazırık kurganında ebedi uykusunda uyuyan ihtiyar başkana, bu dövme şüphesiz ölmeden önce yapılmış olmalıdır. Ayrıca Hun çağında asil ve alp kişilerin dövme yaptırdıkları bilinmektedir (Resim 5, Bkz. s. 13) (Çizim 5, Bkz. s. 13) (Diyarbakirli, 1972: 59,60).

---

\* Döğün: 1. Yakı, dağlamakla açılan yara. 2. Vücudun bir yerine iğneler batırarak şekil yapıldıktan sonra üzerine çivit, barut gibi şeyler dökülmekle deri üzerinde meydana gelen sabit boyalı iz. (<https://kelimeler.gen.tr>, 2019)”.

**Resim 7:**

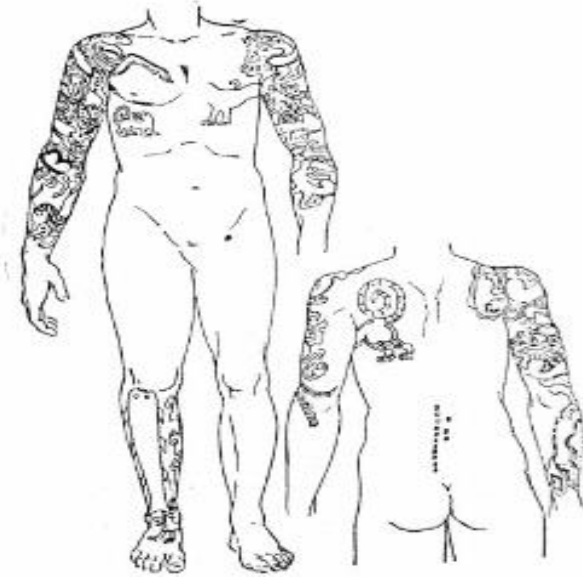
**Hun Devrine Ait Mumyılanmış Cesedin Sağ Kol Dövmesi**



**Kaynak:** <https://www.hermitagemuseum.org> , 2015

**Çizim 5:**

**İkinci Pazırık Kurganından Çıkan Mumyılanmış Hunların Dövme Süsleri**



**Kaynak:** Diyarbekirli, 1972: 24

Hun maden sanatının örnekleri; altın, gümüş, demir, bronz gibi madenlerden ve bunların alaşımlarından imal edilmiş nesnelere. Üzerinde çeşitli maden ve süsleme tekniklerinin uygulandığı görülen bu eserler -plakalar, gündelik eşyalar, sancak veya çadır alemleri, tören kazanları, silahlar- çeşitli tiplerde, boyutlarda ve farklı fonksiyonları karşılayacak şekilde yapılmıştır (Resim 8) (Çoruhlu, 2017:142).

**Resim 8:**

**Dağ Keçisi M.Ö. 3.-4. Yüzyıl**

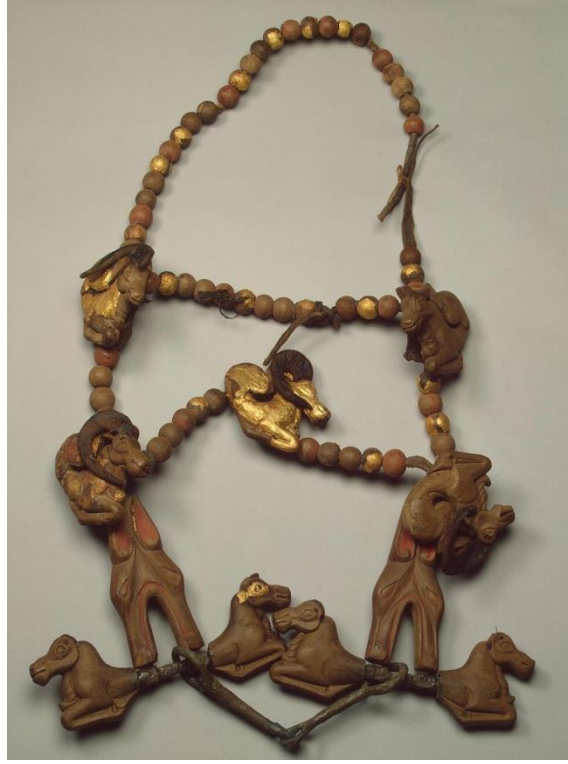


**Kaynak:** <http://galeri.genelturktarihi.net>, 2015

Proto- Türklere ve Hunlara ait çeşitli bölgelerdeki kazılarda çıkarılmış birçok ahşap eser de pek çok yönüyle dikkat çekicidir. Bu eserlerde görülen eğri kesim tekniğiyle yapılan tezyinatın önemi Türk sanat tarihi açısından oldukça büyüktür. Bu bağlamda bu teknik daha çok Türk sanatında görülmekte olup, İslamiyet sonrası Türk sanatında da zaman zaman bu teknikle işlenmiş ahşap veya süslemeler karşımıza çıkabilmektedir (Resim 9, Bkz. s. 15) (Çoruhlu, 2017: 157).

### Resim 9:

#### At Koşum Takımı



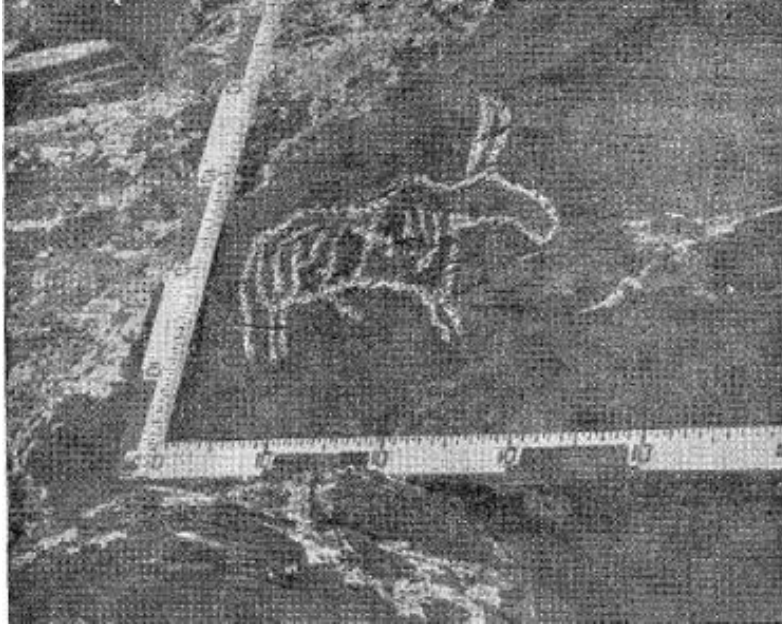
**Kaynak:** <https://www.hermitagemuseum.org>, 13.10.2015

Hun devrine ait olduğunu varsayılabilir kaya resimleri; Orta ve İç Asya'nın çeşitli yerlerinde özellikle Sibiryaya, Moğolistan ve Altaylar'da yer almıştır. Erken devirlerden itibaren mağara veya kaya yüzeylerinde görülen bu resimler, kimi zaman boyayla yapılmış kimi zaman da alanın negatif bir görünüm oluşturacak şekilde oyulmasıyla veya sivri uçlu bir aletle çizilerek oluşturulmuştur. Örneklerde daha çok av kültürü ve sembolizmi görülmektedir. Bazı yerlerde hayvan mücadele sahnelerinin prototiplerine, savaş veya çiftleşme sahnelerine yer verilmiştir. Kaya resimlerinde ayrıca; süvariler, tekerlekli çadırlar, başları maskeli kuyruğu düğümlü moncuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, dağ keçisi, geyik, kurt gibi çeşitli mitolojik ve sembolik anlamlara sahip hayvanlar, dinsel inançlara ve gündelik hayata işaret edebilecek sahneler, damgalar veya yazılara benzer işaretler yapılmıştır (Resim 10, Bkz. s. 16) (Çoruhlu, 2017: 161,162).



**Resim 10:**

**Hun Çağına Ait Kaya Resmi**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1972: 118

**1.3.Göktürkler (552-744)**

**1.3.1.Tarihsel Gelişim**

Göktürkler, 542 yılı öncesinde Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşamışlardır. Göktürkler, Hunların kuzey boylarından gelmişlerdir (Taşağıl, 2002: 15). Göktürklerin tarihi genel olarak incelendiğinde:

“Türk milletine ad verme şerefi kazanan Göktürklerin tarihi, bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, yıkılışlarından sonra yine iki asır devam etmiştir. Türk milleti ve kültürü Göktürk Dönemi’nde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar Türk tarihine yön vermiştir (Taşağıl, 2002: 15)”.

Göktürklerin isim kökenlerine bakıldığında; Göktürk terimi, Türk’ün renginin gök olmasından kaynaklanmamış, ilahi kökenli olmuştur (Bayat, 2007: 212).

Orta Asya’da siyasi ve kültürel yönden önemli bir Türk devleti kurmuş olan Göktürklerin yaklaşık 193 yıl hükümdarlıkları sürmüştür. Göktürklerin Hunları yenmeleri sonucunda Çin’den Bizans’a kadar Orta Asya’daki toplulukları birleştiren ilk

Türk devleti olmuşlardır (Yücel, 2000: 45). Göktürk devletini Uluğ Yabgu'nun oğulları Bumin ve kardeşi İstemi Kağan kurmuştur. Bumin Kağan Oğuz (Üç Oğuz, Dokuz Oğuz); Töles, Kırgız, Karluk, Türkîş ve Tatar kabilelerini tek bir devlet altına toplamıştır. Bu birleşme sonucunda devlet yönetiminin daha iyi yürütülebilmesi için Göktürkleri doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmıştır (Yücel, 2000: 48). Göktürk, Kapağan Hakan, (692- 716) zamanında ise, Orta Asya'da bütün Türkler bir devlet halinde birleştirilmiş, ondan sonra gelen Bilge Hakan ve kardeşi Kültigin, Göktürk devletinin en tanınmış kişileri olmuştur. (Diyarbakirli, 1993: 38). Göktürklerin üstünlüklerini yitirmeye başladıkları dönem, Kültigin'in ve Tonyokuk'un ölümü olmuştur. Bu dönemde art arda gelişmiş Uygur, Korluk, Basmil ayaklanmaları Göktürklerin çökmesine sebep olmuştur (Yücel, 2000: 50).

### **1.3.2. Sanat Anlayışları**

Göktürklerin türeyiş efsanelerinde soyun oluşmasında; ilk atanın ya da ilk annenin bir kurtla birleşimi şeklinde anlatılır. Mitolojide bir hayvanla evlenip toplumun ilk ata olma özelliği olan masalarda yalnızca aile yapısıyla sınırlı kalmış birey, evlilikle yaşatılmıştır (Bayat, 2005; 98). “Türklüğün yaradılış miti Dünyanın yaradılış miti içerisinde çok kere bir cüzdür. Bunlardan kozmogoni dünyanın yaratılışı ve kozmoloji de onun şekillenme seyrini anlatırken bunlara ait olan Türk inanmaları da vardır” (Kalafat, 2012: 32). Ayrıca varlığın doğuşu ve oluşumu, bu doğuş ve oluşum içinde insanoğlunun yaradılışı onu izleyen süreçte Türk kişinin var oluşu ayrı mitlerdir. Türklerin yaradılış mitlerinde ilk varlık olarak kurt olduğunu gösteren kaynak yoktur. Göktürk kitabelerindeki metine bakıldığında; “yer yer olduğu zaman suyun da olduğu”, “yer ve gökten önce suyun olması ve her şeyin sudan ibaret olması”, “ilk insanın gökten inmiş olması” anlatılır ki yaradılış mitlerinde kurt hiçbir şekilde anılmaz (Kalafat, 2012: 32,33). Göktürkler yer ve gökle ilgili düşüncelerini sanatlarına yansıtmıştır. Göktürklerin kültürleri sanatsal olarak incelendiğinde, bazı sanat eserleri inanç kaynaklı olarak da gelişmiştir.

Göktürklerin kentleri hakkındaki bilgi; Orta Asya'da yapılan kazılardan edinilir. Işık Göl (Kırgızistan) çevresinde Rus arkeologlar tarafından yapılan kazı çalışmalarında kentler meydana çıkmıştır. Bu kazı çalışmalarını yürüten arkeologlardan Bernştam; Çargelan, Çumgal, Çaldıvar, Atbaş, Şirdag-Beg, Manakeldi gibi Göktürk kentleri

üzerinde inceleme yapmıştır. Göktürkler kentlerdeki yaşam alanlarını dini inançlarına göre düzenlemişlerdir. Bu bağlamda Göktürklerin yaşadıkları büyük süslü çadırların tepe noktaları gök kubbe olarak kabul edilmiştir. Gök kubbe simgesinin altına ocak yerleştirilmiş, üzerine de “tügünük” denilen duman için delik açmışlardır. Bu ocak semavi bir unsur sayılan ateşe ibadet ettikleri yerdir (Yücel, 2000: 71).

Rus arkeoloğu Kızlasov, Uybat Irmağı vadisinde Göktürk döneminden kalma ve daha sonraki dönemlerde de kullanılmış mabet kalıntısı ile karşılaşmıştır. Orada yaşamış bir bireyin ve sarayının kalesine bitişik olan mabet dört köşe surlar içerisinde, bir sed üzerinde yer almaktadır. Mabettin kapısı güneyde olup güney-doğu köşesine de üç kademe yapılmıştır. Yağışlık denilen yer de kurban yeridir. Kurban yerinin karşısında ise sütunların taşıdığı çatı ile üzeri örtülmüş bir ibadet yeri bulunur (Yücel, 2000: 72,73).

1958 yılında Lumir Jisl başkanlığında Orhun vadisinde yapılan araştırma ve kazılar sonunda büyük Türk kahramanı Kültigin’in mezar anıtından kalan kısımlar ve heykeller ortaya çıkarılmıştır (Resim 11, Bkz. s. 19) (Aslanapa, 1989: 7,8). Orhun yazıtları ilk kez 1893’te Danimarkalı Türkolog Thomsen tarafından okunmuştur. Thosen, bu anıtlar üzerindeki sıkça geçen “Tengri”, “Türk” ve “Kül Tigin” sözcüklerinden yola çıkmıştır. Bu anıtların ilki 730’da Bilge Tonyukuk tarafından yazdırılmıştır. İkincisi 732’de Bilge Kağan’ın savaşta ölen (731) kardeşi Kül Tigin, üçüncüsü ise 734’de ölen Bilge Kağan anısına 735’te dikilmiştir (Yücel, 2000: 55). Bu kitabelerin en önemlileri Kültigin ve Bilge Kağan yazıtları olmuş ve ayrıca prens Yuluğ Tigin tarafından metinler yazılmış ve yaptırılmıştır (Aslanapa, 1989: 7,8).

**Resim 11:**

**Göktürk kumandanı Kültigin'in başı**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2011: 483

Göktürkler ölümden sonra hayatın var olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle Göktürkler mezarlarının başına, gidecekleri yerde kendilerine hizmet etmesi için yaşamlarında öldürdükleri düşman sayısı kadar balbal dikmişlerdir (Diyarbakirli,1993: 33). Göktürkler döneminden kalan sayısız balbalların çoğu, zamanla parçalanmış veya kaybolmuştur (Aslanapa, 1989: 8).

Göktürklere ait mezar yapısında, dikdörtgen yassı taş levhala, mezar sınırını belirleyecek şekilde kare veya dikdörtgen bir şekilde yerleştirilmiştir ve doğu köşesine taştan yonma heykel yerleştirilmiştir. Ölen kişiyi canlandırmak üzere yapılmış bu heykellere “bediz”, yapan ustaya ise “bedizci” denilmiştir. Bedizciler heykellerin malzemesini tabiatta yassı yapıları ile bulunan taşları kullanmışlar ve ayrıca bu

heykeller sağlam malzemededen yapılmıştır (Resim 12) (Resim 13, Bkz. s. 21)  
(Diyarbakirli, 1993: 37).

**Resim 12:**

**Göktürklere ait heykel**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1993: 34

**Resim 13:**

**Göktürklere ait heykel**

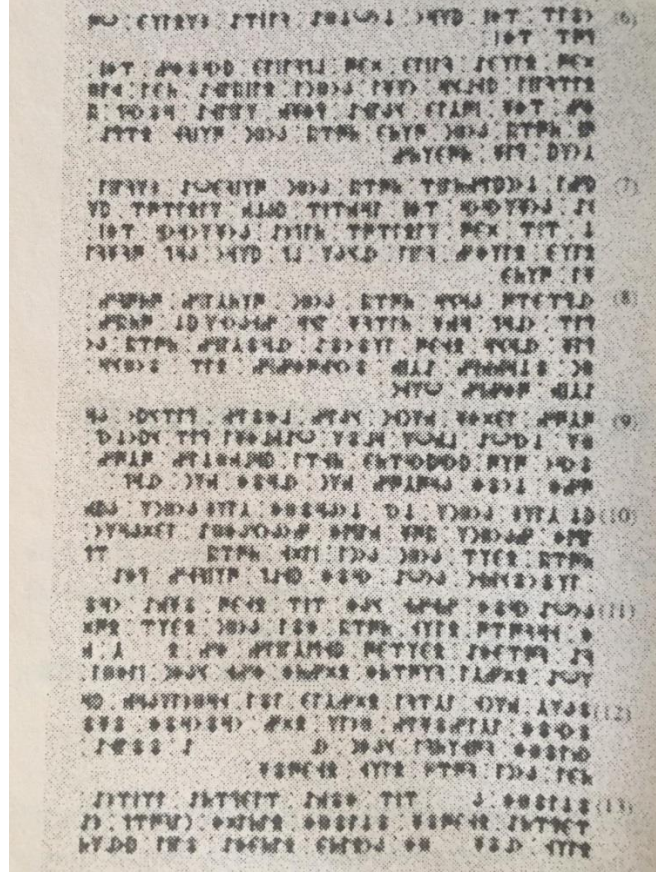


**Kaynak:** Çoruhlu, 2011: 492

Bu abideler; Türk dilinin günümüzde de anlaşılın, en eski yazılı ve edebi metinleri, aynı zamanda Türk tarihinin taşa yazılmış en eski kaynaklardır. Bunlarda kullanılan yazı da en eski Türk alfabesidir (Aslanapa, 1989: 7). Göktürkler kendi dilleriyle yazı yazabilen, kendilerine ait alfabelerini kullanmış en eski Türk toplumlarıdır. Göktürklerin ilk dönemlerinde anıtlarında kullanmış oldukları diller; Sogd, Brahmi ve Çince'dir (Resim 14, Bkz. s. 22) (Diyarbakirli, 1993: 38).

## Resim 14:

### Kültigin Anıtı Güney Yönü

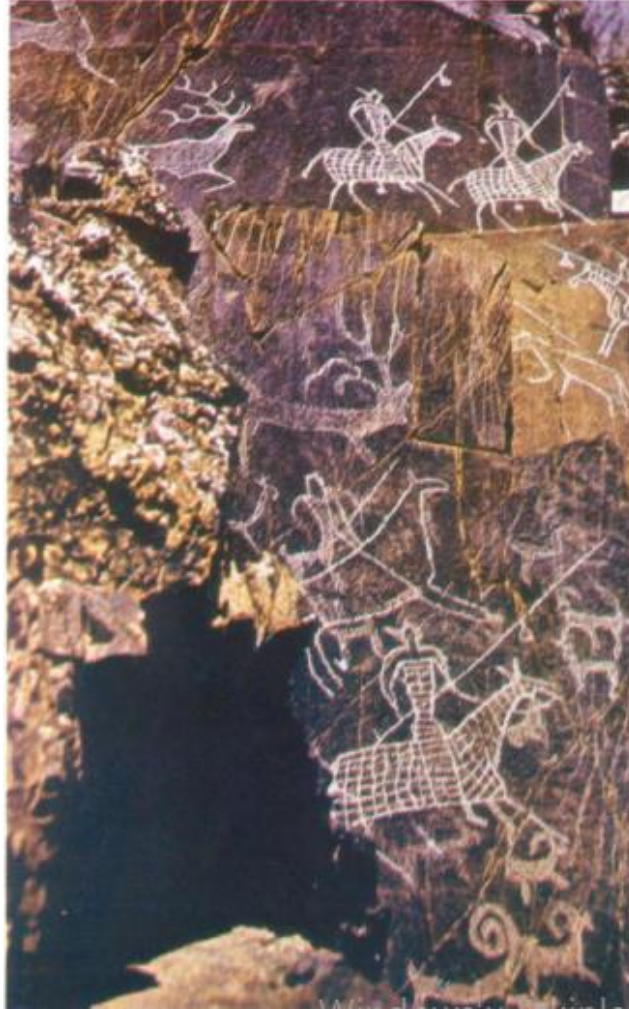


**Kaynak:** Gül, 2007: 80

Göktürkler kaya resimlerini hâkimiyet kurdukları alanlara yapmışlardır. Bu toplumların kaya resimlerinde, genellikle av sahneleri ve savaşla ilgili konular ve ayrıca dini figürler ve nesnelere de çok yer alır (Resim 15, Bkz. s. 23). Bu resimlerde bir diğer konu damgalar ve semboller olmuştur. Göktürklerin bu resimleri yüksek rakımlı yerlere; muhtemelen “kutsal alan” ya da açık hava mabedi gibi kullanılmış alanlara yapılmıştır. Göktürkler kaya resimlerini bazen önceki resimlerinin yanına uygulamış; bazen de eski dönemlere yani Proto-Türklere veya Hunlara ait resimlerin üzerine yapmışlardır. Bu bağlamda bu kaya resimleriyle eski dönemlere ait inanışlar ve gelenekler arasında bazı farklılıkların yanında bazı bağlantılar da olmuştur (Çoruhlu, 2011: 198, 199).

**Resim 15:**

**Göktürklere ait kaya resmi**



**Kaynak:** Esin, 1985: 26

Pencikent ören yerinde, ilk bilimsel kazılar A. Y. Yakuboski başkanlığında 1947 yılında başlatılmıştır. Pencikent ören yeri Orta Asya sanatı ve arkeolojisi bakımından önemli bir alan olmuştur. Pencikent ile Göktürkler araştırmalar dahilinde Pencikent ve Göktürkler arasındaki ilişki aydınlanmamıştır (Çoruhlu, 2017: 212). Bu konuyla ilgili ayrıca Çoruhlu kitabında; “Özellikle VII-VIII. yüzyıllarında Göktürklerin bu bölgelere yayıldığını düşünürsek bir Türk etkisinin burada da olması gerektiğini ileri sürmek mümkündür” (Çoruhlu, 2017: 212) şeklinde belirtmiştir.

Pencikent’te, Göktürk dönemine denk gelmiş resimlerde üslup değişikliği olmuştur. Bu değişiklik hacim verme ve gölgelendirme yerini İç Asya’da yaygın olan çizgisel



karakter şeklindedir. Bunun sonucunda kompozisyonlar iki boyutlu hale gelmiştir. Bu kompozisyon konuları mitsel sahnelerin dışında, 6. yüzyıla ait bir cenaze töreni Türk sanatı bakımından çok önemli olmuştur. Bu sahnede zemin rengi olarak kırmızı kullanılmıştır. Bu resmin bazı araştırmacılar tarafından Türklere ait olduğu belirtilmiştir. Bunun nedeni ise Göktürklerin yas uygulamalarını anlatan, matem sırasında yüzü ve kulakları bıçakla kesme ya da yaralama şeklinde uygulamalar yer verilmiştir (Çizim 6) (Çoruhlu, 2017: 212,213). Göktürklerin cenaze törenleri oldukça görkemli olduğu, Çin kaynaklarında anlatılmaktadır. Onların “yuğ” ismini verdiği bu törenlere yabancı devlet heyetlerinin katılması beklendiği için, cenazenin bekletildiği ve davet edilen heyetler gelince törene başlanıldığı ifade edilmektedir (Yücel, 2000: 61).

**Çizim 6:**

**Pencikent'ten 6. Yüzyıla ait cenaze töreni**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2017: 213

Emel Esin (1985) Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhaları isimli kitabında; Göktürklerin duvar resimlerini tapınaklarına ve manastırlarına yaptıklarını belirtmiştir. Örneğin; yazar Samarkand yakınlarındaki Pencikent'te bulunan bir duvar resminde; şölen sırasında duranların Türk olduğunun; uzun saçları, kıyafetleri ve mertebe diziliş şekillerinden anlaşıldığını yazmıştır (Resim 16, Bkz. s. 25) (Esin, 1985: 28).

**Resim 16:**

**Göktürk devrine ait duvar resmi**

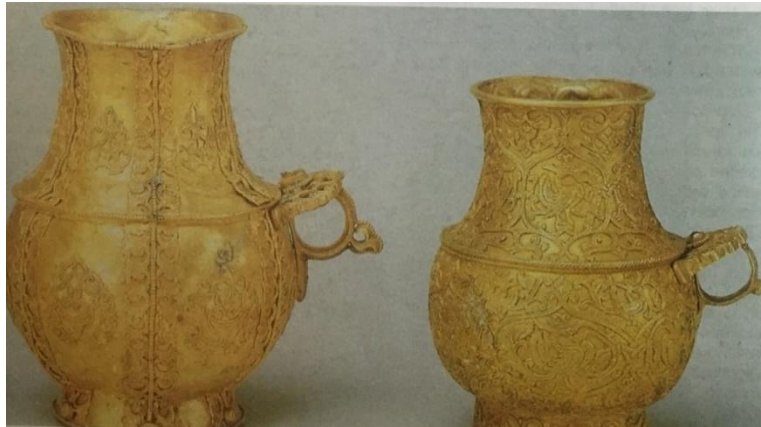


**Kaynak :** Esin, 1985: 28

Kaynaklar incelendiğinde; Göktürklerin gelişmiş bir maden işçiliği olduğu anlaşılmaktadır. Göktürlere ait mücevherler, takılar, kemer plaka ve tokaları, kesici silahlar, insan ve at zırhları günümüze ulaşan madeni eserler arasındadır. Bu sanat alanının en yüksek dönemi 6. ve 9. yüzyıllar arasındadır. Bu dönemin maden ustaları tarafından devletin ileri gelenlerine, soylularının ihtiyaçlarına göre altın ve gümüşten eserler yapılmıştır (Resim 17) (Diyarbakirli,1993: 33).

**Resim 17:**

**8. Yüzyıl, Göktürlere ait altından yapılmış sürahiler**



**Kaynak:** Diyarbakirli,1993: 32

## 1.4.Uygurlar (744-840)

### 1.4.1.Tarihsel Gelişim

“Orta Asya Türk halklarının en büyüklerinden biri olan kadim Uygurlar, Orta Çağlar boyunca bu bölgenin etnik ve siyasi tarihi üzerinde çok önemli rol oynamıştır... Uygurların tarihini iki ana döneme ayırmak uygun olacaktır: Birincisi; Moğalistan ve Cungarya’daki erken dönem kabile devletleri ya da Kağanlıklar (Milattan Önce 4. ve 5. yüzyıllardaki Guçe Hakanlığı ya da “Yüksek arabalar”, Birinci Uygur Kağanlığı, 648-689 ve İkinci Uygur Kağanlığı 744-840); ikincisi 9.-13. yüzyıllarında Doğu Türkistan ve Çin’in Kansu bölgesinde yerleşik Uygur devletlerinin oluşumu ve uzun tarihsel varoluşu” (Kamalov, 2002: 225) var oluşudur.

Uygurlar 5. yüzyılında Orta Asya’nın büyük bir kısmına yayılmış olan Töles boylarının bir kısmını oluşturmuşlardır. Bir ara dokuz boydan oluşan Uygurlar, daha sonra Basmlı ve Karluk boylarının katılımıyla on bir boy olmuşlardır. Çin kaynaklarında, Uygurların sayı bakımından az, ancak çok kabiliyetli ve cesur toplum olduklarından bahsedilmektedir. Yüksek tekerlekli arabalara sahip oldukları dönemlerde göçlerde ve savaşlarda bu arabalarına güvenmişlerdir. İlk zamanlarda dağınık halde Orhun-Selenga kabilelerinde oturan Uygur toplulukları, Göktürklerin güçlü zamanlarında onlara bağlı olarak yaşamışlardır. 742-743 senelerinde Göktürklerin hâkimiyetindeki Karluk, Basmlı ve Uygur toplulukları Göktürk Kağan’ını yenmişler ve öldürmüşlerdir (Çandarlıoğlu, 2003: 61).

Uygur devleti 744’de kurulmuştur. Budist şehirlerine yerleşmeleri sonucunda Türk Budistleri ortaya çıkmıştır. M.S. 763 de 3. Uygur Hükümdarı Böğü-Kağan, Budizm’i kabul etmesiyle Budizm önem kazanmıştır (Ögel, 2014: 83).

Uygurların kuruluşuyla ilgili Barthold’a göre; 745 senesinde Moğolistan’da Türk-Oğuz devleti yerine Uygur devleti kurulmuştur. Uygur hakanının baş karargâhı aynı şekilde Orhun üzerinde ve yaklaşık olarak Karakurum şehri yakınlarında olmuştur. Bu Uygur karargâhının civarında yeni bir şehir meydana gelmiştir (Barthold, 2004: 45).

Uygur devleti yüz sene kadar devam etmiş ve 840 yılında batıdan Kırgızların istilasına uğrayarak yıkılmıştır (Barthold, 2004: 45).

Uygur Türkleri, Türk-Oğuzlar gibi birkaç tarihi abide bırakmışlardır. Bunların içinde en uzun ve en dikkat çekici olanı Çince yazılmıştır. Bu abidelere göre Uygurlar, Türk-Oğuzlar gibi Şaman inancını kabul etmişlerdir. Bununla birlikte Uygurlar, Çin kaynaklarında Budistlikten başka batı dinlerinden biri olan Mani dinini de kabul etmişlerdir (Barthold, 2004: 46,47).

#### **1.4.2. Sanat Anlayışları**

Uygurlar, Göktürkler gibi Hunların kuşağından olduklarına inanmışlardır. Bu nedenle Göktürkler gibi onlar da kurt neslinden türedikleri anlatırlar. Buna karşın Uygurların bir diğer türeyişleri iki ağaçtan türedikleri efsanelerde belirtilmiştir (Gömeç, 1997; 13). Bu bağlamda Uygurların da Göktürkler gibi mitolojik anlamda türeyiş efsaneleri olduğu görülür.

Uygur sanatı Türk sanat tarihinde özgün bir yere sahiptir. Bunun nedeni ise, Uygurların diğer eski Türk toplumlarından farklı olarak yerleşik yaşam tarzını kurmuş olmalarıdır (Çoruhlu, 2017: 255).

19. yüzyıl sonlarında, Turfan, Hotan, vb. eski Türk şehirleri yakın çevresinde elyazmaları ve sırlı çömlerler gibi eserler arkeologlar tarafından bulunmuştur Grünwedel tarafından başlanıp, Von Le Coq tarafından devam edilen kazı çalışmalarında büyük sanat değeri olan bir takım eserler ortaya çıkarılmıştır. Yer altında, Buda tapınakları, harabeleri, fresklerle süslü duvarlar, sanatçı hüneri ile işlenmiş vazolar, yazmalar ve minyatürler keşfedilmiştir. Bütün bu eserler Berlin Müzesine taşınmıştır. Eserlerde Budizm ile Maniheizm’le ilgili dinî sahneler tasvir edilmiştir (Arseven, 1984: 18).“Uygurlarda da inanılan dinler, sanatsal faaliyetlerin hem esin kaynağı hem de sanata yön veren baskın unsur olmuş, böylece resim, heykel, tezhip, dokuma ve cilt sanatında mükemmel eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır” (Berkli, 2010: 157).

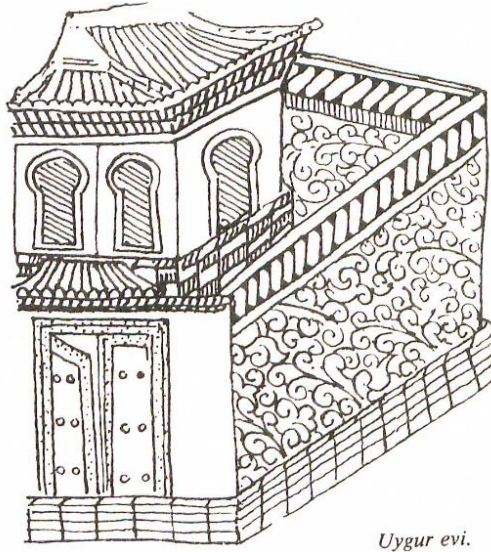
Mimari:

“Uygurlar'da mimari olarak surla çevrili şehir veya kale "balık", içinde hükümdar kalesi "ordu"nun bulunduğu surla çevrili Ordu-balık veya Ordu-örgin vardı. (Daha çok Batı Türkistan'da kullanılan Soğdca şehir manasında "kent", Balık karşılığı olabilir. ) "Uluş" köy, "ködüş" veya Sanskritçe Punya'dan değişme "buyan" denen (dini külliye, hayır müessesesi), "Burkan-orun" Budist mabed, "ediz ev" kule tapınak, "kalık" yüksek köşk gibi tesisler vardı. Göller ve akarsular çevresinde bulunan bahçeler de Uygur şehirlerinin bir özelliği idi” (Aslanapa, 1989: 11).

Uygurların inşa ettirmiş oldukları yapılar balık\* (surlu şehir ya da kale) ordu balık; hükümdar kalesi, kent, Budist tapınaklardır (Gömeç, 1997; 81). Bu mimari yapılar evrenle alakalı kozmolojik düşüncelerini etkilemiş yapılardır. Dörtgen plan üzerine kurulu ordu-kentte dört ana yönden gelmiş yollar çoğunlukla hükümdarın köşkünün ya da çadırının yer aldığı yerde kesişmişlerdir (Çizim 7) (Çoruhlu, 2017; 263).

#### Çizim 7:

#### Uygurlara ait ev



**Kaynak:** Aslanapa, 1993: 21

---

\* Balık: Eski Türkçede, surlar içinde şehirlere, bir yoruma göre, balıkçıdan yoğrulmuş sıva, veya tuğla manasındaki “bal” kelimesinden gelişmiş olan, “balık” ismi verilmiştir. Orta Asya’da, İpek yolunun çeşitli yollarında sıralanmış, ticari “balık” ların yanında, dağ tepelerinde, Türk ordu kaleleri yükselmiştir. Ordu etrafında, ikinci bir sur içinde gelişen şehirlere de “ordu-balık” denmiştir (Esin, 1985: 10).

Uygurların yaptıkları heykeller o döneme kadar görülmemiş realist derecede olup; yeni bir heykel sanatı olarak ortaya çıkar. Başlangıcı Göktürklerdeki Balbal heykellerine dayanır (Aslanapa, 1993: 22). Uygur heykel ve kabartmalarının konuları dinsel ikonografinin yansıtılmasıdır. Bununla birlikte Budha'nın hayatıyla ilgili sahneler ya da çeşitli efsane ve destanları tasvir eden kabartmalar meydana getirilmiştir (Çoruhlu, 2017: 306). Kızıl'da bulunmuş 8. ve 9. Yüzyıl Uygur heykel sanatı için karakteristik yapılmış olan heykel (Resim 18); diz çökmüş halde, omuzunda yük taşıyan, 47 cm. boyunda, alçı malzemedan yapılmıştır. Hunlara kadar uzanan eski Türk hayvan üslubunun bir devamı olarak da Uygurlar at, fil, deve, keçi gibi hayvan başlarının heykelini de yapmışlardır (Resim 19, Bkz. s. 30) (Aslanapa, 1993: 22).

**Resim 18:**

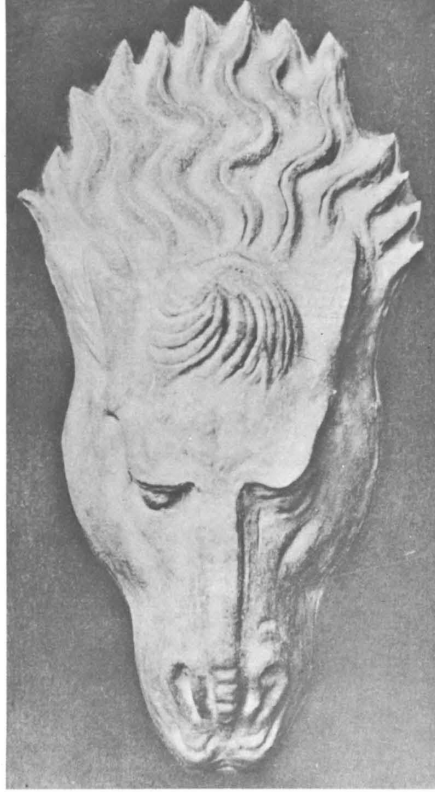
**Kızıl, insan heykeli**



**Kaynak:** Aslanapa, 1993: 22

**Resim 19:**

**Sorçuk, at başı**



**Kaynak:** Aslanapa, 1993: 23

Uygur resimlerinde Grek, Hind ve Çin kültürlerinin etkileri olmuştur. Hubert Schmidt'in 1904'te Anav'da, Amerikalı arkeolog Raphael Pumpelly'nin de 1908'de yapmış olduğu kazılar ile Uygurlara ait resimler ortaya çıkarılmıştır. Pumpelly'in buldukları M.Ö. 9. yüzyıla, Schmidt'inkiler de M.Ö. 4500 öncesine tarihlendirilmiştir. İlkel çizimler halindeki resimler günlük yaşamda kullanılan kap kacaklara da yapılmıştır (Yücel, 2000: 88).

8. ve 9. yüzyıllardan kalma Uygur şehir harabelerindeki (Tufan, Karahoça, Biş Balık kentleri) Budist ve Maniheist mabetlerinde bulunan duvar resimleri ve minyatürlü yazmalar; Uygurların gelişmiş sanat anlayışlarını göstermektedir (Yücel, 2000: 88). Bunlarda rahipler, vakıf yapanlar, müzisyenler tasvir edilmiştir (Resim 20, Bkz. s. 31). Uygurların Budist resim sanatının önemli abidesi Murtuk civarında Bezeklik'te bulunan bir tapınaktır (Aslanapa, 1993: 23).

**Resim 20:**

**8. yüzyıl Bezeklik'te duvar resmi Uygur müzisyenleri**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1993: 50

M.S. 9. yüzyılında ortaya çıkmış ve 13. yüzyılına kadar sürmüş klasik Uygur resim üslubu döneminden sonra, 14. yüzyılda yabancı etkiler artmış ve eski özellikler kaybolmuştur (Çoruhlu, 2017: 287). Uygur resim sanatıyla ilgili bir makalede yazarın düşüncesine göre; Uygur resim sanatı primitif, arkaik ve klasik evre olmak üzere üç döneme ayrıldığını ifade edilmektedir (Berkli, 2010: 157).

Uygur klasik resim üslubunun temelini kara kalem tekniğiyle desen çizimleri oluşturmaktadır. Sanatçılar resimlerinde ilk olarak kompozisyonun temelini oluşturacak deseni mürekkeple çizmişlerdir. Resmin konusuna ve tasvir edilecek figürün karakterine göre konturlar; iyi unsur kırmızı (al), kötü unsur ise siyah (kara) renkle çizilmiştir (Bozcu, 2009: 7,8).

Uygurlar yıldız kullandıkları resimlerinde, özellikle klasik Uygur döneminde kırmızı, gök rengi ve yeşil renkleri çok kullanılmıştır (Çoruhlu, 2017: 288). Uygurlu sanatçılar renk perspektifini eserlerinde uygulamışlardır (Bozcu, 2009: 8). Uygur resim sanatında, kompozisyonlarda yer alan kişiler birbirine benzeyen insanlar olarak değil, Türklere özgü üslupla birer canlı birey olarak tasvir edilmiştir (Bozcu, 2009: 7).



Uygur duvar resimleri ve minyatürlerine bakıldığında genellikle dini konulardır (Yücel, 2000: 93). Duvar resimlerinde ve minyatürlerindeki konular; günlük yaşamla ilgili sahneler, çeşitli destanlar ve efsanelerin yanında, din adamları, adak yapanlar, hayır işleri yapanlar (vakıfçılar), süvariler, prens ve prensesler yer almıştır (Resim 21) (Resim 22, Bkz. s. 33) (Çoruhlu, 2017: 297). Uygur ordusu, savaşçıları ve savaşta kullandıkları eşyalarla ilgili bilgi verilmemiştir. Bu toplumların kültür ve medeniyetin en üst seviyede olmalarının yanında iyi savaşçı oldukları kaynaklarda belirtilmiştir (Yücel, 2000: 93). Resim kompozisyonları, sıralama halinde ve simetrik bir düzene göre yapılmıştır (Aslanapa, 1993: 23). Portre sanatına kadar insan vücudunun diğer kısımları gibi yüz de şemalara göre çizilmiş ve resmin altında adı ile ayırt edilebilmiştir. Uygurlarda resmini yaptırmış olanlar; soylu, önemli kişiler, halktan kimseler, rahipler, Tohanlar ve İranlılardır (Yücel, 2000: 89). Uygur duvar resimlerinde ayrıca hayvan figürleri (at, kartal, av kuşları, fil, geyik, maymun, yılan ve deve gibi) de yapılmış, bunlar Türk ve Budist kültüründe yaygın olarak görülmüştür (Resim 23, Bkz. s. 33). Bununla birlikte bu hayvan figürlerinin yanı sıra Garuda (karmaşık vücutlu bir mitsel varlık, yarı ilah) ve ejderha da yer almıştır. Bunlardan özellikle Garuda, geyik, fil, maymun, yılan gibi tasvirleri daha çok Budist ikonografiyi yansıtmak için kullanılmıştır (Çoruhlu, 2017: 297).

#### **Resim 21:**

#### **Hoço “K” Tapınağı’na ait duvar resmi**



**Kaynak:** Mülayim, 2015: 162

**Resim 22:**

**Bezekli' te Vakıf yapan Prenslar ve Prensesler**



**Kaynak:** Berkli, 2010: 157

**Resim 23:**

**Hoça, Uygur freski, dört nala koşan at**



**Kaynak:** <https://okuryazarim.com>, 2019

Uygurlar Manihenist ve Buddhist düşüncesinin katkısıyla kitap basmışlar ve onları resmetmişlerdir (Resim 24, Bkz. s. 34) (Yücel, 2000: 89). Uygurların, yazma eserlerdeki dinî konulu minyatürlerin, vakıf yapan Uygur prensleri ile Mani ve Uygur

rahiplerinin, renklerle belirtilmiş bir hiyerarşik konuma göre yerleştirmişlerdir (Berkli, 2010: 158).

**Resim 24:**

**Uygurların Mani dinine ait yazma eserin minyatür sayfası**

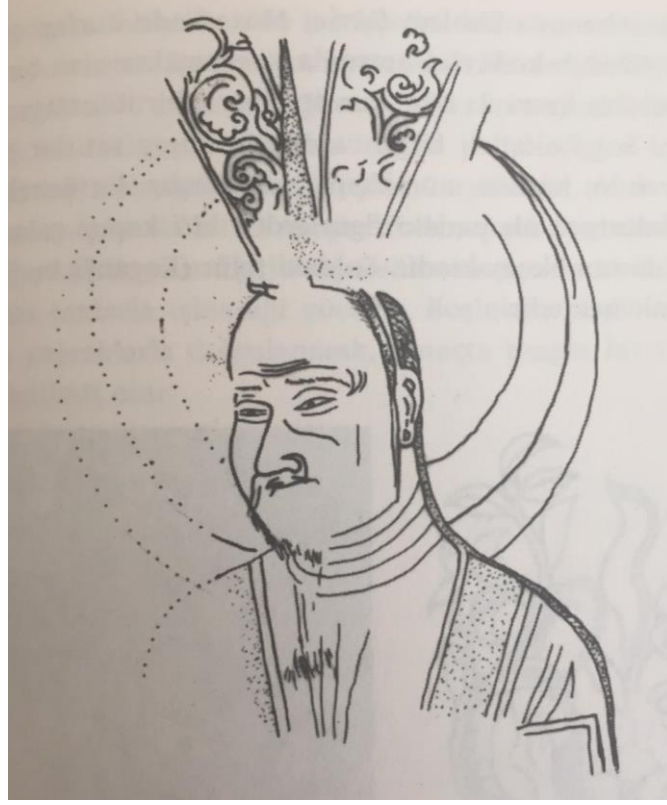


**Kaynak:** Diyarbekirli, 1993: 53

Uygur resim sanatında ayrıca portre geleneği, 750'den sonra Uygur yerleşim merkezlerinde ortaya çıkmıştır (Çizim 8, Bkz. s. 35) (Berkli, 2010: 158). Uygurların portre geleneği; taş balballar ve heykeller gibi Asya Türk geleneğine ait eserlerdeki "canlı gibi" tasvir etme isteği Uygur sanatında zirveye ulaşmıştır (Bozcu, 2009: 7).

**Çizim 8:**

**Mani'nin portresi, Hoço "K" tapınağı duvar resmi ayrıntı**



**Kaynak:** Mülayim, 2015:163

Uygur prens ve prenseslerinin tasvir edildiğı freskolar, kumaş üzerine boyama veya işleme teknikleriyle işlenmiş tasvirler ve ayrıca Uygur rahip ve öğrencilerini gösteren sahneler Uygur resim sanatının en dikkat çekici örneklerinden olmuştur (Resim 25, Bkz. s. 36) (Çoruhlu, 2017: 297).

**Resim 25:**

**Uygurlara ait ipek üstüne işleme**



**Kaynak:** Esin, 1985: 31

Uygurların, Sogd alfabesinden alınma, 14 harfli, Göktürklerin alfabesinden farklı alfabeleri olmuştur (Resim 26, Bkz. s. 37). Orta Asya Türklerinin çoğu, Orhun alfabesinden sonra, Uygur yazısını benimsemişlerdi. Turfan’da bulunan elyazmaları Buda tapınaklarının kitaplıklarından gelmiş olup, bunların çoğunda din veya felsefe konuları incelenmiştir. Bu kitaplar arasında, Hintlilerin ünlü Mahabharata kitabından çevrilmiş metinler de keşfedilmiştir. Çinliler gibi, Uygurlar da kitap basmışlardır. Uygurların memleketi kültür merkezi olmuş; Türk sanatı öteki bölgelere buradan yayılmıştır (Arseven, 1984: 18). Uygurlar, Çin’den, kâğıt yapımını ve tahta kalıp ile kitap basımını öğrenmişlerdir. Bununla birlikte Uygurlar, 11. yüzyılın sonunda, Türkçeye özgü, hareketli monotip baskı yöntemini bulmuşlardır. “Keb”, “kib” adı verilmiş, sert tahtadan küçük kalıplar, Uygurların geliştirmiş oldukları yazı ile harfler ve Türkçe heceler halinde kesilmiştir (Esin, 1985: 11).

**Resim 26:**

**Uygur harfleri**

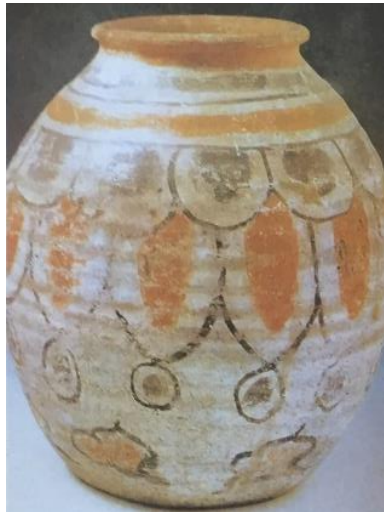


**Kaynak:** Esin, 1985: 40

Uygurlar madenlerinden büyük bir sanat değeri olan silâhlar ve kap kakak yapmışlardı. Leningrad ve Stockholm müzelerinde bulunan örneklerde, bugüne kadar yaşayan Türk süsleme motiflerinin kaynağı bulunmuştur (Resim 27) (Arseven, 1984: 18).

**Resim 27:**

**Uygurlara ait küp**



**Kaynak:** Diyarbekirli, 1993: 58

## 2. EVREN TANIMI

Evrenin sözlük tanımı, “1. isim, gök bilimi Gök varlıklarının bütünü, kâinat, cihan, âlem, kozmos. 2. Düzenli ve uyumlu bir bütün olarak düşünülen bütün varlıklar. 3. Büyük yılan. 4. Kişinin içinde yaşadığı, ilişkide bulunduğu ortam” (www.tdk.gov.tr, 2018).

Geçmişte evren kelimesi yerine kâinat kullanılmıştır. Kâinat, Arapça’dan dilimize geçmiş olan “yaratılmış şeylerin tümü, bütün varlıklar” anlamına gelmektedir (Temel Britannica, 1992: 235). Yunanca’da, “kozmos”, Türkçe’de, “evren”, Arapça’da ise, “âlem” kavramları kullanılmıştır (Çaycı,2002: 7).

Evren’in farklı bir kavramı Samsara’dır. Samsara’ya: doğum, ölüm okyanusu denilmiştir. Bu kavram dünyeviliği anlatmaktadır. Samsara’nın burada doğumdan ölüme varan yaşam sürecini dairesel formda anlatmak için tekerlek şeklinde şeması yapılmıştır. Bu tekerlek şeması (var olma tekerleği; çakradır), evreni ve burada olup biten her şeyi kısaca başlangıcı ve sonu anlatılmaktadır Dünyevi yaşantısını aşan insanlar, Nirvana’ya varmışlardır. Hinduizm, Budizm ve başka dinlerde de yeniden doğuş döngüsünü tanımlayan bir kavramdır (<https://www.wikizero.com/tr>, 2018; Çoruhlu, 2015: 115).

### 2.1. Kozmoloji ve Kozmogoni

Evren konusunun içinde yer alan kozmoloji ve kozmogoni anlamlarına da bakıldığında; TDK’ da (www.tdk.gov.tr, 2018) kozmoloji “uzay bilimi” şeklinde, diğer bir kaynakta ise; fizik ve astronomi konuları araştırmalarındaki bilimlerle bir bağlantı içinde olmalarıdır (Temel Britannica, 1997: 235). Türk kozmolojisine bakıldığında ikiliden yirmi sekizliye kadar bölümler kozmolojik olarak belirtilmiştir. Bu sayısal sistemlerde evren, gökyüzü ve yeryüzü ile bağlantılı; merkez, yönler, gezegenler, ay, güneş ve takımyıldızların döngüleri birbirleri arasında bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Bilgili, 2017: 11). Bu bağlamda kozmoloji dünyanın ahengini sağlamıştır (Sazak, 2014: 112).

Kozmoloji; evren anlamına gelmiş olan kozmos ve akıl yürütme anlamındaki logos kelimelerinden meydana gelmiştir. Kozmoloji günümüzde ise, kozmik varlıklarla ilgili yöntemli araştırma ve inceleme yapmak olarak tanımlanmıştır (Çaycı, 2002: 9).

Dilimize, kozmogoni “evrendoğumu” olarak çevrilmiş olan (www.tdk.gov.tr, 2018), Yunanca kozmos ve goneia kelimelerinden meydana gelmiştir. Kozmosun anlamı “yaratılmış her şeyi içeren düzenli bütün” şeklinde tanımlanmıştır. Kelime olarak evren, dünya ve alem anlamına gelirken, goneia kelimesi de doğuş, ortaya çıkış manasına gelmektedir (Temel Britannacia, 1997: 235; Taş, 2017: 24). Bu bağlamda kozmogoni dünyanın oluşumu hakkındaki kuramları kapsar. Kozmogonik mit, kaosun kozmosu içermesi, yani yokluğun varlık olmasıdır. İnsanoğlu kökenlerini anlatmak istemiş, ayrıca kültürlerini ve kökenlerini öğrenmek istemişlerdir. Başlangıç anlamı da olan kozmogoni, böylece yaratma eylemini içermiştir (Adıbelli, 2011: 212, 213). İnsanoğlu; her şeyin temelinde var olan tanrısal güce bağlı olarak bütün evren su kütlesiyle kaplıyken, kara parçasının ve gök boşluğunun oluştuğunu düşünmektedir. Nitekim toplumlarca, yer ve göğün birlikte kabul edildiği gök boşluğu, yaratma eyleminin aralıksız devam ettiği merkez durumuna gelmiştir (Çaycı, 2002: 7,8).

## **2.2. Türklerin Evren Düşüncesi**

Proto-Türklerde ve Göktürklerde daha çok “gök” ve “yer” olmak üzere dikotomik (“evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke”) bir düzen fikri uyandırır ki bir kısım araştırmacılar bu unsurları incelemişlerdir (Yavuzer, t.y: 50,51; Esin, 2001: 21). Dikotomiye Emel Esin (2001) Türk Kozmolojisine Giriş adlı kitabında araştırmasını şu şekilde açıklamıştır: Proto-Türklerin (Choular) ve Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisi olan dikotomik düzen fikri ortaya çıkmıştır. Dikotomi gök ve yer/sudur ve bunlar; yaruk ve kararık şeklindedir (Esin, 2001: 19). Bu dikotomi unsurunda iyilik ve kötülük sembolü zıt değildir, tamamlayıcıdır. Zamanla yerleşik kavimlerin tesiriyle Yer-su unsurunun yerine, yeraltı ve Erlik Han, kötü cinler ve ruhlar geçmiştir. Bunun sonucunda Gök ile Yer başlangıçtaki dikotomiye düalizme dönüştürerek, birbirini tamamlayan unsurların yerini zıt kuvvetler almıştır. Bu yeraltı dünyasının hâkimi olan Erlik Han, kötülüğün simgesidir. Türk kozmolojisine bakıldığında ilk olarak kadın ve erkek unsurunun birleşimi çoğalma ve düzeni sağlamıştır. Sonraki zamanda, bu birleşim zıt kuvvetlerin çarpışma halini meydana getirmiştir (Çoruhlu, 1993: 123).

Göktürk devletinin kitabelerinde; evren-dünya düşünceleri şu şekildedir: yeryüzü bir dikdörtgen, gökyüzü de bir daire olarak biçimlenmiştir (Alizade, 2015: 858). Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinde: “Yukarıda -mavi -Gök ve aşağıda yağız -Yer



oluşturduğunda, ikisinin arasında *-Kişi'nin* (insan) oğulları ortaya çıkar. Kişi'nin oğullarına, atalardan Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükmetmiştir” (Roux, çev. M. Y. Sağlam, 2011: 71, 72) kozmogoni konusunda elde edilmiş, en eski ve tek Türkçe kanıt olan bu iki metin parçası; önce kozmik bölgelerin oluşumu, sonra insanların ortaya çıkışıyla ilgili kısa bir kronoloji sunmuştur (Roux, çev. M. Y. Sağlam, 2011: 71, 72).

Choulardaki gibi Uygurlarda da Gök ve Yer ikiliğiyle ilişkili eril ve dişil kavramları var olmuştur, bu kavramlar Yaruk ve Kararig şeklinde anlatılmıştır (Bilgili, 2017: 12). Türk-Çin düşünceleriyle alakalı olan bu konu Budist metinlerinde geçmiştir (Çoruhlu, 2015: 119):

“Bu kâinata, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli (unsurlar) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir... Güneş ve ay karışık kavuşarak, yol almaktadır. Bundan ötürü, yazlı-kışlı, dört mevsim olur” (Çoruhlu, 2015: 113).

Bu sayede yaradılış oluşmuş fakat niteliği anlaşılmayan ilk neden Âdem'in yaradılışıyla ilgili bu konuda yokluk oluşturmuş, Âdem'den ilk varlık ortaya çıkmıştır. İlk varlıktaki, birçok öğeler yarug (gök/yang) ve kararig (yer/ying) unsurları meydana getirmiştir Söz konusu unsurlar; su, ağaç, ateş, maden ve toprak olarak beş unsur daha olmuştur. Bunun sonucunda evren planına uygun şekilde bu unsurların birçok öğelerle birlikte yer almış ancak bazı araştırmacılar dünyayı oluşturan temel elementleri; ateş, su, toprak ve hava olarak belirtmiştir (Çoruhlu, 2015: 120).

İnsanoğlunun, gök ile yeraltı dünyası arasına yerleştiği alanın varlığı orta dünya anlayışını meydana getirmektedir. Orhun-Yenisey Yazıtlarında “yer, kişioglunun kılındığı” yani yaratıldığı dünya gibi sunulmuştur. Orta dünya Türk mitolojik sistemine göre gök ve yeraltı dünyasının tesiri altında kaldığı düşünülmüştür (Bayat, 2015: 55). Şamanizmde kozmogoninin sonucu olarak yeryüzü çoğu kez “orta yer” olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda zaman zaman orta yer terimi sınırlı anlamına gelmiş, böylelikle insanlar bu terimi kullandıkları zaman kendi ülkesini ifade etmiştir. Bu konuya örnek olarak: Göktürklerin bulunmuş oldukları Ötüken, dört yönün; ırmak, yol

gibi uzun yerlerin birleştii nokta olarak, yani evrenin merkezi sayılmıştır (Yavuzer, t.y: 53).

Orta dünyayı anlatan Gökâlþ şu şekilde açıklamıştır; başlangıçta, Budun devrinde Budist Uygurlarda yalnızca orta dünya anlayışı oluşmuştur, yersuların yeryüzünde olduğunu düşünmüşlerdir. Bunların babası olan Ugan, dünyanın göbeğinde oturduğuna inanmışlardır. İnsanlar hayatlarını burada yaşamışlardır. Orta dünyanın eski Türkçe’de ismi “Jun-Acun” olmuştur. Orta dünyanın kısımları; önce dört, sonra sekiz daha sonra on yedi şeklinde ifade edilmiştir (Gökâlþ, 2005: 120). Başka bir araştırmada ise orta dünya; sadece insanoğlunun yaşadığı yer olmamıştır. Mekânda birçok sahiplerin varlığına inanmışlardır. Sahipler iyi ve kötü olarak nitelendirilmiştir. Orta dünya, insanların iyelerle ve hayvanlarla paylaştığı dünyadır. Eski Türk toplumlarının yaşamlarının; yukarı ve yeraltı dünyasının iyelerine göre belirlendiği gibi, orta dünyanın iyeleri ile de etkileşim içinde olduklarına inanmışlardır. (Bayat, 2015: 56). İslamiyet öncesi Türklerin, evreni üç gruba ayırmaları, bu gruplarda yaşayan farklı varlıklar olduğunu ve bunların yaşamlarıyla bağlantı kurmaları evren konusu üzerinde düşündüklerini göstermektedir.

Gökâlþ (2005a: 120) de eski Türklerin evren düşüncesini üç unsur şeklinde tanımlamış ve bunları; yukarı gök, aşağı gök ve orta dünya olarak ayırmıştır. Yukarı gökte, Oğuz düşüncesinde gök üç kat şeklindedir. Oğuz inancında yedi Tanrı var olmuş ve bunlar ise; Yedi Kuday adıyla Altay Türklerinin üçüncü katında kalmıştır. Sonraları, yukarı gök dokuz, daha sonra on yedi kat olarak hayal edilmiştir. Aşağı gök düşüncesi de, Altay Şamanları meydana geldikten sonra oluşmuştur. Altay Türklerinde bunun katlarının yedi veya dokuz olarak düşünülmesi; birkaç tabakadan meydana geldiğine inandıklarını göstermektedir. Aşağı göğün kendine ait güneşi olduğuna, ancak bunun renginin kara olup, siyah ışıklar yaydığına ve kötü ruhların varlığına inanmışlardır. Bunula birlikte bu kötü ruhlar tarafından aşağı göğün korunduğu düşünülmüştür (Gökâlþ, 2015: 121).

Yakut Şamanlarında evren; gök, yer ve yeraltı olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Orta dünyada yani yerde insanlar ve bitkilerin düzen kurduğu kısım olmuştur (Ögel, 2014: 317). Bir başka kaynakta da kozmoloji düşüncelerinde Gök ve Yer-Su dikotomisi düşüncesi belirmiştir. Gök dokuz katlı, yer de sekiz köşelidir. Bu nedenle toplamında on

yedi katlı gök düşüncesi olmuş, böylelikle on yedi katın yerin ve göğün toplamı olduğu anlaşılmıştır. Gökte dokuz tanrı, yerde sekiz yer-su var olmuştur (Bilgili, 2017: 23).

Hunlarda da üçlü evren görüşü hâkim olmuştur (Taş, 2017: 40). Hunların mitolojik inançlarından birinde güneşle ilgili görüşte; ilk hakani Mete'nin oğlu Yer ve Gök'ten doğmuştur. Güneş ve Ay onu egemen göstermiştir (Bayat, 2005: 67).

### **2.3.Evrenin Merkez ile Bağlantısı**

Eski Türklerde evren düzenini anlatan sembollerin ve Türkçe kavramların, ilk olarak proto-Türklerden doğduğu düşünülmektedir. Türklerin evrenbilimi Choulardan gelmiş olabilir, hatta Çin ve Doğu Asya evrenbilimi de Choulardan kaynaklanmış olabilmektedir. Çin kaynaklarında, Choularda evren düşüncesi, bir merkezin simetrik biçimde dört ana yöne doğru dağılmasıdır. Büyük bir kara parçasının üzerini örten dört köşeli gök kubbe vardır. Bu gök kubbede, Gök tanrısının da yaşadığı kutup yıldızının eksenini etrafında günlük ve aylık döngüler gerçekleşmiştir. Evren düzenini anlatan şema çember içine çizilmiş bir kareden oluşmuştur. Bu şema evreni nitelemiş, yersel ve göksel düzeni bir araya getirmiştir. Bu neticede, evren düzeniyle ilgili kavramlar bir gizliliğin (kriptografi) anlatımıdır (Esin, 2006: 119).

Choular, yeryüzünün denizlerde yüzen; dört ya da sekiz köşeli bir düzlük olduğunu kabul etmişlerdir (Yavuzer, t.y: 53). Burada anlatılan olayın geniş açıklaması ise, Chouların kozmografisine\* bakıldığında; ilk dönemlerde evreni silindir biçimde ve kubbeli İç Asya konar-göçer çadırına benzetilmiştir. Choular son dönemlerinde, göğü bir kubbe biçiminde; yeryüzünü de su altı uçurumu üzerinde yüzen kare şeklinde düz, geniş bir alan olarak düşünmüşlerdir (Esin, 2004: 114). Proto-Türlere ait kozmolojik düşünce; ağaç, demir, ateş ve su olmak üzere dört öğeden meydana gelmiştir. Tsinler bu dört öğelerin arasında bağlantı sağlamış ve dört takımyıldızına kurban kesmişlerdir (Bilgili, 2017: 12).

Türklerin evreni temel algılayış şeklide “Üniversalizm” (evren düzeni) olarak isimlendirilmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 86). Bunun ilk örneği ise; evreni belirli bir

---

\* “Kozmografi; coğrafya ve astronomi alanlarına girmeksizin, semayı ve Dünya’yı da kapsayacak şekilde, tüm kozmosun ya da evrenin genel işleyişini saptama çabasında olan bilim dalıdır...” (https://www.wikizero.com, 2018).

düzende; mekân ve zaman içerisinde Choular tarafından açıklanmıştır. Bu bağlamda Choular kozmoloji fikirlerini İç Asya'dan yaşadıkları yere taşımışlardır (Yavuzer, t.y; 51).

Bir başka araştırmacıya göre ise eski Türklerin mitosları, Çin ve Hint mitoslarından etkilenmiştir (İndirkaş, 2013: 41). Eski Türklerin Çinlilere benzer şekilde yeryüzü düşüncesi bir dikdörtgen biçiminde yapılmıştır. Bu dikdörtgen içinde bulunduğu düşünülen dairenin, gökyüzünü yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu şeklin merkezinde ise kutsal dağ ve Dünya ağacı bulunmuştur. Kutsal dağ ve Dünya ağacı; çeşitli katlara ayrılmış olan göğü ve yeri birleştirmişlerdir (Çoruhlu, 2015: 113).

### **2.3.1.Yön**

Evrenin bütünlüğüne veya bölünmezlik prensibine uygun, evrenbiliminin ortak hedefini “dörtlü düzeni” belirlemiştir. Dünya modeli göğün yarım dairesel kubbe, yerin ise dört köşeli ve sekiz yönlü olduğu düşüncesi yaygındır (Bayat, 2015: 33, 34). Bu yatay düzlem dört ana yöne bölündüğünde kare şekli, ara yönler eklendiğinde ise sekizgen bir evren şeması meydana gelmektedir (Alantar, 2007: 134). Eski toplumların birçoğunda, dünya dörtgen şeklinde kabul edilmiştir (Bayat, 2015: 33, 34).

Eski Türklerin dünyayı dört köşe sandıkları fikirleri birçok kaynakta belirtilmiştir. Türk efsane ve masallarında bunu görmek mümkündür. Eski Türklerin dünya modelinde “dört bulunğ (dört köşe ve dört kenarlı)”un yer alması, dönemin düşünce yapısını göstermiştir (Tekçe, 1993: 96).

Eski Türk metinlerinde yön kavramına değinilmiştir. Örnek olarak Kültigin Yazıtı'nın kuzey cephesinde yer alan metin şu şekilde yorumlanmıştır (Çoruhlu, 2015: 113):

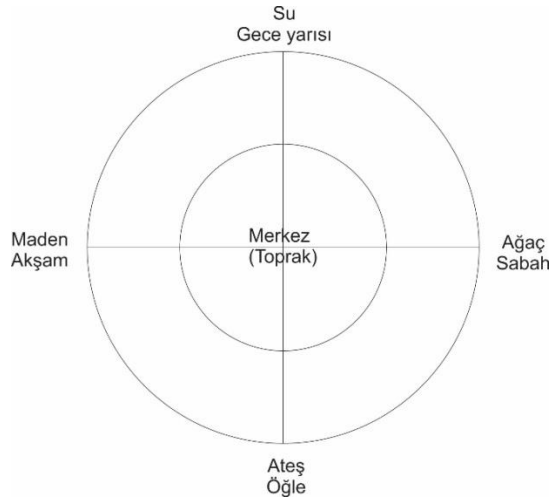
“Buyruk beyleri Otuz (tatar). Dokuz Oğuz beyleri, milleti! ... bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri (doğuda) gün doğusuna, beri (güneyde) gün ortasına, geri (batıda) gün batısına, yukarı (kuzeyde) gece ortasına doğru (olan yerlerin) bu içindeki millet(ler) hep bana itaat eder...” (Çoruhlu, 2015: 113).

Bu metinde anlatılan ifadelerde yerin yatay algılanması neticesiyle dörtgen şekli nitelik kazanmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda geçen “dünyanın dört tarafına da kağan olmam

gerek” cümlesi ise; dünyayı dörtgen şeklinde algıladıklarını ortaya koymuştur. Dünyanın yatay modeli ile dünya hâkimiyeti, idealiyle birleştirilmiş açıklaması getirilmiştir (Bayat, 2015: 34). Kültigin Yazıtı’nın yukarıda geçen metni bir başka kaynakta şu şekilde yorumlanmıştır: kozmolojik şemada ana yönleri temsil eden vakitlerle birlikte ele alınmıştır. Doğunun zaman unsuru gün doğuşu yani sabahı, güneyin gün ortası olarak öğleyi, batının gün batışı ile akşamı, kuzeyin ise gece ortasıyla gece yarısıdır (Çizim 9) (Çoruhlu, 2015: 113).

### Çizim 9:

#### Dört Anayön, Beş Temel Unsur ve Yönlere Göre Zaman



**Kaynak:** Çoruhlu, 2015: 114

Asya toplumlarında dünya betimlemelerinin bütününde dünyanın kenarı düşüncesinde yeryüzünün her yönünün okyanusla kaplanmış olduğudur. Yakut efsanelerinde ise yeryüzünün yarısının semanın kıyısına değdiği anlatılmaktadır (Yavuzer, t.y: 53). Yakutlar, güneyden gelmiş olduklarından onlar rüzgârın dört taraftan estiğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle de yönlerle ilgili inanışları yüksek ve cennet yanı olarak güney yönü düşünülmüştür. Dünyanın aşağısı ise kuzey olmuştur (Ögel, 2014: 316).

Uygurlarda ise yeryüzünün, denizler içinde yüzen dört köşeli (bulung) bir düzlük biçiminde olduğu düşünülmüştür (Yavuzer, t.y: 53). Uygurlar bulung kelimesine “yan, yön ve taraf” demişlerdir. “Kündünki bulung” kelimeleri “güneş yanı” yani güney anlamına gelmiştir (Ögel, 2014: 316).

### 2.3.2. Eksen (Ok)

İnsanoğlu evrensel düzeyleri birbirine sıkıca bağlayan ve irtibat kurmalarını sağlayan eksene evrensel sütuna (universalis columna) veya dünya eksenine (axis mundi) adını vermiştir. Bu sütunların bir ucu yer altına saplı iken diğer ucunun kutup yıldızına vardığı dşnlmştir (Alantar, 2007: 23).

Türk toplumlarının düşüncelerinde de dünyaları bir araya getiren merkezin, yere saplanmış kazık şeklide ve semanın da düzenli bir biçimde direğin ucunda döndüğü fikri kabul edilmiştir (Bayat, 2015: 58). Türk kültür çevrelerinde ekseni ifade etmek amacıyla sırk, direk kelimeleri kullanılmıştır. Kutsal dağ, kutsal ağaç, demir direk, altın kazık evrenin ekseni ile örtüşen ya da onun yerine geçen imgeler olmuştur. Göğe yükselme, tanrılara ulaşma, öteki dünyaya geçme ve mistik yolculuk sürekli kutsal direk boyunca gerçekleştirilmiştir (Alantar, 2007: 23). Dünya modelinin temel kavramlarından biri de her üç dünyayı bir araya getiren ok (eksen)'un yerini alan diredir (Bayat, 2015: 58).

#### 2.3.2.1. adır Direği

Altay, Kuzey Türk destanlarında göğün direği kavramı oldukça önemli olmuştur. Türklerde adır direği göğün direğine benzetilip, bölgelerindeki düzleme oturtulmuş, yeryüzüne yayılmış ve böylece evrensel bir hal almıştır (Ögel, 1995: 169). Bu bağlamda konar-göçer yaşamları olan Türkler gök lemiyle olan bağlantılarını çadırın içine de yansıtılmışlardır (Bayat, 2015: 43). Çadırın eşiği koruyucu, yapısal olarak da kapalı bir dünyaya benzetilmiştir (Çoruhlu, 2015: 119). Çadırın ortası ise dünya göbeği düşüncesiyle benzerlik göstermiştir. Bu sebeple de çadır direği, ekseni oluşturan Dünya Ağacının yerini de almıştır (Bayat, 2015: 43).

Türk döneminin silindir şeklideki çadırı, 6. yüzyıldan başlayarak kozmografik simgeselliğini ortaya koymuştur. Bu şekli Türk boylarının bir ilahisinin günümüze ulaşmış Çince çevirisinde bahsedilmiştir: “Gök bir çadıra benzer, bozkırın üzerinde asılı duran.” Bu konuya ek olarak Göktürklerde çadırın yeri, eşikten şeref katına ulaşan doğu-batı merkeziyle belirlenmiştir (Esin, 2006; 120). Gök Tanrı'nın sanat tarihindeki betimlemeleri genellikle simgesel olmuştur. Bu bağlamda Orta Asya'da “ak y” veya “boz y” şeklinde isimlendirilmiş, adırlardır. Bu konutlar mikrokozmos sayılmıştır.

Çadırlar ve özellikle çadırların çatıları, kubbe şeklinde üst yapıyı oluşturan uğların çevikle bir araya gelen kısmı, “göğü” yani “Gök Tanrı”nın simgesi olmuştur (Çoruhlu, 2015: 26). Bir başka düşüncede ise, Göktürk devrinde, semanın dünyayı kaplayışı, semayı Tanrı olarak kabul ettiklerini belirtmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 59).

Çeşitli kaynaklarda Demir Kazık olarak geçen direk ile Kutup yıldızına kadar uzanan ağaca da Demir Kazık denmiş (Bayat, 2015: 61) ve bunun nedeni kuzeydeki ormanda yaşayan Türklerin, “bir demir ağaç gibi”, düşünmüş olmalarındandır (Ögel, 1995: 183).

Demir Kazık, semanın yeraltı dünyası ile dünyaların birbirine bağlanmasını sağlamıştır. Demir Kazık ile beraber dünya direği anlayışı geniş düşünceye yayılmıştır. Mitolojik düşüncede, gök ışığını sızdıran deliklerden geçmesi ile üç dünyayı bir arada tutmuştur. Koruyucu ruhların semadan yere inmelerine ve ölümlerin ruhlarının da yeraltı dünyasına bu delik sayesinde geçebilme imkânı doğmuştur. Nitekim dünya direği merkez zihniyeti böylelikle rolünü üstlenmiştir (Bayat, 2015: 58).

Eski toplumların dünya görüşü olan, kendi hükümdarlıklarının dünyanın merkezinde düşüncesini, Hunlar ve Göktürklerde de mevcuttur (Taş, 2017: 161). Bu duruma örnek olarak Göktürklerin çadırları kâinatın simgesi olmuştur. Hakanların tahta çıkış törenlerinde bu çadırların önemi büyüktür. Göktürklerde tahta çıkış törenlerinde, bir hakan halının üzerine oturmuş ve boy beyler de hakanı otağ etrafında döndürmüşlerdir. Bu sayede Hakan da yeryüzü etrafında döndüğü düşünülen güneş benzeri bir varlıktır (Esin, 1985: 9).

### **2.3.2.2. Dünya Ağacı**

Türk insanı ağacın oluşumu ile kendi hayatının tabii seyri arasında bir benzerlik olduğunu keşfetmiş ve yaşadığı her coğrafyada kutsal mekânlarla ağaçlar arasında bir ilişki kurmuştur. Bu inanın bir sonucu olarak, en eski devirlerden günümüze dek Türk toplulukları arasında mabetlerin çevrelerine ve mezarların yanlarına ağaç dikmenin kutsal bir görev olduğuna inanılmıştır. Ağacın kutsallığının bir sebebi; maddi varlığı değil, sahip olduğu düşünülen mistik özellikleri ve temsil ettiği güç olmuştur. Bir diğer sebebi her mevsim ağaçların değişiminden dolayı Türk toplumları hayatla ve sonsuzlukla bağdaştırmışlardır (Arslan, 2014: 61).

Bir başka araştırmacıya göre, İslamiyet ncesi Türklerin yaradılış mitinde yer, gök, kara yaratılmış sonra ilk yaratılmış olan unsur aēaētır. Buna göre eski Türk düşüncesinde aēaē insandan önce meydana gelmiştir. Eski Türk düşüncesinde ayrıca Kozmik aēaē ve hayat aēacı kutsal sayılmıştır (Alptekin, 2014: 156).

“Aēaē, dünya modelinin dikey yapılanmasını simgelediēi iēin dünya aēacı şeklinde bir şekillenme geēirmiřtir” (Bayat, 2016: 187). Dünya aēacının bazen hayat aēacına dnřtē farklı kaynaklarda anlatılmıştır (ēoruhlu, 2015: 117). ēoruhlu (2015: 117)’nun eserinde; dünya aēacı ile hayat aēacının birbirleriyle ilişkisi olduēu fakat aynısı olmadıēı, dünya aēacının kozmolojik sistemde yeri olduēu ve ayrıca dünya eksenini olarak tanımlanmaktadır. Hayat aēacının ise hayatın yenilenmesiyle ilgili olduēu ifade edilmiştir (ēoruhlu, 2015: 117). Bir başka kaynakta hayat aēacı doēurganlık, bereket, türeme ve bazen de genēlik veya lmszlē simgelemiştir (İndirkaş, 2013: 41).

Eski Türkler yerin gbeēinden gēe kadar bir aēaē düşünmüşlerdir (Arslan, 2014: 66). Evrensel aēaē uēları ile yer altı güneşle veya Kutup yıldızıyla birbirine baēlanmıřtır (Alantar, 2007: 61). Orta Asya inanē düşüncesine göre ise: evren Hayat Aēacı ile; yer ve gök ise gezegelemlerle anlamlandırılır. Evren; sonsuzluēu simgeleyen gökyüzünü baēlayan en büyük varlık olan Hayat Aēacı ile sembolize edilir (Arslan, 2014: 67).

Pervin Ergun (2004: 17) ’un Türk Kültüründe Aēaē Kültü adlı kitabında: aēaē; hava, toprak ve su kadar önemli olmuştur. İnsanların inanē ve düşüncesinde aēaē; türeyiş, beslenme, şifa ve Tanrı ile iletişim kurma görevlerine sahip olmuştur. Türkler aēacın tanrının bir parēası olmadıēını; ondan geldiēini düşünmüşlerdir. Bununla birlikte Türk düşüncesinde tanrısal “kut” aēaē nesnesiyle temsil edilmiştir (Ergun, 2004: 81).

Dünyanın merkezi olarak düşünülmüş olan Kozmik Aēaē efsanesi ve simgesi; yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünün birbirine baēlanmıř bir nokta olarak tanımlanmıştır (Eliade, 1959: 536). Başka bir anlatımla evrenin ē unsurunu bir araya getiren aēaē: kökleri yeraltı dünyasını, gövdesiyle orta dünyayı, dal ve yapraklarıyla da yukarı dünyayı simgeleyerek aslında evrenin öz varlıēı olduēunu göstermiştir. Bu baēlamda dünya aēacı, kozmik düzenin merkezinde bulunmaktadır. Kutsal merkez kavramıyla baēlantılı olan inancın dini ayin ve kutlamalarda önemli yeri vardır. Bu amaēla



kullanılan ağaca veya direklere hep kutsal merkez kavramı ile bağlantısı olan toplumu koruma görevi atfedilmiştir. Bu eksenlerin görevi; merkez dışındaki çevre ve kozmik bilgi dışı profanlığa (dini olmayan yapılar) karşı korumaktır (Bayat, 2016: 187). Kozmik düzeni sağlamış ağaç sembolleri bütün Türk dünyasının ortak sembolleri olmuştur. Bu ağaçlar; kayın, dağ servisi-sedir, çam, ardıç ve çınar kutsal olarak kabul edilmişlerdir (Ergun, 2004: 195).

Geçmiş ve geleceği, ölümle doğumu, madde ile manayı birleştiren ölümsüzlüğün sembolü olan kozmik ağaç hem dünya hem gök ağaçlarının Altay mitolojisinde ve diğer Türk boylarına ait mitolojilerde bulunmasındaki sebebi olmuştur (Sazak, 2014: 117).

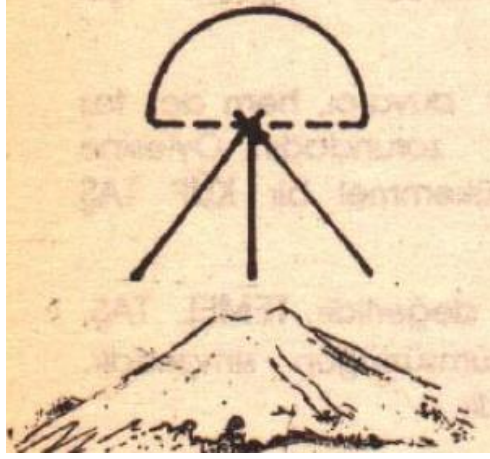
### **2.3.2.3. Dağ**

Türk mitolojisinde toprak, tepe ve dağların, Tanrı Ülgen ile şeytan Erlik arasındaki rekabet ve kavganın sonucunda yaratıldığına inanılmıştır (Alptekin, 2014: 214). Göktürk ve Uygurlar dağlık ve ormanlık olan Ötüken'i, devletin merkezi olarak kabul etmiştir (Bayat, 2006: 48). Göktürklerde Ötüken dünyanın merkezinde yer alan Türk yurdunun tam ortasındaki kozmik dağ ve ayrıca Türklerin kutsal dağı olmuştur. Türkler burayı terk ederlerse başlarının felaketlerden kurtulmayacağına dair inançları belirlemiştir. Dünyanın merkezindeki Türklerin ülkesinin dışında kalan yerlerde onların düşmanları yaşamıştır. Dört köşeli dünya tahminen kozmik bir okyanus ile çevrilmiştir. Bu şekildeki bir dünya Hint'ten Çin'e, oradan da Türklere geçtiği sanılan bir kaplumbağanın üzerinde düşünülmüştür (Taş, 2017: 161). Orman kültürle birleşmiş olan dağ, eski Türklerin kutsal merkez anlayışını oluşturan ve devletin merkez vazifesini yerine getirmiş olmasıdır. (Bayat, 2006: 48). Orman kültürle birleşmiş olan dağı merkez kabul etmelerine bağlı olarak üretim ve çiftçilik gibi olaylar insanların durumunu iyileştirmiştir (Taş, 2017: 127).

İnsanoğlu dağların şematik görünümüne bakıldığında yeri ve göğün birleşme noktası, yeryüzünün denge ağırlıkları ve dikiş yerleri olarak tasarlamıştır (Ersoy, 2000: 168). Dağ ile ilgili Ersoy: "Yukarıdan aşağı bakıldığında, zirvesi dünyanın merkezi, aşağıdan yukarı bakıldığında ise, dünyanın eksenini, yamaçlar da tırmanılması gereken bir merdiven şeklinde algılayıcı oluyor" (Ersoy, 2000: 168) demektedir, böylelikle dağın şekli anlaşılmaktadır (Çizim 10, Bkz. s. 49).

### Çizim 10:

#### Dağın Merkezi Bağlantısının Çizgiseli



**Kaynak:** Ersoy, 2000: 168

Eski Orta Asya efsanelerinde yer almış dünya dağı kutsal sayılmıştır. Bu kutsal dağ dünyanın ortasında yer almıştır. Yeryüzünün merkezini Kutup yıldızına bağlayan “demir dağ” farklı bir isimdir. Burası aynı zamanda tanrının yeryüzü ile ilişki kurduğu bir dünya eksenini görevini de yüklenir (Alantar, 2007: 54,55).

Türklerdeki dağ simgeçiliği de hükümdarlık makamı ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Bilgili, 2017: 11). Bu bağlamda dağın önemini nedeni dağ tepeleri gökyüzüne değer. Dağ büyüklüğünden öyle yer işgal etmiştir ki, orada bulutlar toplanır, şimşekler çıkar (Taş, 2017: 127). Evrensel dağ, kutsal dağ ve dağın tanrı makamı olduğu anlayışı oluşmuştur. Bazı Orta Asya topluluklarında göre Altın dağın tam tepesinde, tanrı tahtıyla bulunmuş. Kutsal dağın adı demir dağ olup, farklı kaynaklarda da Altın-dağ, Akdağ adıyla geçmektedir (Alantar, 2007: 54). Bir başka kaynakta ise Türklerde Ötüken dağları, Kan-Tengri, Altun-Yış (Altın Orman) gibi adlandırılmış dağların isimleri de geçmektedir (Çoruhlu, 2015: 113). Türk hükümdarlarının 6. yüzyılda saraylarına ormanlı altın dağ (altın yış) da denmiştir. Ölen kahramanlarının ruhları da, ölümden sonra altın bir bozkıra veya dağa (altın kır) vardığına inanılmıştır. (Esin, 2006: 120).

### 2.3.3.Kutup Yıldızı

Durağan yıldız olan Kutup yıldızı, gök kubbesinin etrafında devamlı döndüğü varsayılan bir merkez ve gökyüzünün göbeği olarak kabul edilmiştir (Alantar, 2007: 93). Bazı Kuzey Türkleri Kutup yıldızını, “kuluçka”ya benzetmişler, bunun sebebi kuluçkanın da yerinde durmasıdır. Bazıları, “göğe yükselen bir Bakırdağ” gibi görmüşlerdir (Ögel, 1995: 183).

Asyalı toplumların büyük bir kısmı, yeryüzünün göğün merkezindeki Kutup yıldızına bir kazık veya bir direk ile bağlı olduğunu düşünmüşlerdir. Türkler Kutup yıldızına aşırı saygı gösterdikleri için “demir direk” “demir kazık” demişlerdir. (Alantar, 2007: 93). Türklerin Kutup yıldızını “Demir Kazık” ya da “Altın Kazık” olarak isimlendirmiş olmaları, bu yıldızın bütün gezenlerin çevresinde dönmüş olmasındandır (İndirkaş, 2013: 41). Yakut Türkleri ise Kutup yıldızına “demir ağaç” demişlerdir. Uygurlarda da Kutup yıldızına, Budizm tesiriyle “altın kazık” ismini verilmiştir. Gezegenler, burçlar ve diğer yıldızlar etrafında döndükleri demir kazığa sağlam bir bağ ile bağlanmıştır. Çeşitli anlatımlara göre yıldızlar göğün bir deliği olarak betimlenmiştir (Alantar, 2007: 93, 94).

Kutup yıldızına bu isimlerin verilmiş olmasının nedeni ise şu şekildedir:

“Kutup yıldızına en yakın burç, Küçükayı burcu idi. Yedi yıldızdan meydana gelen bu burcun kuyruğundaki yıldız da, Kutup yıldızına en yakın olan bir yıldızdı. Küçükayı burcu, Kutup yıldızı etrafında, sanki bu kuyruğu ile ona bağlanmış gibi dönerlerdi. Türkler, kuyruktaki bu iki yıldızı, ik aygır gibi düşünmüşlerdi. “Ak-boz at” ile “Gök-boz at” olan bu iki yıldız, arkadaki dört yıldız çekerlerdi. Arkadaki dört yıldız da, Türklere göre bir araba idi. Atlarla araba arasında kalan küçük yıldız ise, arabanın oku idi...” (Ögel, 1971: 152).

“Kutup Yıldızına bağlı olan bu atlar, Türklere göre onun etrafında dönüp dururlardı. Ondan sonra gelen Büyükayı burcu da, sanki Küçükayı burcunun etrafına takılmış gibi, onu kovalar dururdu” (Ögel, 1971: 153).

Evrenin merkezi ve Tanrı'nın kapısı kabul edilen Kutup yıldızı, kağanın ve Tanrı'nın göksel sarayı olmuştur (Bilgili, 2017: 11). Tanrı, Dünya ile gezegenleri, Kutup yıldızına bağlamıştır. Bu sebeple Türkler Kutup yıldızını çeşitli semboller ile anlamlandırmak

istemiştir (Ögel, 1995: 183). Başka bir anlatım da ise; eski Türkler Kutup yıldızına, bazen “güneş direği” adını vermişlerdir. Bu yıldız kubbeli bir çadıra benzetilmiştir. Gökyüzünün ortasında bulunan yıldız, çadırın ana direğinin yurdun kubbesini tuttuğu gibi gök kubbeyi de tuttuğu düşünülmüştür (Çoruhlu, 2015: 116,117).

Türklerin hayatında kazık önemli yer edinmiştir. Eski Türklerin çadırını veya atını bağladıkları kazık, atlarını korumuştur; dolayısıyla atları ve diğer hayvanları da kazığın etrafında dönmüştür. Nitekim kazığın etrafında dönen hayvanlar, Türk mitolojisinde de Kutup yıldızıyla benzerlik kurulmuştur. Gezegenlerin de; bu yıldızın ve bir kazık çevresinde dönmesiyle, her biri atlara benzetilmiş olup gerçeğin üzerine ahenk kurulmuştur (Ögel, 1971: 156).

Eski Türklerde evren düşüncesi ilk zamanlarda zıtlıklardan meydana gelmesiyle ikili dünya görüşü hakim olmuştur. Türklerin evren düşüncesi zamanla üçlü dünya görüşü olarak değişmiştir. Türklerin dünya modeli; dikdörtgen yada kare olarak düşündükleri yeryüzünün üzerini örten dört köşeli gök kubbe biçimindedir. Yeryüzü bir merkezden simetrik biçimde dört ana yöne doğru dağılmıştır. Eski Türkler yeryüzünde merkez belirlemeleri sonucunda evren düşüncesindeki “merkezi düşünce” sistemini oluşturmuşlardır. Eksen bu merkezi düşünce sistemindeki, üç dünyayı bir araya getirmiştir. Eski Türkler bu eksen sayesinde bu dünyalar arasındaki bağı kurmuşlardır. Bu bağı oluşturan eksenler; demir direk, dünya ağacı, dünya dağıdır. Demir direğin çadırın ortasındaki direk olup, göğe ulaşma, tanrılara ulaşma isteği ve mistik yolculuk gibi olayları sağlamıştır. Dünya ağacı ise yapısı itibarıyla üç dünyayı birleştirmiştir. Dağ da dünyanın ortasında yer almıştır. Bununla birlikte dağın şematik görünümü; yerin ve göğün birleşme noktası, yeryüzünün denge ağırlığı ve dikiş yerleridir. Kutup yıldızı gökyüzünde oluşuyla farklı bir anlama gelmiştir. Eski Türkler kutup yıldızını, gök kubbenin etrafında dönmesi nedeniyle gökyüzünün merkezi ve göbeği olarak düşünmüşlerdir. Sonuç olarak eski Türkler etrafın görmüş olduklarıyla düşündüklerini evrenle birleştirmiştir. Bu nedenle Türklerin evren düşünceleri; din ve inanç sistemleri, sosyal bilimleri ve mitoloji konularını kapsamaktadır.

### 3.TÜRK TOPLULUKLARINDA EVREN KAVRAMI

İnsanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden itibaren evren hakkında düşünceleri oluşmuştur. Etrafta görmüş olduğu her şey onun zihninde iz bırakmış ve o, bunun üzerine düşünmeye bir takım kararlara varmaya çalışmıştır. İnsanoğlunun zihnini en çok meşgul eden konu evren ve dünya ile alakalı sorular olduğu düşünülmektedir. Bu soruların temeli yaradılış, varoluşun bilinmezliğinin karşılığını bulma isteğidir. Türkler de, diğer toplumlar gibi içinde yaşadığı evrenle ilgili bir takım görüşler geliştirmişlerdir. (Yavuzer, t.y: 50).

Geleneksel anlamda kozmos; eski Türklerin varlığına inandıkları evrendeki algılanabilir soyut varlıklara aktif anlamlar yüklemek ve her birine görev tanımlamak karşılığına gelmiştir. Bu görev tanımı, insanın dış dünyasını ortaya çıkaran ışık âlemi üzerindedir. Üzerinde durulan konu, çözümsüzlük içinde çözüme ulaşmaya çalışma ve mitolojik anlamı ise düzensiz kaostan, düzenli ortama geçiştir (Çaycı, 2002: 7). Bu bağlamda soyut olarak anlamlandırdıkları varlıkları somutlaştırma amacıyla; eski Türk toplumları çevrelerinde gördüklerini bu soyut varlıklarla özdeşleştirmişlerdir.

Evren, Türklerde etnosantrik\* düşünce ile kabul edilmiştir. Bu nedenle evren görüşlerinde kendi inançlarının etkisi büyük olmuştur (Taş, 2017: 161)

Türk toplumlarında evren düşüncesi incelendiğinde; Asyalı yaşamış olan Türkler, ilk zamanlarda iki kısımlı evren anlayışını kabul etmişler ve uzun zaman da bu evren düşüncesine bağlı kalmışlardır (Alantar, 2007: 129). “Zamanla Hindistan’ın etkisinde kalarak üç bölümlü evren şemasını ya da Şamanizm’in geçerli olduğu bölgelerde çok katlı evren modelleri kullanmışlardır” (Alantar, 2007: 129).

#### 3.1. Din ve İnanç Sistemleri

---

\* Etnosantrik: Etnosantrizm veya Etnik merkezilik denilmiştir. Bunların anlamı; bir aşiret, kabileye, boya ve bunlar gibi etnik gruba bağlılık ile tanımlanmış, bireyin kendi kültürünü benimseyerek diğer kültürleri, kendi kültürüyle değerlendirilen duygudur. Etnosentrik bireyler başka toplumları kendi sahip olduğu belirli etnik kültüre göre dili, yaşayış, adet ve dine göre değerlendirmesi olarak belirtilmiştir (<https://www.wikizero.com>, 2018).

İlkel toplumlar gibi Türk toplumları da, inanç sistemlerini oluşturmaya başlamış ve etrafında gördüklerini kendilerine anlaşılır şekle getirmişlerdir. Bunun sonucunda da doğa ve doğa olaylarını kutsallaştırmışlar ve doğada var olan; dağ, yer-su ve orman-ağaç öğelerini kült olarak kabul etmişlerdir (İmdirkaş, 2013: 27,28).

Eski Türklerin dini düşüncesinde var olmuş evren öğeleri, dini düşüncenin sınırlarını oluşturmaktadır. Bu öğeler başlangıçtan itibaren Türk din yaşamında evreni oluşturarak önemli bir yer kaplamıştır. Hunlarla ya da Göktürklerle başlamış olan bu dinin belli bir gidişatı içerisindeki üstünlük sağlayan öğeler; gök, yer, gök cisimleri ve bu nesnel öğeler harici birtakım ruhlar dini formlar içerisinde günümüze kadar gelmiştir (Taş, 2017: 39).

İslamiyet öncesi Türkler dine, “nom” adını vermişlerdir (Gökalp, 2007: 25). Dinin tanımına bakıldığında; “kutsal olan” ve “kutsal olmayan” şeklinde iki düşünce mevcuttur. Araştırmacılara göre tarih içerisinde kutsal; hem değişken bir “yapıbilimi” sunmuş, hem de temel arketiplere eğilim göstermiştir. Sonuç olarak kutsalın çift yönlü eğilimi Türk din tarihinde gösterilmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 55). Kutsalın ve Gök Tanrı inancı evrende ve özellikle de dünyada bilinirliği sonucunda ortaya çıkanlar çeşitlenmiştir. Türklerin evren görüşü ve yaşam anlayışları; anlaşılmış ve buna göre yaşam bulmuştur. Bu bağlamda eski Türk dininde evreni ve yaşamı anlayışlarının temelleri dini inançlarıyla ilgili olmuştur. Buna karşın zamanla bu düşünce değişmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 85).

Dindar bir insanın, doğanın hiçbir zaman sadece “doğal” olmadığını, dinsel bir öneme sahip olduğunu düşünmüştür. Bu durumda, evren tanrı sayesinde oluşmuş, kutsallıkla işaretlenmiştir. İnsan, Dünya'nın yapısında ve kozmik olgularda kutsalın farklı tiplerini ortaya çıkarmıştır (Eliade, çev. M. A. Kılıçbay, 1991: 95). Bu bağlamda Yer-Sular “ıduk” yani kutsal olarak geçmiştir. Evren düşüncesinde geçen Yer-Su; Orhun abidelerinde ıduk Yer-Sub (kutsal Yer-Su) şeklinde kutsallığı belirtilmiştir. Aynı inanış Uygurlarda, Yir-Suv biçimindedir (Günay ve Güngör, 2003: 72). Bununla birlikte, yalnızca “ıduk yer” (kutsal yer) den de bahsedilmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 79).

Türklerin eski dinine, “toyunizm” adını veren Ziya Gökalp, bu dinin Budizm olduğunu belirtmiştir (Demir ve Çomak, 2015: 138). Buna karşın Abdulkadir İnan ise bu durumu kabul etmemiş, eski Türk inancı sayılan, “Şamanizm’i” belirtmiştir (İnan, 1976: 2).

Hunlardan itibaren gerek Göktürklerde ve gerekse Uygurlarda zaman ve mekân aynı zamanda dini anlam ve öneme sahiptir (Taş, 2017: 161). Türklerin inançlarındaki kozmik kurallara göre; unsurlar, yönler, dört büyük takımyıldızı ve onlara bağlanmış renkler ve ayrıca gezegenler, mevsimler ve günün evrelerin, bağlantıları olduğu kabul edilmiştir. Mekân ve zaman ile ilgili en önemli kavramlar, merkezde toprak olması biçiminde, yönlü pusula içerisinde dizilmiştir. Bu duruma örnek olarak, toprak unsurunun bulunduğu yer merkez, gezegeni Satürn olmuştur (Esin, 2001: 25). Eski Türk düşüncelerinde ise zamanın ilerleyişi şöyle anlatılmıştır;

“Gök kubbe, ... veya demir kazık etrafında, dönmekte idi. Burçların taşıdığı sanılan büyük bir çark şeklindeki ekliptik (türkçe, çığrı), gök kubbenin dönmesine dik, hayat ile ölüm arasında seyr ettiklerine inanıyordu. Yeryüzünde, parlak gök kubbe altında yaşayıp, ölünce, yeraltı karanlıklarına batıyorlardı. Gök ile yer arasında mihver gibi görülen dağlarda, semavi varlıkların, alp ruhları ile buluştuğu düşüncesi de, bazı boylarda kaydedilir...” (Esin, 1985: 3).

Emel Esin ise, Türkler yalnızca kutup yıldızının etrafında dönen göksel hacmine değil, aynı zamanda 8. ve 9. yüzyılın Uygurlarında, semanın dönen bir tekerlek şeklinde olduğuna inanmışlardır demektedir (Taş, 2017: 155). Uygurlar gök kubbenin en alttaki çarkı semavi bir çift ejderin çevirdiğini düşünmüşlerdir. Gök kubbe ve gök çarkın yıllık ve günlük dönüşü güneş ve ayın durumları ile ilgili olmuştur (Yavuzer, t.y: 53).

Eski Türkler tarih boyunca çeşitli dinlere inanmışlardır kabul ettikleri her yeni dinleri de kendi inanç düzenleriyle uyuşmuştur. Yeni hayatları içerisinde de yaşam alanlarını bulmuşlardır. Bu durumda, çeşitli etmenlere karşı kendilerini koruma düşüncesi oluşmuştur (Kalafat, 2010: 69, 72). Eski Türk dininde toplumun bütünü, toplumsal bilinci tanrı ya da ruh olarak algılamıştır. Bu toplumların değişmesiyle tanrılarda değişmiştir. Kısaca açıklamak gerekirse Tanrılar âlemi insanlarla alakalı olan şeylerin

yansıması olmuştur (Gökalp, 1991: 23). Eski Türklerin evren düşüncesini oluşturan din ve inanç sistemlerinde Gök Tanrıçılık, Şamanizm, Budizm ve Maniheizm incelenmiştir.

### 3.1.1. Gök Tanrıçılık

Gök Tanrıçılık, Türk bozkır topluluğunun gerçek dini olmuştur. Eski çağlarda başka kavimlerle ortaklığı olmamış ve ayrıca bu inancın merkezinde Tengri (Tanrı) yer almıştır. Bu yaratıcının “Gök Tanrı” olarak anılmasının nedeni iktidar sahibi olması ve “semavi (göksel)” niteliğini taşımış olmasıdır (Kafesoğlu, 1987: 96). Bu bağlamda Gök tanrı, ilkel anlamıyla “gökyüzünün hâkimi” anlamındadır. Evrenin yaratıcısı olan Tanrı, bununla birlikte gökyüzünü de yaratmıştır. Gök Tanrı gökyüzü ile özdeşleşmiş (Eliade, çev. M. A. Kılıçbay, 1991: 99) ve ayrıca evrenin var olma nedeni olmuştur (Bayat, 2015: 214). Eliade’nin düşüncesinde gök kubeye bakmak dini doğrulamaya başlamaktır. Gök kubbe o kadar yüksektedir ki, insanın ulaşması imkânsız düşüncesi oluşmuş ve insanüstü varlıklar bu gök kubbeye sahip olmuştur (Eliade, çev. M. A. Kılıçbay, 1991: 97). Psikoloji kısmında da anlattığımız arketipin oluşmasını sağlayan Türklerin tanrıya olan inançlarının temelidir (Günay ve Güngör, 2003: 56).

Eski Türkler Tengri’yi tanrı olarak kabul etmiş ve dualarını da ona karşı yapmışlardır. Tengri kelimesinin fiziki anlamı “gök” olarak da belirtilmiş ve daha sonra buna sıfat olarak kök (mavi) kullanılmıştır. Bu bağlamda Tengri de Tanrı için kullanılmaya başlamıştır (Taş, 2017: 56). Kök Tengri teriminde ise Gök (kök)’ün Tanrı anlamında kullanılmadığı; yücelik anlamında sıfat olarak belirtilmiştir. Nitekim Gök-Tanrı için tapınılmış olan mavi gökyüzü değil, Yüce Tanrı’yı belirtmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 60).

Eski Türk inancında, Tanrı’nın isteği her şeyin üstünde olmuştur. Gök Tanrı, toplumun durumuna bağlı yaşamsal mutluluğu (kut) ve talihi (ülüg) insanlara vermiştir. Kozmolojik ve toplumsal düzeni sağlamış ve insanlar da ona dua edip, kurban verilmişlerdir (Alizade, 2013: 861). Hunlar döneminde Mete’nin hükümdarlığı Gök-Tanrı sayesinde anlatılmıştır. Kut teriminin önemi şöyle anlatılmıştır; Mete, “Tanrı’sının kutu” olmuştur. Bilge Kağan Yazıtı’nda “Kut’um olduğu için Kağan oldum” denilmiştir. Buna ek olarak Türk hakanı, Tanrıdan kut aldığı için Tanrı’ya benzetilmiştir. Bu bağlamda Türk hakanın yeri ise göğe yakın düşünülmüş Altın-dağ



veya Ötüken-Yış gibi, kutsal ormanlı dağda oturmuştur (Günay ve Güngör, 2003: 62). Göktürk kitabelerine bakıldığında, “Tanrı, güç verir, Tanrı kut, yani şans ve devlet verir, yanılanları yok eder ama; bütün bunları yapan Tanrının nasıl ve kim olduğundan da söz açılmazdı” bahsedilmiştir. Bu kitabelerde ayrıca “Tengri-tag Tengri” deyiminde “Göge benzer gök” olarak çevrilmiş ancak Ögel’in kaynağında ise “Tanrı’nın şekli yoktu: Tanrı kendine benzerdi” anlamına gelmiştir (Ögel, 1971: 118).

Emel Esin (1985: 3)’in İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş adlı kitabında belirttiği üzere, eski Türklerin inançları; evrenin dış görünüşünden, gece ile gündüzün zıtlığından ve mevsimlerin tekrarından esinlenmiştir. İnsan ruhu ile vücudu da bir çift oluşturmuştur; biri semavi diğeri toprağa bağlı olarak düşünülmüştür. Erkeklerde semavi ruh, kadınlarda toprak unsuru hâkim sayılmıştır. İnsanların kaderi gök tanrısı ve yer-su “kut”larının (ruhlarının) sunmaları “kut”a göre belirlenmiştir (Esin, 1985: 3). Ruh veya kutsal kabul edilen ve zaman zaman tanrı olarak kabul edilmiş ikincil güç de Tanrı’ya bağlanmıştır (Çoruhlu, 2015: 24). Eski Türkler, Tanrı’nın iradesinin her şeyin üstünde olduğuna inanmışlardır. Bu sistemde hak ve adaletin, korunması, Gök Tanrı’nın emrini yerine getirmek gibi anlaşılmıştır. Konar-göçer Türk’ten kağana kadar her insan, yaptığı bütün iyi ve kötü işlerine göre, yalnız Tanrı’ya hesap verir, gerçek yardımı da ondan beklerlerdi (Bayat, 2015: 214, 215).

Gök Tanrı inancı, Hunlar, Göktürkler ve 1. Uygur Kağanlığı gibi büyük Türk toplumlarında hakim olmuştur (Çoruhlu, 2015: 24). Türklerin tanrı görüşünün semavi niteliği olmuş, toprakla bir bağlantısı olmamıştır. Bu inanç; avcı, çoban ve hayvan besleyici toplumlara özgü olmuştur. Araştırmacılar tarafından bu inancın Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği genel kabul görmüştür (Günay ve Güngör, 2003: 59). Orhun Yazıtları’nda “Türk tanrısı” olarak anılmasıyla beraber, aynı yazıtlarda Gök (tanrısı) kavramının karşısına Yer’in konulduğuna rastlanılmıştır (Çoruhlu, 2015: 24): “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ... Yukarıdaki Tanrı ve mukaddes yer, sular (amcam) hakanın talihine yar olmadılar (Çoruhlu, 2015: 24).”

Eski Türk efsanelerine bakıldığında toplum bilinci yer almıştır. Bu efsaneler bir olayın yapısında, ilahi kudretin meydana gelmesi ile şekil ve özellik itibarıyla iyi sonuç sağlamıştır. Nitekim ilahi kudret efsaneliğiyle kült niteliği taşımıştır. Gök Tanrıçılıkta bakıldığında puta tapma olmamıştır. Türklere özgü olan Gök Tanrı inançları

doğrultusunda, ruhlar kültü mevcut olmuştur. Kaynağın örnek vermiş olduğu Jean Roux'a göre; Gökdin'i kozmik bir düzeni, Gök Börü ile Boz Dişi Geyik oluşturmuştur. Börü göğün, Geyik ise yerin simgesi olmuştur. Yer ve Gök ruh olarak ilah olmuş, Gök Börü ve Boz Dişi'nin birleşimleri sayesinde kozmik düzen kurulmuştur (Öztürk, 1990: 249).

### 3.1.2. Şamanizm

Şamanizm kelimesi, Mançu-Tunguz dilinden gelmiştir. Türk kavimlerinde, şaman kelimesi “kam” kelimesi ile aynı anlamdadır (Artun, 2010: 90). Hunlardan sonra görülen Toba Devlet'inde\*, Şaman gelenekleri ile şöyle karşılaşılmış; devletin dini törenlerini şaman kadınları yönetmiştir. Uygurlar, Gök Türkleri ele geçirene kadar, Şamanizm hâkimiyeti Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde görülür. İlk Uygur hakanları da Şamanist olmuştur (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 138).

Bir görüşe göre: Eski Türk toplumlarının Şamanizm\*\* inancının varlığını kanıtlayan kaynaklar olmamıştır\*\*\*. Avrupa Hunlarında, “Atakam” ve “Eşkam” olarak adlandırılan kelimeler yönetici anlamına gelmiştir. Atakam ve Eşkam kelimelerinin sonundaki “kam” ise, eski Türk dini anlamını temsil etmiştir. Uygurlarda ise “kam” kelimesi din adamı

---

\*Toba Devleti: Türklerin komşuları olarak Tabgaç adı verilen kavim, Orhun kitabelerinde birçok kez geçmiştir. Çin için kullanılan kelimeye benzemeyen Tabgaç kelimesi, Çin kaynaklarında Tabgaçlara Toba adı verilmiş. Çinli olmayan yabancı kavimler olarak belirtilmiştir (Eberhard, t.y.: 19)

\*\*Şamanizm, bazı yazarlar tarafından dini düşünce olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen Şamanizm teriminin karşılığı İslamiyet ve Hristiyanlık vb. tek tanrılı bir din gibi olmayıp; tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında iletişimi sağlayan bir inanç sistemi olarak belirtilmiştir. Dini olarak düşünen görüşlerde, bu konu hakkında yeterli bilgilerin elde edilmediği anlatılmıştır (Çoruhlu, 2015: 17).

\*\*\*Bir başka kaynakta ise; “Şamanizm, bütün inançlarda olduğu gibi toplumsal yaşamın kendi dinamiğinden kaynaklanan bir inanç ve düşünce sistemidir. Başta Ural-Altay halkları olmak üzere, dünyanın hemen her yerinde ilksel topluluklar ve gelişme aşamasının özelliklerini sürdüren toplumlarda görülür. Şamanizm, Sibiry ve Orta Asya kültürlerinin de asal karakteristiğidir ve bölge halkının dini olarak kabul edilir. Oysa Şamanizm aslında bir din olmayıp farklı dinlerin “şaman” çevresinde oluşturduğu karmaşık ritüeller ve inançlar sistemidir (İndirkaş, 2013: 19)”.

anlamına gelmemiş, burada kelimenin anlamı; büyücü-sihirbaz anlamında kullanılmıştır. Göktürklerin Orhun abidelerinde de kam kelimesi; şaman veya din adamı manasında değildir. Buna karşı bozkır alanındaki dinsel inançların şamanlığa bağlanması, gelenek haline gelmiştir. Bu bağlamda eski Türklerin dininin temel niteliğini şamanlık ortaya çıkarmıştır. Bu düşünce; Rus araştırmacıların, Orta Asya Türkleri arasında yaptıkları incelemeler sonucu ortaya çıkmıştır (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, t.y.: 498,499).

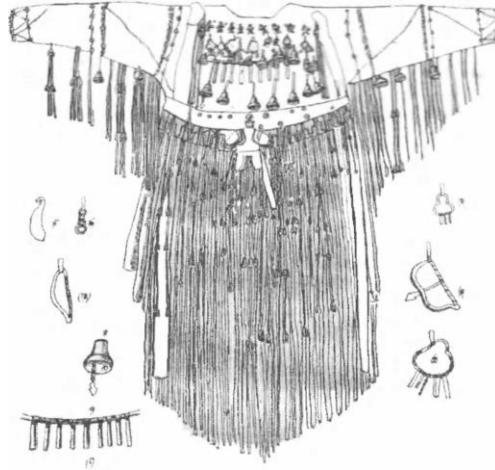
Türk Şamanlarının göze çarpan özellikleri, kendilerine ait bir doğacılık oluşturmalarıdır (İndirkaş, 2013: 27,28). Şamanizm, eski Türklerde sadece inanç sistemi olmamış, ayrıca felsefesini de oluşturmuştur (Bayat, 2006: 21). Şamanizm'in felsefesi: doğa hadiselerine ve doğaüstü varlıklara bağlanma düşüncesidir. Bu felsefeye göre evrenle dünyamız, makro-kozmos ile mikro-kozmos arasında ezeli ve sonsuz bir dengenin var oluşunun neticesidir. Nitekim bu dengenin korunmasını sağlamak şamanların görevi olmuştur. Buna karşın görevlerini yapmadıkları takdirde felaketsel neden olacağı düşünülmüştür (Bayat, 2006: 22). Şamanizm ile dinsel-büyüsel ve törenlerden ibaret olan ve doğaüstü varlıklarla bağlantı kurarak onların güçlerine sahip olmuşlardır. Bu güçleri de toplum adına kullanma amacıyla var olmuştur (Artun, 2010: 90). Ayin, tören ve ruhlarla iletişimi sağlayan, büyü ve sihir yapan, hastaları tedavi eden kişiye Şaman denilmiştir (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 11). Âlemlerle olan bağlar ise şamanlar aracılığıyla sağlanmış (İndirkaş, 2013: 27) ve Şamanizm'de de puta tapma olmamıştır (Öztürk, 1990: 249).

Şamanizm'in dünya görüşü, evren ile ilgi anlatımı şu şekildedir; gök, yer ve yeraltı biçiminde üç kısımdan oluşmuştur. Gök, aydınlık âlemdir. İyiliğin, güzelliğin ve mutluluğun bu âlemi ilgilendirdiği düşünülmüştür. Yeryüzü de insanlara ait olmuştur. Karanlık âlem ise yeraltı olup; çirkinlik, kötülük ve şanssızlıkların yaşanmış olan yani cehennemle özdeşleşmiş olan âlemdir (İndirkaş, 2013: 27). Bu üç kısmın başlangıcı semadan yeryüzüne doğrudur. Bu âlemler yeraltında yok olmuş olan “kutsal su” tarafından da bir arada tutulmuştur. Bahsedilen su da Yenisey ırmağıdır (Yavuzer, t.y: 51). Çin kaynaklarına bakıldığında eski Orta-Asya Şamanizm'inin esas dini törenleri; Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş kültlerine ayinler düzenlenmiştir (İnan, 1986: 2).

Şamanizm’de bazı objeler değerli yeri olmuştur. Bunların en önemlileri Şaman giysisi ve davuludur. Şaman giysisi törenlerde önemli bir yer almış, kutsallığı simgelemiştir. Bu giysi farklı yerlerde kültürlere göre değişiklikler göstermiştir. Sibirya’daki toplumlarda şamanlar (kamlar) ayinlerinde özel giysi giymişlerdir (Çizim 11) (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 26). Şamanların kendilerine ait cübbe ve külahları vardır. Altaylar bu cübbeye manyak, Yakutlar ise kumu veya oyün tangasa (şaman giyimi) demişlerdir (İnan, 1986: 91). Bu giysi tek başına, çevrede algılanan diğer nesnelere nitelik olarak farklı, dinsel bir mikrokozmosu yansıtır. Giysi, simgesel sistem oluşturması gibi diğer yandan kutsanmışlığı sebebiyle, birden fazla ve farklı güçlerle (en başta ruhlarla) donanmıştır (Eliade, çev. İ. Birkan, 1999: 177).

**Çizim 11:**

**Şaman giysisi**



**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 41

Yakutlar ile Altay Şamanlarının giysileri arasında farklılıklar vardır. Yakutlarda kaftanın sırtının ortasında, “güneşi” simgeleyen yuvarlakların arasında, ayrıca delik yuvarlak bulunur; buna “güneş deliği” adı verilir; ancak genel olarak, şamanın yeraltına geçmek için kullanıldığı orta delikle birlikte, Dünya’yı (Yer’i) simgelediği söylenmiştir (Eliade, çev. İ. Birkan, 1999: 178).

Şamanların ritüellerinde kullandığı davula gelindiğinde; Altay Şamanların konuşma dilinde “tüngür” ya da “çaluu” şeklinde adlandırılmıştır. “Tüngür” terimi Moğollardan gelmiştir. “Çaluu” ise Türkçede “çalmak (vurmak)” kelimesinden gelmiştir. bu

bağlamda “Çaluu” Altay Şamanlarına ait olmuş ve davulun adı olmuştur (İnan, 1986: 442).

Şaman davulunun kısımları üçe ayrılmış, bunlar; iç, dış ve tokmağı şeklindedir (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 31). Davulun ayrıntıları ise şöyledir; genellikle şekli yuvarlak, çapı 76 cm ve kasmağın sepeti söğüt ağacından yapılmıştır. Davulun kaplamasında geyik, tay veya at derisi kullanılmış, içindeki dikey ya da çapraz şekilde duran sap kayın ağacından yapılmıştır. Davulun üst kısmında dört ya da altı demir kanca olduğundan bahsedilir. Davulun sapında ise 12 delik yapılmış ve bu deliklere mars denilmiştir. Bu delikler, Şaman’ın yeraltındaki Erlik Han’a gidişgelişini sağlamıştır (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 32).

Şamanlar için davul önemlidir; çünkü iyi ve kötü ruhlar arasındaki iletişimi sağlayan araç olmuştur. Davul sadece dinsel törenlerde kullanılmamış, ayrıca eğlenceler ve savaşta ilk gelen çalgıdır (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 31; Gömeç, 2012: 177). Törende davul, kamin ruhunun dünyayı dolaştığı esnada taşıt görevini yapmıştır. Karada gezdiği sırada davul at olmuş; denizde gezdiğinde de kayık, tokmak kürek olmuş; göklerdeyken de kuş vazifesi üstlenmiştir (Çizim 19-24, Bkz. s. 88-90) (Gömeç, 2012: 179). Şamanın ölümünden sonra her davul parçalanıp, ağaca asılmıştır. Bununla birlikte şamanın ölüsü de bu ağacın altına gömülmüştür (Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 59).

Davulun üzerindeki resimlerin yapılışında ise; beyaz ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Bu boyalar nehrin ağzından alınıp, yumuşak taşları küçük parçalar halinde kırılıp, diğer taşların arasında ezilip toz haline getirilerek elde edilmiştir. Bu toz tükürükle ıslatılıp, işaret parmağını kullanarak resmedilmiştir. Bu resimleri yapan kişiler, bu işi bilen erkekler (yürüçi yani resimci) tarafından yapılmıştır (Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 63).

Tez çalışması kapsamında Şamanizm inancını yaşamış olan Altay ve Yakut Türk toplumlarının, bu inanç doğrultusunda evren düşüncesi de araştırılmıştır.

### **3.1.2.3. Altay Şamanları**

Altay Türkleri, Orta Asya’da Altay dağları bölgesine dağılmış, Türk boylarıdır (Gökalp, 2005: 67). Altay şamanlığında kamlar “ak” ve kara” olarak ikiye ayrılmıştır. Ak kamlar sadece göğe, iyi ve aydınlık ruhlar şerefine kansasız kurban ayinleri, kara

şamanlar da kötü ve karanlık tanrıları olan cehennem ilahı Erlik'e ayinler düzenlemişlerdir (Artun, 2010: 91).

Altay Türklerinin inanışlarında; gökyüzü on yedi kattır, böylelikle orta dünyadaki yersular da on yedi handan oluşmuştur (Gökalp, 2005: 67). Dini yönden araştırmaları olan Mircea Eliade (çev. L. Arslan, 2003: 365)'nin Altay Türklerinin yedi kat düşüncesine göre, evrenin merkezini inançlarında nasıl ortaya çıktığını Dinler Tarihine Giriş adlı kitabında "Aslında her şehir ve her konut "evrenin merkezinde" bulunmaktadır... Şehrin bir imago mundi olması gibi, ev de bir mikrokozmostur" düşüncelerini belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak; Orta Asya'nın konar-göçer yaşamındaki toplumların çadırlarındaki orta direk dinsel ve mitolojik işlevini, tepesindeki delik ise duman çıkışını sağlamıştır. Kurban sunulduğu sırada çadırın içine o delikten dışarıya çıkmış ağaç yerleştirilmiştir. Bu durumda kurban ağacın yedi dalı, göğün yedi katını simgelemiştir. Sonuç olarak ev, evrene benzetilmiş olması ve ayrıca duman çıkışı, doğrudan kutup yıldızına bakması sayesinde dünyanın merkezi olarak düşünülmüştür (Eliade, çev. L. Arslan, 2003: 365, 366). Bu bağlamda Altay Türkleri merkez sembolizmiyle ilişkilendirilmesi Sumeru Dağ'ı "7 kapılı yer-su" şeklinde belirtilmiştir (Bilgili, 2017: 17).

Türkler arasında Şamanlığın yayılması ile Altay-Sayan halklarında "Bay Ülgen" en yaygın ve meşhur tanrı seviyesine gelmiştir. Ülgen, Gök Tanrı inancın da zamanla yerini almıştır. Altay Şamanlarının, Ülgen'i Gök Tanrı'nın yerine konmasıyla bu ruhun baş yönetici seçilmesi inançlarında değişikliğe sebep olmuştur. Buna karşın Orta Asya ve Sibirya Türkleri Ülgen adında tanrı ya da koruyucu tanımamışlar; bu sebeple de Türk mitolojik düşüncesinde yer almamıştır. Ülgen'i baş Tanrı gören Altay-Sayan halkları ise kudret sahibi olan Kögö Mönkö/Kege Menge yani Gök Tanrı'nın oğlu olarak inanmışlardır (Bayat, 2015: 304). Bir başka kaynakta ise Eliade'nin düşüncesinde, Altaylarda asıl tanrı Ülgen olmadığı, Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Han) olduğu kabul edilmiştir. Evren ve dünya konularında Tengere Kayra Han başta olmuştur (Çoruhlu, 2015: 25).

Şamanist Altayların düşüncesinde ruhlar üç dairede (yer altı, yer üzeri ve gökte) yaşamıştır. Bu ruhların isimleri şöyledir; yeraltı ruhları Körmös, Gök ruhları Kuday, yer ruhları Yer-su ya da Altay şeklinde söylenmiştir. Bu bağlamda Altaylar ruhları da iki

kısma ayırmıştır. Bunlar; 1. Tös (menşe) , ilk ruhlar olup, ezelden beri var olmuştur. 2. Yayan nem (yaratık), sonradan vücut bulmuş ruhlardır. Bunlardan sonra gelen ruhlar aru (temiz) ya da kara (habis) kısma ayrılmış ve genel olarak Körmös denmiştir (İnan, 1987: 404). Bir başka anlatımda ise; Altay Türklerinin evreninin ayrılan üç bölgesi hayat ağacıyla birbirine bağlanmıştır. Gök Tanrı Ülgen'in; insanoğlu ve yer altı Erlik Han ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Yer altı Körmös, gökyüzü ruhları ise Kuday ve yeryüzü de Altay olarak adlandırılmıştır (Bilgili, 2017: 12). Altaylarda göğün altıncı katında Gün ananın oturduğuyla ilgili inanç oluşmuştur (Bayat, 2005: 67).

Altayların mitolojileri şu şekildedir: İnsanların türeyişlerinde; Umay ana dedikleri tanrıçaları ile beraber, yere iki kayın ağacı inmiştir (Bilgili, 2017: 48). Altay Türklerinde turediklerine inandıkları Altay dağlarına “kayı babamız” denilmiştir. Altaylar dağın tepesinde Tanrı'ya yakın olduklarını düşünmüşler ve orada Tanrı'ya tapınmayı üstün tutmuşlardır. Bu bağlamda dağ iyeleri için dağ tepelerinde törenler düzenlemişlerdir (Kalafat, 2010: 141). Altay yaratılış mitindeki düşünceleri şöyledir ki; insan, hayvan ve tabiat kutsal sayılmıştır. Bununla birlikte mitlerde zaman ve mekân belirsizdir. Mitin konusunda, başlangıçta yaratma ile ilgili olmuştur. Bu yaratılış mitinde, önceleri sadece su bulunmuş; yer, gök, güneş ve ay bulunmamıştır. Tanrı (Kuday) ve kişi var olmuştur. (Seyidoğlu, 2014: 42). Bu bağlamda yeryüzü Tanrı Karahan'ın emriyle ortaya çıkmıştır. Karahan'ın emriyle Er kişi, suya toprak çıkarmak için dalmış ancak bir kısmını kendi için saklamıştır. Tanrı'nın bilgisi olmuş ve Er Kişi'nin ağzında toprağı büyütüştür. Bu nedenle Er Kişi boğulmaya başlamış ve o toprağı kusmuştur. Bu olay sonrasında yeryüzünün üzerine dağlar, tepeler ortaya çıkmıştır. Yeryüzünün Tanrı'nın emri ile meydana gelmesine olan inanç, Altay efsanelerinde yaşanmıştır (Kalafat, 2010: 159).

Altay efsanesine göre dünyanın yaratılmasıyla ilgili; dünya yuvarlaktı fakat sonra kareye dönüşmüştür (Yavuzer, t.y: 53). Altayların başka bir inancı ise; Tanrı Ülgen'in yeryüzünü yarattıktan sonra altına üç balık yerleştirmiştir. Bu balıklardan biri yeryüzü katmanının merkezinde, diğerleri de bir yanda yer almıştır. Ortada yer almış olan balığın başı kuzeye doğru olup, başını alçaltması seller oluşması, derinlere dalmasıyla yeryüzünü sellerle kaplanmış olacağı şeklinde anlatılmıştır (Yavuzer, t.y: 54). Bu bağlamda yaratılıştan önce, sonu görülmeyecek kadar geniş okyanus bulunmuştur

(Ögel, 1971: 120). Altayların kozmogonileri belirlendiğinde, yaratma düşüncesi açık bir şekilde anlatılmıştır. Bununla birlikte dünyanın ve insanların yaradılışıyla ilgili efsanelerde çoğu kez Tanrı yaratıcılığı görülmüştür (Günay ve Güngör, 2003: 90).

#### **3.1.2.4. Yakut Türkler**

Yakutlar (Sahalar), Ürün Aar Toyon yukarı dünyadaki en büyük tanrıları olmuştur. Bu tanrı, dokuzuncu gökte oturan, dünyayı ve insanları yaratmıştır; İyilik ve iyiliğe bağlı kavramların bu tanrıyla ilgilidir (Çoruhlu, 2015: 26). Yakut şamanlarının iyicil ve kötücül ruhlara karşı görevi olmuştur. Ak ve Kara olarak iki ayrı Şaman düşünülmüş ve bu şamanlar gelişimini tamamladıklarında dini törenleri kozmolojiktir (Bilgili, 2017: 18). Konuya ek olarak Yakutların kozmolojisinde Baykal Gölü'nün üzerinde dünya ve kara- yer durmuştur. Bu gölü kocaman bir Arağıt adında balık tutmuştur. Bu nedenle Baykal Gölü'ne Arağıt Bayağal adı verilmiştir (Bilgili, 2017: 23).

Yakutların efsanelerinde; Ayısıt adını vermiş oldukları ruhların görevi, ezeli olduğunu düşündükleri göklerdeki hazır nesnelere yere indirmek olmuştur (Günay ve Güngör, 2003: 91). Yakutlarda dört adet baş Şaman vardır. Bu şamanlardan her birinin bir öğeyle bağlantısı olduğu düşünülmüştür. Şaman dini törenlerinde ise her biri 4 adet olan; renk, öğe, yön ve ayrıca göğün katı 7 ve 9 son olarak da 12 takımyıldızıyla ilişkili simgeler kullanılmıştır (Bilgili, 2017: 17). Yakutların bir başka düşüncelerinde de, göğün aşağı katlarında hayvanların da var oldukları ve ayrıca onların ruhlar tarafından yiyecek olarak saklandıklarına inandıklarıdır (Yavuzer, t.y: 52).

Yakutlar için ise yapılan bir başka açıklamada; “Ateş tapımı ile yaşam tapımı inançlarının temelini oluşturur”. Burada, tarih boyunca halkın kaygılarını ve temel tavırları gösterilmektedir (Roux, çev. A. Kazancıgil; L. Arslan, 2005: 31). Ateşi yakmadan önce sekiz köşeli Ana Hatun'dan izin alınmıştır. Sekiz köşe dünyanın şekli olmuş, bunun nedeni 4 ana 4 ara yön bağlantısını düşünmüşlerdir. Gök, sağ kol olarak, yer-su da sol kol olarak anlaşılmış; sağ eril olan ve sol dişil olan yer-su arasında bağlantısı vardır. Yakutların türeyişleri ilk insan gökten inen yaratıktan olmuş bu durum, köklerine ait söylencelerine bakıldığında anlaşılmaktadır (Bilgili, 2017: 23).

Yakutlar güneş ve ayı, kardeş olarak düşünmüşlerdir. Güneş ve ay tutulmalarının meydana gelişi de şu şekildedir; kötü ruhların güneş ve ay ile çarpışarak ve kimi zaman



onları karanlık dünyasına hapsediği ifade edilmiştir. Birtakım yiğitlerinin türeyişlerini güneşin ve ayın izniyle olduğuna inanmışlardır. Bu bağlamda ay ve güneşe tanrısal güç atfedilmiştir (Günay ve Güngör, 2003: 71).

Er-Sogotoh, Yakut Türklerinin milli destanıdır. Bu destan Türk mitolojisinin önemli parçası olarak araştırmalarda yer alır. Bu destandaki kahraman Adem gibi eşi benzeri olmamış ve çok zahmet çekmiştir. Cennette, Er-Sogotoh'un evi doğu yönünde belirtilmiştir. Bu destanda Hayat Ağacı yerine Hakan Ağaç denilmiş ve ayrıca destanda anlamı kaybolmuştur. Bu ağaç yerine, yer ve göğü birleştiren Demir ağaçların niteliğine girilmiştir. Yakut Türkleri arasında toplanmış olan bu destanın baş kısmında gök ve yerin yapılışı hakkında bilgi verilmiştir. Göklerin en üst katında Dokuz Felek melodisi (çığrısı) olmuş, bunlar durmadan dönmüştür. Onun altında 7 gök var olmuş ve bu 7 göğün en üstünde ve ortasında cennet bulunmuştur. Ne güneş ne ay olmadığından dünyanın sarı göbeğinden çıkan ağaç, buralara kadar uzanmıştır. Bu metinde Türklerin dünya görüşüyle ilgili bilgiler de verilmiştir (Ögel, 2014: 109, 110, 113).

### **3.1.3. Budizm ve Maniheizm**

Budizm, M.Ö. 6. ya da 7. yüzyılında Gautama Buddaha'nın öğretilerine konu olmuştur. Hindistan'da kurulmuş olan misyonerliğe dayalı inanç sistemi olmuştur. Budizm iki ana kola ayrılır, bunlar: Hinayana'nın (küçük araba), Tharavada (eskilerin geleneği) şeklinde olup, bu inanca bağlı olan Mayahana (büyük araba) mezhebi; Tibet, Çin, Kore, Japonya ve Vietnam'da rağbet bulmuştur (Gündüz, 1998: 71).

Hindistan'ın Saka ülkesinde, M.Ö. 563 ve 556 yılları arasında Buda'nın mitolojik doğuşuyla, eski Türk toplumları yabancı bir inancı olan Budizm'i kabul etmişlerdir (Ergun, 2004: 123; Artun, 2013: 109; Dinler Ansiklopedisi, t.y.: 673). Felsefi veya öğretiye dayalı olan bu dinde, belirgin özellik tapılacak üstün varlığa yer verilmemesidir. Türklerin Şamanizm'e inandığı zamanda Göktürk Kağanı To-Po Han Budizm'i kabul etmiş ve böylelikle Türkler arasında yayılmıştır (Artun, 2013: 109). Uygurların, Manihezim ve Budizm dinlerini kabul etmiş olmaları diğer dinlere göre farklılık gösterir. Bunun sebebi ise yeni dinlerin birden fazla Tanrıları olmuştur. Tanrı'ya adadıklarına da Tanrı denilmiştir. Nitekim saygı duyduklarına da "Tengrim" kelimesi kullanılmıştır (Ögel, 1971: 117).

Maniheizm ve Budizm dini Uygurlar tarafından Altay, Ötüken ve Baykal çevrelerine de yayılmaya çalışmış, fakat koyu şamanlık düşüncesi hâkim olduğu için, bu iki din toplumda tamamıyla yer bulamamıştır (İnan, 1976: 10).

Maniheizm'i 763'te Uygur hükümdarı Böğü kabul etmiştir. Maniheizm'in Türklerin kültür ve sanatına önemli katkıları olmuştur (Mülayim, 2015: 160). Bu inançta dünyadaki yaşamın zorlu olduğu düşüncesi etkindir. Bu durumu akıl ile atlatabilme olsalığı söz konusudur. İnsanlar bilgisizliği, kendi farkındalığıyla; akıl ve bilgeliğin sayesinde aşmalarını sağlamıştır. Maniheizm'de evrendeki bütün varlıkların iyilik (ışık), karanlık (kötülük) düalizmi devamlı olarak çatışma halinde olduğu belirtilmiştir. Maniheizm'de insanlar, kardeşlik ilkeleri doğrultusunda barış içerisinde yaşamalı, dünyadaki lütufları paylaşmalı, yardımseverlik, erdemlilik hâkim olmalı; kötülükten kaçınmalıdırlar (Yücel,2000: 104).

Mahayana Budizm'i, Türk kozmolojisinin özünü oluşturmuş ve ayrıca evrenselcilik etkisinde olan toplumun dini de olmuştur. Evrenselciliğin, “merkeziyetçi evren görüşünün” etkisi de Mayahana Budizm'ine yansımıştır (Ergun, 2004: 123). Türk mantık ve düşünce düzeniyle, Budist inanç ve dini töreni arasında ortaklık vardır (Bilgili, 2017: 91).

Türkler, Buddah yerine, Burkan terimini kullanmışlardır. Burkan, Burkancılıkta en yüksek varlık olmuş ve Burkan'dan sonra Bodhisatta gelmiştir. Buna bağlı olarak Kuzey Burkancılığı, Mayahana Budizmi olarak adlandırılmıştır. Türklerin yaşayış felsefesi olan Mayahana mezhebine göre, “Bodhisattava” büyük din adamlarına, dine hizmet eden hükümdarlara ve beylere verilmiş unvanlardandır. Bu durumda, 7. yüzyılda Uygur kağanları “Bodhisattva-teg” lakabıyla adı geçmiştir (Ergun, 2004: 122, 123). Burkancı Uygur metinlerinde rastlanılmış tanrı kelimesi “Buda, Burkan, Efendi” anlamlarına da gelmektedir (Bilgin, 2005: 190). Burkan dininde Yer-Su ve Gök dikotomisi de mevcuttur (Bilgili, 2017: 91).

Türklerin Budizm'inde tesirinde kaldığı bir diğer konu ise; Burkan Sakyamuni'nin bir önceki hayatlarında yaşadığı kişilerin yerini aldığı ve insanlığın kurtarıcısı, imgesel kutsal hükümdar “Bodhisattava'ların” belirtisi olarak görülen “zaman çarkı (çakra)” anlayışı dünyevi hükümdarları da kapsamaktadır (Günay ve Güngör, 2003: 161, 162).

Mayahana Budizm'i etkisi altında kaldığı, evrenselcilik merkezîyetçi evren düşüncesiyle; dünya hükümdarı dünyanın merkezinde olup, bu dinin tarihinde Burkan Sakyumun'nin kişiliği yer almıştır. Bu bağlamda Budist din adamları hükümdarların rütbesine yükseltilmiş ve ayrıca Budistlerin murakabe\* için oturuları, İç Asya'da Türk hükümdarların bağdaş kurarak oturularını örnek teşkil etmiştir (Ergun, 2004: 123).

Uygurlar mimari alanlarındaki stupalarını mikrokozmos olarak düşünmüş olabilirler. Stupaların diğer bir özelliği ise kubbe kesim ve üzerindeki "harmika" denilen parmaklık içindeki şemsiye gibi olan bölüm Dünya Ağacını ve Dünya Dağı'nı simgelemektedir (Çoruhlu, 2017: 313).

Türkler Budizm'le birlikte kendi inanç düzenleri oluşmuştur. Bu nedenle ağaç öneme sahiptir. Türk-Budist dünya görüşündeki ağacın özellikleri ile Türk düşüncesinden ayrı değildir. Bu ağaçların işlevi şöyle belirtilmiştir:

1. Dünyanın merkezinde ve üç âlemin (yer altı- yeryüzü-gökyüzü) bağlantısıdır.
2. Genel olarak orman içinde bulunur, bu yüzden kutsal mekânda belirtilmiştir.
3. Ağacın altında Tanrı'nın pek çok mucizesi gerçekleşmiş olması; olağanüstü özellik katmıştır.
4. Tanrı'nın sarayının bahçesindeki ağacı temsil etmiştir.
5. Büyüklüğü ve heybeti belirtilmiştir.
6. Kişinin dileği yerine gelmiştir (Ergun, 2004: 144).

Uygurların Mani dininde de önemli bir yeri olmuştur. Bu dinden olanların düşüncesinde beş tane ölüm ve beş tane hayat ağacı olduğuna inanmışlardır (Alp, 2009: 57).

### **3.2. Felsefe ve Sosyoloji**

Türk tarihi, aynı coğrafyada yer almadığı için milletlerinin tarihi kronolojik olarak tespiti mümkün olmamıştır. Türklerin yine de konar-göçer olduğu devirlerden başlayarak, neredeyse Orhun kitabelerine kadar yazılı belge ve eser olmaması sebebiyle

---

\* Murakabe: "Tasavvufta Tanrı'ya bağlanarak çile doldurma" (<http://www.tdk.gov.tr>, 2018).

Türklere ait bilgilere ulaşmak zor olmuştur (Şimşir, 2010: 16, 17). Buna bağlı olarak eski Türk toplumlarında kişisel düşünce verilerine ulaşamayacağından, konu davranış eğilimlerine dayalı sosyal bilgi sistemleri olarak incelenmiştir.

Türkler, tarihte konar-göçer ve özgür ruha sahip bir toplumdur. Bununla birlikte Türkler geçmişte gelenek ve göreneklerine bağlı kalmışlardır. Ele geçirdikleri diğer toplumların kültürünü yönetimleri altında yok etmemiş; farklı toplumların da kültürünü tamamen özümsememiştir. Buna karşın diğer uygarlıkların yaşamlarından biraz etkilenmişlerdir. Eski Türkler göç ve istilalar sayesinde çevresine uyum sağlayabilmiş, uygarlıkların kültürlerini aktarmada köprü görevini üstlenmiştir (Bozkurt, 2012; 68).

Eski Türklerin düşünce sistemiyle ilgili Bayat kitabında:

“Türk şuurunun mekanizması dünya modelinde\* biçimlenir veya dünya modeli, Türklerin kolektif düşünce tarzının göstergesidir. Gizli bilgi, sembolik dil, işaretler ve imgeler mitolojik modelin içinde saklıdır. Dünya modeli, Türklerin evrene bakış felsefesi, bilgi birikiminin toplamıdır. Bu açıdan baktığımızda dünya modelinin bitmiş ve arşivlenmiş bir belge olmadığı, mitolojik çağdan orta çağa, oradan da çağdaş dünyamıza ulaştığı gözlemlenmektedir. Dünya modeli inanca ve geleneklere bağlı kültür değerlerimizi gelecek nesillere götürme mekanizmasıdır” (Bayat, 2015: 29) biçiminde açıklamıştır.

Sosyolojik açıdan insan yaşamına bakıldığında gelenek, toplumsal norm ve töreler, efsaneler ve mitler içinde dinsel unsurlar olduğu gibi, maddi çevrenin kültürel hayata yansması olmuştur (Mülayim, 1994: 235).

Bayat’ın kitabında eski Türklerin dünya modellerini sosyolojik anlamda incelediğimizde:

---

\*“Dünya modeli makro-kozmosla (evren) mikro-kozmos (insan) arasındaki alakayı oluşturur ve düzenler. Dünya modeli kapalı bir sistem olduğundan zaman, mekan ve manevi ilişkileri göstergeye çevirerek takdim eder. Şöyle ki dünya modeli hem toplumdaki fertler hem de toplum için davranış programıdır, denebilir. Mitlerin kolektif işlevi de bununla ilgilidir. Diğer taraftan dünya modeli etkileyici olaylar toplamı, yararlanma, sebep ve sonuç kaideleridir (Bayat, 2015: 28, 29).

“Kozmik hafızada, evrenin yukarı ve aşağı dünyaları orta dünyanın kopyasından başka bir şey değildir. Öyle ki ikili karşı durma üçleme ile yukarı, orta, aşağı biçiminde bir gelişme geçirmiştir... Eski Türklerde de diğer mitolojik sistemlerde görüldüğü gibi orta dünyanın veya insanın her zaman görülmez olan kutsal alemin etkisinde kaldığı fikri hakimdir. Kutsal alem denetleyici, yargılayıcı, cezalandırıcı, mükafatlandırıcı vb. misyonları yerine getirir” (Bayat, 2015: 30) bilgiler yer almaktadır.

Bu konuya ek olarak insanoğlunun sanatlarındaki yönelmelerin ana ögesi, insan yaşamının bir mesajı olduğu içindir. Bu konunun açıklanması; sosyolojik ilerlemenin anlatımına sıkıca bağlı olması, insan ilişkilerinin gidiş ve akış yönü ile alakalıdır (Mülayim, 1994: 234).

Türkler, çeşitli din ve uygarlıklara girebilmişler, inançları şartlara göre değiştirmiş ve ayrıca dünya görüşleri sert ve durağan olmamış aksine yumuşak ve uyumlu görüşleri olmuştur. Türk düşüncesi, fikirleri ve kavramları sadeleştirmiş, soyut ve karmaşık olmaktan çıkarmış gerçeği dile getiren ve onları doğayla ilişkilendirilerek açık ve anlaşılır olmalarını sağlamıştır (Bozkurt, 2012: 63, 64). Türklerin İslamiyet öncesinde ilk yer aldığı dönemler ve sonraki çağlar boyunca da çeşitli soyların birbirleriyle ilişki kurmaları sonunda, farklı kültür çevreleri olmuştur. Nitekim eski dönemlerde, bu kültür çevrelerinde oluşan felsefi görüşler üzerinde konuşulamamaktadır. Buna karşın Türklerin dünya görüşünün giderek felsefi görüşlerinin temelini teşkil ettiği düşünülmüştür (Ural, 2000: 446). Bu düşüncenin merkezî devlet felsefesi olduğu farklı kaynaklarda gösterilmiştir (Bilgili, 2017: 11). Konuyla ilgili olarak, İslamiyet'ten öncesi Türk toplumlarında evren/dünya üzerine biçimlenen düşüncelerle, Devlet düşüncesi ile ilgili bağlantısı yapılmıştır (Çoruhlu, 2003: 230).

Yakutlarda ise dünya görüşüne bakıldığında, dünya yuvarlak ve dört köşelidir. Bu düşüncede Yakutlara mahsus halk ve devlet arasında ayrılıktan bahsedilmektedir. Bu bağlamda insan düşüncesiyle hayali başkadır. Toplumun devletten bağımsız düşünce içerisinde olması, kaotik bir düşünce düzenine yön vermiştir (Ögel, 2014: 315).

Evrenselcilik, Çin'deki gibi Hunlarda da iki ayrı yönde gelişmiş; merkezî devlet dinini uygulamaya yöneltmiştir. Bu düşünceye göre gerek Hunlar, gerekse Göktürkler

tarafından merkeziyetçi devlet felsefesi kabul edilmiştir. Bu şekilde kendilerine göre yorumlamış olmaları her kültürün kendi düşüncesini, yaşam biçimlerinin kendi felsefesini oluşturduğunu göstermektedir (Esin, 2001: 20, 21; Bozkurt, 2012: 64). Bu devletlerin güçlü oldukları dönemlerinde dünyanın merkezinin Çin’de olmadığı, kendi hükümdarlıklarının ordusunun da bulunduğu. Nitekim hükümdar merkezli olarak ordu söylemi Hunlar tarafından da kullanılmıştır (Esin, 2001: 21).

Türklerin bir başka dünya görüşüyle ilgili, monist (tekçi) kozmogonisi kimi zaman düalist (ikici) bir görüşe dönüşmüştür. Türkler bu dönemde evreni birbirinin zıddı olan ve birbirini tamamlayan ilkeyle (dikotomik), Gök Tanrı ve Yer Tanrıları ile açıklamıştır. Bu açıklamanın ayrıntılı anlatımı şu şekildedir; bunlar başlangıçta kargaşa durumundayken sonra gök yerden, aydınlık karanlıktan, erkek dişiden ayrılmıştır. Bunun sonucunda birbirlerine zıt olan bu güçlerin tekrar birleşmesinden insanın ortaya çıkışıyla evrenin oluşumunu açıklamıştır. Orhun yazıtlarında Türk kozmolojisi şu şekilde betimlenmiş: “Öze Gök Tanrı, asra yagız Yer kılındıkta, ikin ara(sı) kişiöglü kılınmış”. Burada esas olan bir olan iki zıt ilkenin sonradan tekrar birleşmesi ile tekçi bir dünya görüşüne varıldığını göstermektedir (Bozkurt, 2012: 65).

Türkler felsefelerini sembol dili üzerinden anlatmışlardır. Bu konuyu Gökalp şu şekilde açıklar; medeni insanların konuşmalarında kelimeleri kullanmalarından dolayı felsefeleri, kavramların temelini oluşturmuştur. Eski Türkler de kelimelerle ve kavramlarla düşünmemişler, semboller ile düşünmüşlerdir. Bu sebeple eski Türk felsefesine sembolizm adı verilebilmektedir (Gökalp, 2007: 131). Bu bağlamda bakıldığında sembolik mantık, sosyal bilimlerin yapısının anlaşılmasında kullanılmış ve böylelikle mantık uygulamaları içinde felsefeyi ayrıca ele almaktadır (Ural, 1987: 143). Sembollerin somut ve özel olan bir şeyi genellikle soyut ve niteliği olan bir şey olarak anlamlandırması böylelikle soyut bir düşüncenin işaretle anlatımıdır (Adıbelli, 2011: 130). Bugünkü mantığımızla çözümlenmesi mümkün olmayan motifler mevcuttur. Bu motiflerin şeklinin ve ifadesinin çoğalması, akıl ilkelerinin geçerli olmadığı mitoslar dünyasında bilinmeyenleri bilinir hale getirmiştir. Eski Türklerin sanatının yapısında yer almış ve olağanüstü şekiller ortaya çıkmış, böylece araştırmacılar motiflerin temelinde yatan insan aslının ve felsefesinin keşfedilmesine uğraşmıştır (Mülayim, 1994: 208,209).

Sanat, insanın kendini ifade etmesidir. İnsanı konu alan sosyal bilimlerin açıklayıcı ve insanı tanıtıcı kavramların içeriğini kesin olarak belirlenemese de faydalanmak gerekir. Kişi, toplum, doğa ve bütün bunların oluşturdukları bağlantı şekilleri büyük ölçüde dayandığı konu, sosyal bilimlerin konularıyla ilgili cevap verdiği sorunlardır (Mülayim, 1994: 234).

### 3.3. Psikoloji

Psikolojik açıdan eski Türk toplumlarının evren üzerindeki düşünceleri, insanın kendini dünya, dünyayı da kendine benzeterek meydana gelmiştir. Bu benzetmede insan organları bir bütünlükte, vücut içinde bulunmasının da benzemesi evrenin görüntüsünün de mikro-kozmosun (insan) genişletilmiş tasarımı izlenim verir (Bayat, 2015: 33). Gözde Sazak (2014)'ın Türk Sembolleri adlı kitabın psikolojik açıdan motif ve sembollerin, insan zihninde tarihsel süreçte ilk sembol, sonra dil kullanıldığını anlatmıştır. İnsan, karmaşık yapısındaki duygularını ve düşüncelerini anlatmasının en iyi yolun hikâyeler olduğunu fark etmiştir. Bu hikâyelerin simüle\* edilmesiyle dinleyicinin zihninde anlatılanlarla ilgili canlandırmalar başlamıştır. Bu başlangıcın en önemli bağlantıları semboller ve işaretlerdir. İşaretlerin sınırlı olmasına karşın, sembollerin geniş bir anlam ifade etmesi insanın bu sayede anlamın derinliklerine inmesini sağlamıştır. Böylelikle bu algı yönetimi ve zihinsel canlandırma yöntemi psikolojinin bilim dalı olan idrak psikolojisidir. İdrak psikolojisinin incelediği konular; dikkat, dil kullanımı, hafıza, algılama, problem çözme ve düşüncedir. Bu konunun en önemli araştırmacılarından biri olan Jung'un arke tipler ve kolektif bilinçaltı teorisinin, kişilerin deneyimlerinden oluşan bilinçaltının, gerçekte içerilerinde var olanın arke tipler üzerinden gösterilmesidir (Sazak, 2014: 90, 91, 92).

Dünya modeli, Türk düşüncesinde imge kavramının altında simgeler vardır (Bayat, 2015: 32). Jung (çev. N. Nirve, 2016)'un Analitik Psikoloji Sözlüğü eserinde imge, bir fantezi fikrinin psikolojik karakterlerine sahip olması ve tamamen hayalidir. Hayali anlamında olan bu konunun psikolojide hastalık anlamında olmadığını ifade eden Jung

---

\*Simüle: Şüpheli bir hipotez olan simüle, gerçekliğin simülasyonundan ayırt edilemeyecek kadar simüle edilmesidir. Bu konu da anlatılmak istenen düşünce; bu gerçeklik bir simülasyonun içerisinde yaşadıklarının farkına varmayan bilinçli zihinler kapsayabilir (<https://www.wikizero.com>, 2018).

eserinde, bu tarz belirtiyeye arkaik denmeli demektir. İmgenin bilinen mitolojik motiflerle etkili bir uyum gösterdiğinde arkaik özelliğinden bahsetmiştir (Jung, çev. N. Nirve, 2016: 39, 40). İmge terimi, bir şeyin zihinde canlandırma anlamına gelen düşünce anlamını da kapsamaktadır. Eliade'ya göre imge kavramını arketip anlamında kullanılmıştır (Adıbelli, 2011: 162). Eliade, arkaik bütün tutumu ve yerine getirdiği bütün geleneksel davranışların temelini oluşturan neden, zamanı değersizleştirmek olduğu ifade eder. Bu bağlamda arketipler âleminde yaşamış ilkel insanlar, dönemsel oluşan dertlerinden ve günahlarından kurtulduklarına inanmaları yönündedir. Bu korkuları gerçek dışılık, anlamsızlık ve ölümsüzlükle ilgilidir. Nitekim o, varlığın bir sonuca vardırıran ve gerçeklikten farklı bir durum istenmemiştir (Adıbelli, 2011: 267).

Selçuk Mülayim (1994)'in Sanat Tarihi Metodu adlı kitabında yer vermiş olduğu sanat psikolojisi kısmında sanatı şu şekilde açıklamıştır: Sanatların oluşumlarıyla ilgili psikolojik açıdan bakıldığında, insanlar sanat karşısında genellikle duygularını anlatmışlardır. Dönemin sanatçısının anlatım yolu ve üslubu, kendi bilgisini göstermesi olmamıştır. İşlediği doğa konusunda, yaratıcı psikolojik düzenekte, nesnenin canlandırılmasındaki çözümlenişi, neyi nasıl hissettiği problemi beraberinde gelmiştir (Mülayim, 1994: 242, 245). Bu duruma örnek olarak Eliade'nin bir mülakatında, “bana göre kutsal, her zaman gerçeğin ifşası, var oluşumuza anlam vererek bizi kurtaran şeyle karşılaşmamızdır” ifadesinden sonra, insanın gökyüzü ile ilgili sonu görülmeyen geniş bir alan olarak aşkınlık düşüncesiyle, kutsal olarak görüp gök kubbeyi açığa çıkarmıştır. Gök kubbeyi gözlemleri sonucu; onun çok yüksekte olduğu ve insanın ulaşamadığı noktada olması sebebiyle uzay alanları, aşkınlık, tek gerçeklik ve sonsuzluk haliyle nitelenmiştir. Nitekim Orta Asya'daki gök ile ilgili semboller anlatılan durumla ilgili toplumların psikolojik düşüncelerine örnek olmuştur (Adıbelli, 2011: 104, 105).

### **3.4. Sanat Antropolojisi**

İnsanı anlama bilimi olan antropoloji; insanın insan olma tarihini, biyolojik ve kültürel çeşitliliğini ve bununla birlikte insanın evrenselliğini anlamının bilimi olmuştur. Antropoloji diğer sosyal bilim dallarından başlıca farkı, insanı hem biyolojik hem kültürel yönleri ile ele almasıdır. Bu bilim dalı, kültürü ve insanın yerleşik yaşamının çok daha öncesinden başlayarak tarihselleştirmesidir (Işık, 2016: 9).



İlkel toplumlar üzerine yapılan araştırmalar sonucu, doğa güçleri karşısında duyulan korku, hayvanın yenilgiye uğratılmasında duyulan sevinç, ölümlere duyulmuş olan saygı ve benzeri alışkanlıkların sanat olgusunun yansıma biçimi “sanat antropolojisi”nin ilgi alanına girmiştir (Mülayim, 1994: 225). Bu duruma örnek olarak Şamanların mitolojisinde Ülgen (iyi ruh) gibi Erlik\* (Türk mitolojisinin ölüm ruhu yani kötü ruh olgusudur) de antropomorflaştırmıştır\*\*. Bu konuyla ilgili anlatım: Erlik Han (Çizim 12, Bkz. s. 73) bir aileye sahip ancak dış görünüşü korkunçtur. Şamanlar, yeraltı dünyasının egemenliği olan Erlik’i; vücudu gelişmiş, yaşlı atlet olarak ayrıntılı biçimi ve ayrıca gözleri, kaşları kömür gibi kapkara olarak anlatmıştır. Bununla birlikte sakalı ikiye ayrılmış, çatal sakal olup, uzunluğu dizlerine kadardır. Erlik Han’ın bıyıkları yaban domuzunun dişleri gibi olup, burularak kulaklarının arkasına çevrilerek dolanmıştır. Başındaki boynuzları ağaç gövdesine, çenesi de tokmağa benzer. Saçları kıvrıkcıktır (yelbir çaçtu öz Erlik) (Bayat, 2015: 340). Sonuç olarak Erlik Han’ın antropomorflaştırılması, o dönemin sanat antropolojisine örnek olmuştur.

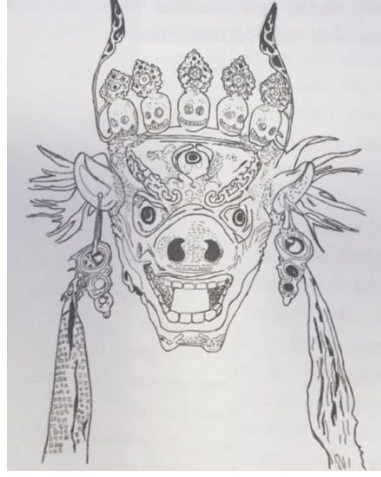
---

\*Erlik: Dilbiliminde erlik ismi erlen/orlen kelimesiyle bağlanmış ve çöl faresi, çöl sıçanı anlamına gelmiş. Bu hayvanların toprak altında yaşaması ile Erlik adının dilbiliminde meydana gelmesine neden olmuş. Buna karşın Erlik adına verilen mana zamanla bir benzetme ya da halk dilbilimi seviyesinde olmuş. Türkçe’de sonuç olarak “güç, kudret” anlamında kullanılan erk yapım eki alarak Erlik ilah adı meydana gelmiş (Bayat, 2015: 350).

\*\*“Antropomorf: Sözlük anlamı olarak insan biçimli demektir. Heykel niteliği taşımayan sanatsal ürünlerin insan biçiminde ve özellikle insan başı biçiminde yapılması anlamına gelir” (<http://sanatsozlugum.blogspot.com.tr>, 19.03.2018).

## Çizim 12:

### Erlık, Türk Mitolojisinin Ölüm Ruhı



**Kaynak:** Çoruhlu, 2015: 61

Antropologlara göre sanat, insanların zihin yapılarının ve kültürün bir yansımasıdır. Mit, efsane ve hikâye gibi sözlü sanatlar bu düşünceyi kanıtlamıştır (Haviland, çev. H. İnanç ve S. Çiftçi, 2002: 437).

Psikolojide konu edilen arkaik kavramıyla ilgili Eliade'nin düşüncesi farklı bir kaynaktan; Eliade, arkaik toplumlarla ilgili düşüncelerinin anlaşılması için antropolojik düşüncelerini bilmenin önemli olduğuna değinilmiştir (Adıbelli, 2011: 264).

### 3.6. Mitoloji

Mitoloji, mit bilimidir. Mit “myht” kelimesinin anlamına bakıldığında, gerçek hikâye ve daha geniş anlamı sahip olunan değerli şeyler, kutsal ve manalı anlamındadır. Bazı araştırmacılar ilkel toplumlarda ise mit, “fable”, “fiction” karşılığı olarak kullanıldığını belirtmiştir (Seyidoğlu, 2014: 15). Mit, tabiat veya kozmogonik cisimleri ve olayları hayali bir biçimde aktaran anlatıdır. Bununla birlikte gök cisimlerine ve olaylarına karşı insanlığın düşüncesi de belirtilmiştir. Mitler, inanç sisteminin içinde olması, inanç anlamına gelmiştir. Bununla birlikte mit dünyanın, tabiat hadiselerinin insanlığın bilincinde değişmiş, böylelikle anlatımlarla yansıtılır (Ergun, 1997: 46).

Campbella (1994: 14) Yaratıcı Mitoloji Tanrının Maskeleri adlı eserinde mitolojinin fonksiyonlarını anlatmıştır. Bu fonksiyonların biri bilincin gerçekleri kavradığında

evrenin ürpertici ve bağlayıcı sır olarak görülmesini sağlar. Bir diğeri ise biçimi yorumlamak ve bütüncül imgeyle ilerlemiş olmasıdır. Shakespeare'ın "doğayı olduğu gibi gösterecek aynayı tutmak" sanatın fonksiyonunda anlattığı bu cümlesinde ayrıca mitolojinin tanımı da olmuştur (Campbell, çev. K. Emiroğlu, 1994: 14).

Evrenin meydana gelme sorunu, mitlerde/efsanelerde ele alınmış ve mitlerin ilk kısmını oluşturmuştur. Kozmogoni mitlerdeki dünya görüşleri arasında ayrı bir yeri vardır (Taş, 2017: 24). Kozmogoni konusyla alakalı insanların düşünceleri "bu dünya nasıl oluştu"? ilgili soruyla başlamıştır. Dini araştırmalarda da mekân ve zamanın oluşması da evrenin yaratılışıyla ilişkilendirilir. Yaratma genellikle Tanrı sayesinde oluşur ancak bazen bir maddeden de gerçekleşme olabilmektedir. "Yoktan var ediş" kavramı, eski çağlarda evren doğumuyla alakalı çoğu hikâyelerde yer almıştır. Bu bağlamda tanrıların yaratıcı çalışmaları başlangıçta kaos halindeyken bir düzen sağlamışlardır. İlkel kaos gitgide belli bir iş gören parça haline gelerek evrene dönüşmüştür. Bunun sonucunda evrenin karışıklık, düzensiz anlamına gelen kaos durumu sona ermiş; düzenli ve biçimli olanın yaratılma olgusu oluşmuştur (Alantar, 2007: 17).

Kaos ve kozmos insanoğlu mitolojik düşüncesinde ayrılmaz mekânlardır. Kozmosun dışındaki her şey kaos olmuş ve o çoğunlukla rastlantılardan oluşmuş, karışıklık alemidir. İnsanlar, mekan olmamasından dolayı yaratılışa kadarki zamana kaos demiştir (Ryzasoy, 2012: 170). Bu bağlamda evrenin sürekli dönmüş olması bağlamında yaratılışlar gerçekleşmiştir. Türklerde merkezîyetçi düşünce hâkim olmasından dolayı zaman ve mekân, merkezîyetçi bir ölçek olarak anlayışıyla bağlantılıdır. Merkezîyetçi mekân düşüncesiyle, Türklerin kutsal mekânları Ötüken, Karabalasagun, Altay vs. idi. Eski Türkler mekânları farklı olsa da merkezîyetçi olgu vatan ve kutsal merkeze aktarmıştır. Zaman ise hareketli yapıya sahip olmuş, bu nedenle mekân donuk olmamıştır. Bu bağlamda Türkçe'de mekânın ya da dünyanın evr kelimesiyle; evrenden de; evrilmek, hareket etmek ve dönüp durmasıyla mekânın da zaman gibi hareket etme olayını kanıtlamıştır. Bu durumda evrenin Türkçede ejder ya da dev yılan anlamına gelmiş olmasıyla evrilmenin aynı yılan gibi kıvrılarak hareket etmesine göndermedir. Bu konuyla alakalı hem eski hem de orta çağ düşüncesinde; evren daire şeklinde ejder ya da yılan şeklinde olmuştur (Bayat, 2015: 74).

Mitolojiye göre; evren ismi uzay ve dünyanın bütünüdür. Kozmik bağlamda yukarıdaki konularda da geçen “dünya, mikro-kozmos” küçük âlem olmuş; “uzay, makro-kozmos” ise büyük âlem olarak belirtilmiştir. Eski Türkler gök kubbeyi, dünya yani mikro-kozmosla ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte Türkler, dünya ile uzayın ayrımını Gök kubbeyle sağlamış ve göğün ayrımıyla uzay ayrı bir varlık olarak algılamışlardır. Bu sayede gök kubbe onların düşüncesinde çoğunlukla Dünya ve yerle alakalı olmuştur (Ögel, 1971: 139).

Eski Türkler dini-mitolojik düzenin çözümlenmesi, başka mitolojik sistemlerle benzerlik vardır. Bu bağlamda Tanrıların düşüncesi diğer toplumlarda mitoloji sisteminde olduğu gibi Türk mitolojisinde de olmuştur (Şükürov, akt. İ. Elifova, 1997: 489). Bu tanrılardan biri olan Umay; Türk kozmogonisine dayanmış olmasının nedeniyle yerle ve gökle aynı zamandadır. Eski Türklerin kozmogonisinde başlangıçta, yerin ve gökyüzünün birlik düşüncesi yer almıştır. Bir zaman sonra yer ve gök ayrılmış, dönemin varlıkları kimisi, etnik-kültürel düzenin bir bölümünde yerle, bir bölümü ise gökyüzüyle bağlantılıdır. Eski Türkler mitolojik varlıkların kaos güçleri, evreni yaratan güçlerle alakalı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu varlıklar, ölüm getiren bir de hayat getiren bir ruh görevinde olmuştur (Alizade, 2013: 864). Araştırmacılar Türklerin birçok efsane, masal ve hikâyede ay (erkek), güneş (dişi) olarak idrak etmiş ve Umay kültürüyle ilişkisi belirtilmiştir. Bu durum kayaklarda Umay, tanrıça veya dişi ruh olan tanrının güneşle de bağlantısı anlatılmıştır (Çoruhlu, 2015: 29).

Bir başka açıdan bakılacak olursa topluma özgü olan milli psikolojinin belirleyici unsuru doğa ve doğaya dayalı yaşam koşulları olmuştur. Bütün bunlar toplumun dünya görüşüdür. Bu görüş toplumun eski yaşamını düzenleyen mitlerde simgeleştirmiştir. Türk mitolojisinde de bu açıdan bakılmış olmalıdır (Bayat, 2005: 13). Eski Türkler mitolojilerinde dünya görüşünün düzeneğini ortaya koymuş ve kozmik bilgilerin simgelere dönüştürmüştür (Bayat, 2005: 14).

Campbella (1994: 14)’ın mitolojik simgeler hakkındaki düşüncesinde, kişilerin; duygu, düşünceleri ve inançlardan kazanılmış becerileri sayesinde olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda kişilere ait mitolojik simgeler, hayatın merkezini zorlama ve mantık yönünde etkileri olmamıştır. Böylelikle kişiler duygu ve düşüncelerini dışarı vurmuştur (Campbell, çev. K. Emiroğlu, 1994: 14).

## 4.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLULUKLARI “EVREN” SEMBOLLERİ

TDK’da sembolün anlamına bakıldığında simge anlamında gösterilmiştir (<http://www.tdk.gov.tr>, 2018). Sembol, Latince “symbolus” teriminden türetilmiştir. Sembol terimi, başka bir şey, duyularla ifade edilmeyen bir şeyi temsil eden somut nesne veya işaret anlamlarını üstlendiği kelimelerle iletilmektedir (Adıbelli, 2011: 130). Bir başka ifade de ise “Simge. Belli bir insan, nesne, grup ya da düşünceyi veya bunların bileşimini temsil eden, ya da bunların yerine geçen İLETİŞİM ÖĞESİ’ dir... (Ersoy, 2000: 12)”.

Sembol bir başka anlatımda ise işaretin (imi) ve imgenin toplanmasıyla iletişimi sağlamıştır. Sembolik, basit bir işaret dahi büyük anlam taşımaktadır. Bu bağlamda bu işaretin özetlenecek şekilde anlatımının yapılması mümkün olmamıştır. Bu konuların daha iyi anlaşılması amacıyla mitolojilere bakmak yeterli gelmemiştir. Mitolojinin dışında, insanlarla ilgili olan ve onların ele alınan, “ilişkileri, psikolojileri, olayları, onları kuşatan ve çözümleyen hikâyeleri” yani açıklamaktadır güç olanı anlatmaktadır (Ateş, 2001: 17).

Eski insanların düşüncesi ve dünyayı algılamaları da sembollerle olmuştur (Alizade, 2013: 869). Nesne, kavram, anlam ve ifade gibi konular anlam taşıdığına sembole dönüşmüştür. Bu bağlamda sembol anlatılmayan, kanıtlanmayan ya da duyguların algılanmadığı soyut kavramları göstermiştir. Bu nedenle sembol, bir anlamı ifade ettiğinde soyut nitelik taşımıştır (Alp, 2009: 3). Eski Türklerin düşüncelerinde olan sembollerde de zıtlıkları ve düalizmi dinamiğinde taşımıştır (Alp, 2009: 4).

C. G. Jung (çev. A. N. Babaoğlu, 2009: 20, 21)’un İnsan ve Sembolleri adlı kitabında sembol (simge); hayatımızda bilinen, sürekli yapılan, açık ve özgün ilişkiler kurmuş; terim, isim ve ayrıca resim olarak belirtmiştir. Sembollere bakıldığında bizim göremediğimiz ya da bilemediğimiz şeyler de var olmuştur. Sözcüğe veya resme bakıldığında birden fazla anlamı olduğundan, onların simgesel olmasını sağlamıştır. Bu simgelerin tanımlanmamış olmasıyla da “bilinçdışı” konusuna bakılmıştır. Bir kişi simge konusunu araştırdığında mantığının algılayabileceği bir başka düşüncelere ulaşmıştır. Bu konuyu belirten Jung’un örneği de şu şekildedir: tekerlek konusuna

bakıldığında şekli nedeniyle kutsal olan güneş kavramına gidilmiştir. Bu şekilde düşünmüş olmalarının nedeni mantık yetersiz kalmış, kutsal olanın tanımlanamayacağını belirtmiştir. İnsan zekâsının sınırlı olması nedeniyle kutsallar somut olmamış, inançlara dayalı isim verilmiştir. Nitekim psikolojik açıdan bakıldığında: İnsan bilinçsiz olarak kendi kendine hayali olarak semboller ortaya çıkarmıştır. İnsanın duyularının yettiği kadar çevresini algılayabilmiştir. Bu algılama esnasında duygularımız gerçek olan görüntülere tepki göstermesi; gerçeğin gerçeklik alanından ruhsal alana geçirdiği sırasındaki olay bilinçdışına yön vermiş olmaktadır. Buradaki ruhun içindeki bu olaylar psişik olgulara dönüşmüştür (Jung, çev. A. N. Babaoğlu, 2009: 23).

İnsanların öz varlıklarını kavramak bununla beraber tabiat ve evren anlatımları da sembollerle olmuştur. Tabiat ve evren konuları mitolojiyi kapsamış olmasıyla üç âlem sembolik öge olarak belirtilmiştir. Bu nedenle mitolojide sembolik düzen oluşmuştur. İnançların da sembollerle anlatılmış; kutsal dağ, kutsal ağaç ve kutsal hayvan olarak kullanılmı tabiat unsurlarının sembolleştirilmiştir (Koca, 2012: 224, 225). Doğanın kutsanmış olmasıyla bireyin dönemindeki yaşam koşullarının işaretlerini yansıtmıştır. Dokumalar, taş oymaları ve çamurla şekillenen semboller dönemin kültürünü göstermiştir. Bu sembollerin mitolojilerine bakıldığında anlatılmak istenenlerin aracılığını sağlamıştır (Ateş, 1996: 13). Simgeselcilik, nesneye veya eyleme yeni anlam katmış, fakat onların kendilerine özgü ve dolaysız değerlerinde değişim olmamıştır. Simgesel düşüncede doğrudan gerçeğin bütünlüğü bozulmuş, ama bunu yine de anlaşılır kılmıştır. Evren onun bakış açısı içinde kapalı olmamış, her şey bir sistemle bir arada durmuştur (Eliade, çev. M. A. Kılıçbay, 1992: 216).

#### **4.1. Yön**

Çoruhlu (2017: 38)'un Erken Devir Türk Sanatı adlı kitabında proto-türk kısmında anlattığı, Okunyevev kültürüne ait olan dikili taşlar yer almıştır. Bu taşların eskiden Karsuk kültürüne ait olduğu söylenmiştir. Bu taşlar üzerindeki sembollerde; dört yön işareti bulunmuştur. Çember şeklide güneş ya da evren sembolleri görülmüştür (Resim 28 Bkz. s. 78) (Çizim 13, Bkz. s. 78) (Çizim 14, Bkz. s. 79).

**Resim 28:**

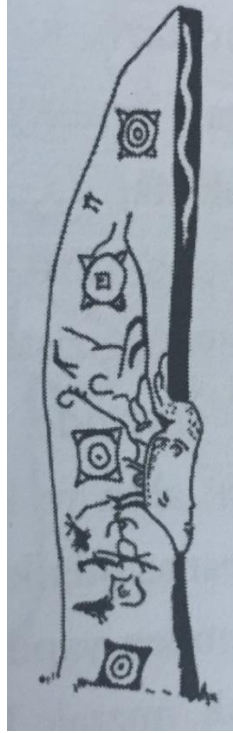
**Dört Yön**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2017

**Çizim 13:**

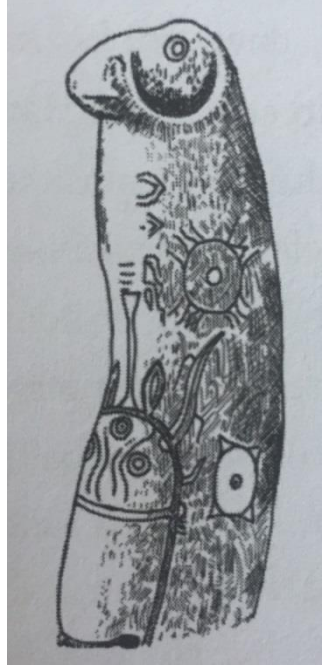
**Dört Yön**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2017: 39

#### Çizim 14:

#### Dört Yön



**Kaynak:** Çoruhlu, 2017: 39

Esin'in kitabında;

“Chou devri gök ve yer ibadetlerinde, muntazam dört köşe veya çok köşeli olduğu tasavvur edilen dünyayı saran ve yarım küre şeklindeki gökle birleştiren dağ silsilerinden dünyanın dört köşesinde bulunduğu düşünülen dört büyük dağ ve üzerlerindeki kuru ve ağaçlar, dört yönün yer ve su tanrıları sayılıyordu” (Esin, 2004: 26) ifadesi yer almaktadır.

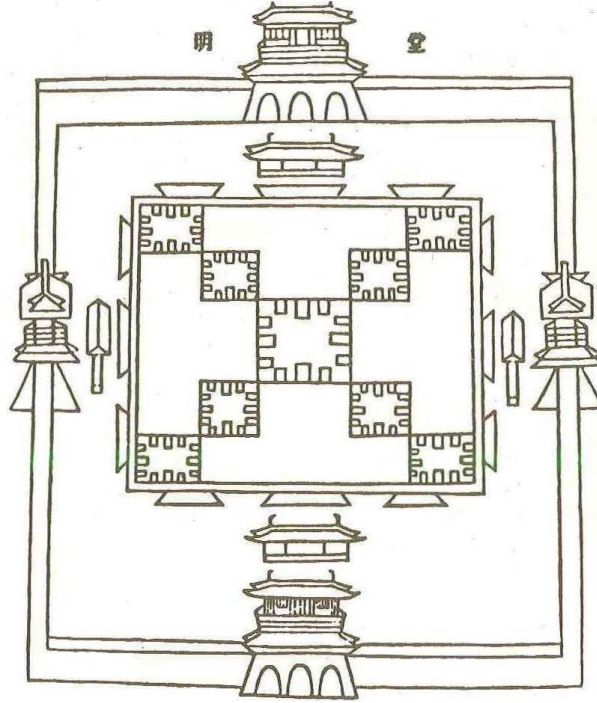
Chouların sınırındaki en önemli dağlar ise “dünyanın köşeleri” olarak belirtilmiştir. Cou hükümdarının başkentini, dünyanın merkezi saymışlar ve merkezdeki kutlu dağ ya da dağ şeklinde set, gök tanrısının temsilcisi sayılan hükümdarın makamı olmuştur (Esin, 2004: 27).

Ming Tang konusuna bakılacak olursa parlak kubbe altı olarak anlatılmıştır. Göksel bir hükümdar veya efsanevi kimsenin makamı gibi görülmüştür. Dünyayı idare ettiği düşünülen Chou hükümdarının atalar tapınağına söylenmiş isimdir. Dünyevi olarak da düşünülen Ming-t'ang ile hükümdar şehri, yeryüzünden çıkmış gibi planda, biri merkezi, dördü eksenlerde, dördü köşelerde olmak üzere, dokuz bölümlü bir dört-köşe şeklinde yapı yapılmıştır (Esin, 1979: 18) (Çizim 15, Bkz. s. 80).



### Çizim 15:

#### Chou Dönemi Ming-T'ang'ın Rekonstitüsü



**Kaynak:** Esin, 2006

Ming t'ang şeması için Hüseyin Alantar (2007: 147)'ın Motiflerin Dili adlı kitabında şu şekilde bahsetmiştir: “Merkezde bulunan kapalı kare alan ve onun dört ana yön (kenar) ya da dört köşe (ara yön) doğrultusunda yer alan kare çıkıntılar ile oluşan Ming t'ang planı zamanla Asya'nın büyük bir bölümüne yayılacaktır”. Choular zamanında ilk olarak beş bölmeli planı devamında Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar da kabul etmişlerdir. Ming t'ang şeması zamanla mandalaya benzemiştir. Hunların ve Göktürklerin kendi yaşam alanlarının merkez olarak düşünmeleri yukarıdaki kısımda (bkz. s. 68) açıklanmıştır. Bu bağlamda dört yönün kesiştiği merkez “ordu” olup, yüksek duvarlarla kapalı alan olmuştur. Uygurlar da “dört beltir yol” ismini kent planına vermişler ve bu kent planı Ming t'ang ile benzerlik göstermiştir. Uygur metinlerine bakıldığında sekiz köşeli şekil evren; sembolize etmiştir. Budizm'in Türk kozmolojisindeki evren görüşüne göre; merkez, dört ana ve dört ara yön olmak üzere dokuz kısma ayrılmıştır. Gök, Altın veya Demir Kazık etrafına dönmüştür. Bu anlayış Türklerin Budizm inancından sonra da devam etmiştir. Sular üzerindeki yeryüzünü

destekleyen sırıgın yerini, dört ana ve dört ara yöne işaret eden sekiz köşeli sütun almıştır. Mandala formunda olan stupalar\* kullanılmıştır. Evrenin eksenini temsil eden stupaların, merkez eksenindeki dört ana yönün karşılığı olan dört ana giriş bulunmuştur. Her giriş Mahayana Budizmi'nde dört Dhayani-Buddha'ya adanmıştır. Eski Türklerde, Gök Tanrının temsilcisi, hükümdar sarayı da Gök Tanrının yeryüzündeki makamı olarak kabul edildiğinden, Türk Budist stupaları da hükümdar otağı niteliğini almıştır. Budist rahiplerin hayrat olarak yaptırıp, ikamet ettikleri ve yolcuların konakladığı külliyeleler olan viharalar da stupalar gibi, mandala planında yapılmıştır (Öndin, 2006: 211).

Hunlara ait olan pazırık halısı üzerindeki lotus\*\* sembolünün içeriği üç şeklin alt bölümden meydana gelmiştir. Bunlar “doğa-insan-evren” olarak bir bütün oluşturmuş, artı ve çarpı biçiminin birleşiminden 8 yönlü şekil oluşturmuştur. Ortadaki daire içinde daire ise “bitki-dünya” şekli bir olmuş, yaradılış ve doğuş sembolü olarak belirtilmiştir. Bunun yanında lotus şekli de oluşmuştur. Nitekim kare mekân içerisinde gösterilmiştir (Ateş, 1996: 88) (Resim 29).

**Resim 29:**

**Kare Mekan**



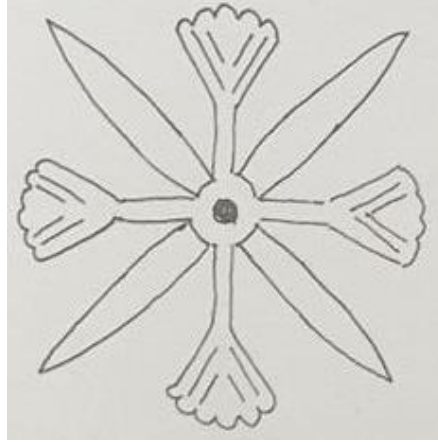
**Kaynak:** <http://galeri.genelturktarihi.net>, 2019

\* Stupa: “Hindistan ve güney doğu Asya ülkelerindeki bir tapınak çeşididir. Kümbet biçiminde olup zamanla çok çeşitli formlar almıştır. İçinde Buda'ya ait eşya saklanır. Tapınma stupanın etrafında olur” (<http://emlakansiklopedisi.com>, 2018).

\*\* Pazırık halısındaki bu motif başka kaynaklarda “çapraz çiçek ve yapraklardan oluşan “Hun Gülü” (Kare Gül) motifi” (Gürgünay-Kırgızoğlu, 2001: 9) şeklinde de belirtilmiştir.

### Çizim 16:

#### Kare Mekan Çizimi



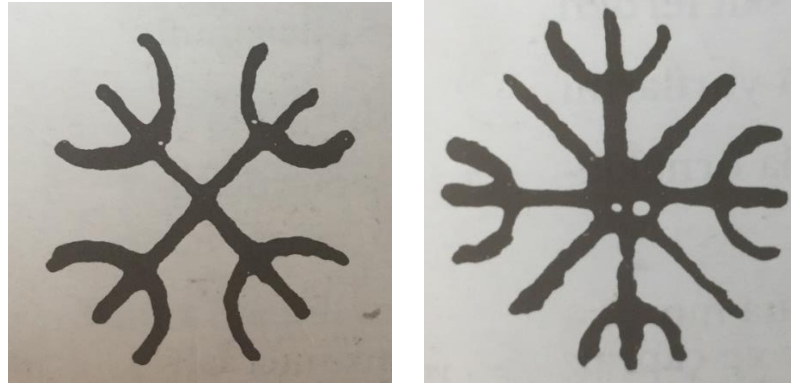
**Kaynak:** Ateş, 1996: 89

Simge anlamında baktığımız zaman toplumların dörtlü sistemi bu bütünlüğü işaret etmiştir. Sadece dünya değil, zaman ve uzay da dörde bölünmüştür. Evrenin dört bölgeye ayrıldığı düşüncesi oluşmuş, her bölgeye sadece bir şekil; renk, yön, unsur, zaman birimi, mevsim, yıldız, hayvan, nitelik karşılık gelmiştir. Dört yan, köşe, taraf, kapı terimlerinde Göktürk ve Uygurlar'ın evrensel düzen, devlet düzeni, hükümdar ve yardımcılarında bahsedilmiş oldukça sık başvurdukları deyiş olarak anlatılmıştır. Hunlar ise hükümdarlarını “dört köşe” diye isimlendirilmiştir (Alantar, 2007: 137).

Hun dönemine ait olan ayna ve kılıç askılıklarındaki sembol, araştırmacılara göre Türk damgaları olması nedeniyle dört köşe düşüncelerini simgelemiştir (Tekçe, 1993: 98) (Çizim 17).

### Çizim 17:

#### Dört Yön



**Kaynak:** Tekçe, 1993: 98

**Resim 30:**

**Dört Yön**



**Kaynak:** Sazak, 2014: 294

**Resim 31:**

**Dört Yön**



**Kaynak:** Sazak, 2014: 292

### Resim 32:

#### Dört Yön



**Kaynak:** Sazak, 2014: 293

#### 4.2. Dünya Ağacı

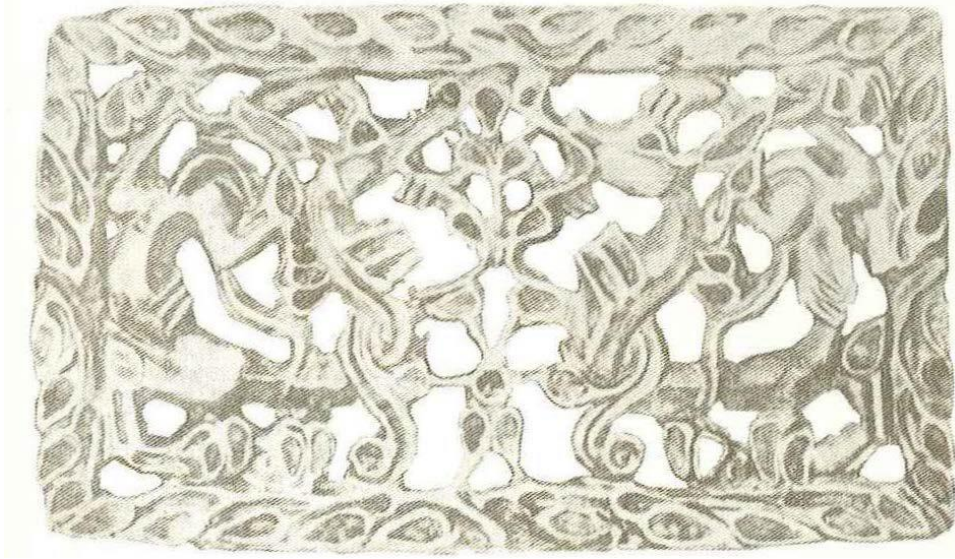
Hayat ağacı, ağaç kültürlerinin sembollerini oluşturmuştur (Ergun, 2004: 187). Hayat ağacı inançlarla anlaşılarak sembolleşmiştir. Bu inançların temelinde dünya ağacı yer almıştır. Bu dünya ağacı merkezinde direk olmasıyla, kozmik ağaç kültürü oluşmuştur (Alp, 2009: 57). Yukarıda bu konu hakkında bilgi verilmiştir (Bkz. s. 46-48).

Hayat ağacı olarak belirtilmiş ağaç “Dünya Ağacı ve Kozmik Ağaç” gibi çeşitli anlatımlarla kutsal ağaç motifini oluşturmuştur. Bu ağacın ihtişamlı görünüşü; yeraltındaki karanlığın içine doğru inmiş kökleri, göz alıcı gövdeleri ve gökyüzüne uzanmış dallarının olmasıyla insan bilincinde tanrıya erişme isteğinin gizemli fikrini meydana getirdiği “soyut kavram” olarak belirtilmiştir. Kültürel miras olarak görünmüş bu ağaçlar insan beyninde değerli nitelik taşımış; bu nedenle ilkel kabilelerin dinsel ayinlerinin yansıması olmuştur (Asan, 2016: 50).

Türlere ait olduğu düşünülen en eski ağaç motifi, Sibiryada MÖ. 7.-2. yüzyıllarında yaşamış Tagar kültürü çevresinde yer almıştır. Renkli taşlarla süslenmiş, altından yapılmış levhanın ortasındaki bir ağaç ve onun dallarını yiyen geyik, çift ejder kuyruklu dağ keçisi olarak betimlenmiştir (Esin, 2004: 39) (Resim 33, Bkz. s. 85).

**Resim 33:**

**Ağaç Motifi**



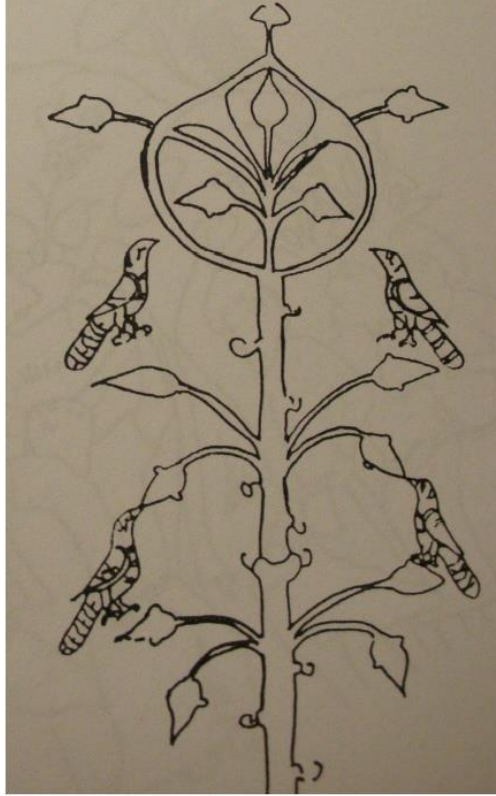
**Kaynak:** Esin, 2004

Altay ve Orta Asya kültürlerinde “Kutsal Ağaç” lara “Bayterek”, “Mönküterek” gibi isimler verilmiştir. Bu bağlamda tanrının öz varlığı olmamış, onu sembolize etmiş ve iletişimde insanlarla aracı olarak düşünülmüştür (Asan, 2016: 50).

Yakut Türklerinde hayat ağacına bakıldığında demir ağaç gibi düşünmüşlerdir. Bu ağaç, dünyanın ortasındadır ve kutup yıldızına kadar uzanmıştır. Yer ve gök yaratılırken bu ağacında tohumları da ekilmiştir. Yer ve gök gelişmiş, böylelikle ağaç da büyümüştür. Bunun sonucunda ağaç; yer ve gök arasında gergin şekilde bulunmuştur (Ögel, 1971: 155). Yakut Türklerinde din temel inanışlar üzerine kurulmuştur. Türklerin çadırlarının örtüsü gökyüzünü ve direği ise göğün direğiyle bağdaşmıştır, böylelikle direk mitolojik biçimde yer almıştır. Bu bağlamda onu demir ağaç yapmışlardır. Yakut mitlerinde ayrıca kutup yıldızını da demir ağaçla sembolleştirmişlerdir (Ögel, 1971: 156,157) (Çizim 18, Bkz. s. 86).

### Çizim 18:

#### Yakutlarda Dünya Ağacı



**Kaynak:** Çelik, 2007: 63

Şaman davulları üzerindeki hayat ağacının ilk sembolleri; dikey eksenyle davulu ortadan ikiye bölmüş; “kutsal sütun, merkezi temel direk, göğün direği” anlamlarında yapılmıştır (Çizim 19-25, Bkz. s. 87-89). Hayat ağacının temsili olmuş olan “kayın” kabuğundan yapılmış dünyayı simgelemiştir (Ergun, 2004:187). Altay Türk mitolojisine baktığımızda, gökyüzüne doğru büyük bir çam ağacı yükselmiştir. Şaman davullarında bu gök ağaçlarına rastlanılmıştır. Bu davulun üzerindeki ağaçların kökleri dünyada olmamıştır. Bu kökler göğün başladığı yerden başlamıştır (Ögel, 2010: 90,91).

Davulun çalınmasıyla cinler ve perileri toplayan oyunda, ellerinde bulunan ip ya da asa kozmik bölgeyi diğer bölgeye bağlamış yol olarak belirtilmiştir. Bunun dışında kamın gizemli seyahatlerinde kullandığı farklı araçlar da vardı. Bunun örneği törenlerde önemli yer tutan, kayın ağacından yapılmış olan dokuz basamaklı merdiven (gök kuşağını andıran) ve ayrıca aynadır (Çizim 26, Bkz. s. 90) (Gömeç, 2012: 180). Şaman davulunun üzerindeki semboller ikiye ayrılmıştır. Bunlardan biri yerle ilgili, diğeri ise

gökle alakalı olmuştur. Bu semboller arasındaki insana “eezi” denilmiş, davulun sahibi manasındaki insan sembolü olmasıyla önemi belirtilmiştir (Demir ve Akgün Çomak, 2015: 33). Altay Türkleri çam ağacının kutsallığına inanmışlardır. Bunun nedeni de bu büyük bir ağacın dünyanın merkezinden Göksel tanrılarının katına kadar uzanmasıdır (Gezgin, 2015: 52).

**Çizim 19:**  
**Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen**



**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 62

**Çizim 20:**  
**Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen**

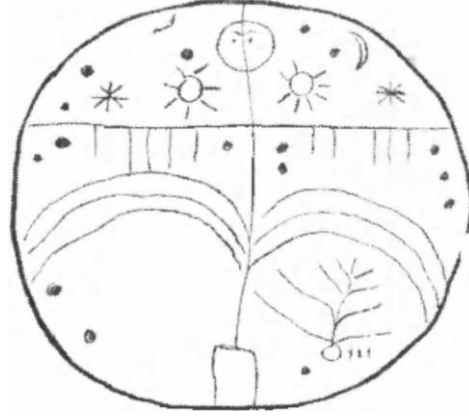


**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 65



**Çizim 21:**

**Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen**



**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 71



**Çizim 22: Şaman Davulu Üzerinde Dikey Eksen**

**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 72

**Çizim 23:**

**Şaman Davulu**



**Kaynak:** Ögel, 2010: 59

Çizim 24:

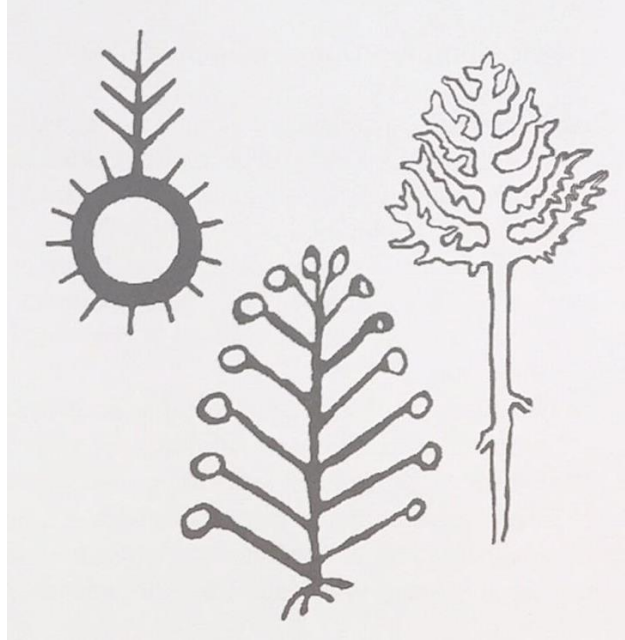
Şaman Davulu



**Kaynak:** Ögel, 2010: 59

Çizim 25:

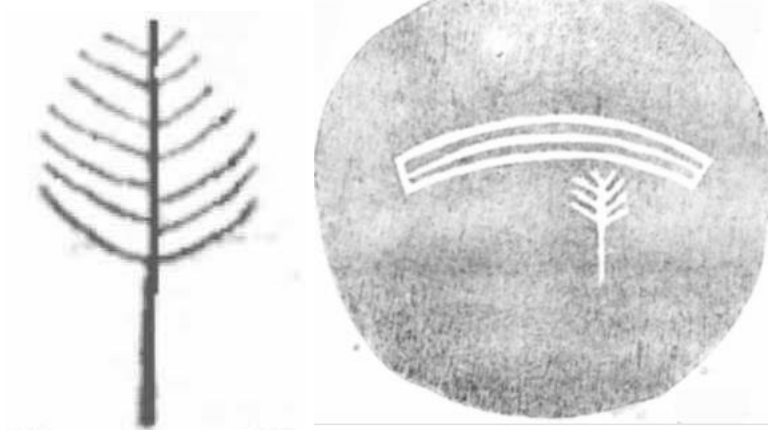
Davul Üzerine Çizilmiş Dünya Ağacı



**Kaynak:** Bayat, 2015: 188

## Çizim 26:

### Şaman Davulu Üzerinde Kayın Ağacı



**Kaynak:** Anohin, çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova, 2006: 64

Göktürklerin soyundan olan sülale ağaca benzetilmiştir. Şöyle ki; yaşları büyük olanlar ağacın kökü ve gövdesi, genç yaştakilerde dalları ve yaprakları gibi görülmüştür. Bu benzetmeler birçok Türk metinlerinde yer almıştır. Türk soyunda, güzel bir ağaç, kardeşlerin dost olduğu bir boy simgesi olmuştur. Bununla birlikte bu soyda ağaç, yer-sudan ve gökten etkilenmiş, evren düzeniyle ilgili simge olmuştur (Esin, 2004: 36).

Hun dönemine ait hayat ağacı olduğu düşünülen motif hakkındaki bilgi şöyledir:

“Keçe üzerine aplikasyon tekniğiyle yapılmış büyük bir Hun duvar örtüsü. İki yorumu var. Ya tahtında oturan insanlaştırılmış tanrıça elindeki hayat ağacından soylu atlıya kut veriyor, ya da, seferden dönen soylu atlı, tahtında oturan ve kendisini çiçek demetiyle karşılayan kraliçeyi ziyarete geliyor. Pazırık halısıyla beraber (V) numaralı kurganda bulunmuştur” (Tekçe, 1993: 164, 165) (Çizim 27, Bkz. s. 91).

**Çizim 27:**

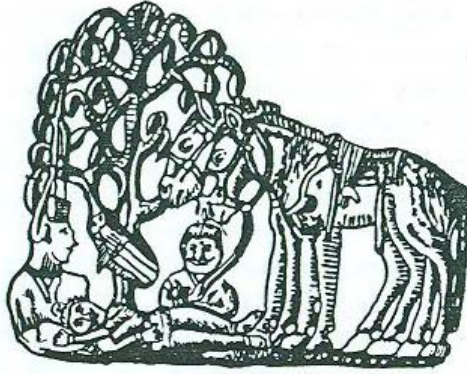
**Hayat Ağacı**



**Kaynak:** Ögel, 2010: 84

**Çizim 28:**

**Hayat Ağacı**



**Kaynak:** Ögel, 2010: 84

Dünya ağacı, çoğu kez ejderle birlikte kullanılmıştır. Ağaca sarılı şekilde olmasıyla Çin efsanelerindeki gibi ağaca dönüşmüştür. Bunların örnekleri ise biri 707-709 yıllarındaki paraların bulunduğu Batı Türk devrine ait yıldızlı tunç levhada, dünya ağacının dalları, ejder başı şeklinde bitmiştir (Çizim 29, Bkz. s. 92). Bir diğeri ise 710 yıllarındaki T'ien Şan Türk mezarında yer almış yıldızlı bronz levha olmuştur (Esin, 2004: 132) (Resim 34, Bkz. s. 93).

**Çizim 29:**

**Dünya Ağacı**



**Kaynak:** Esin, 2004

**Resim 34:**

**Dünya Ağacı**

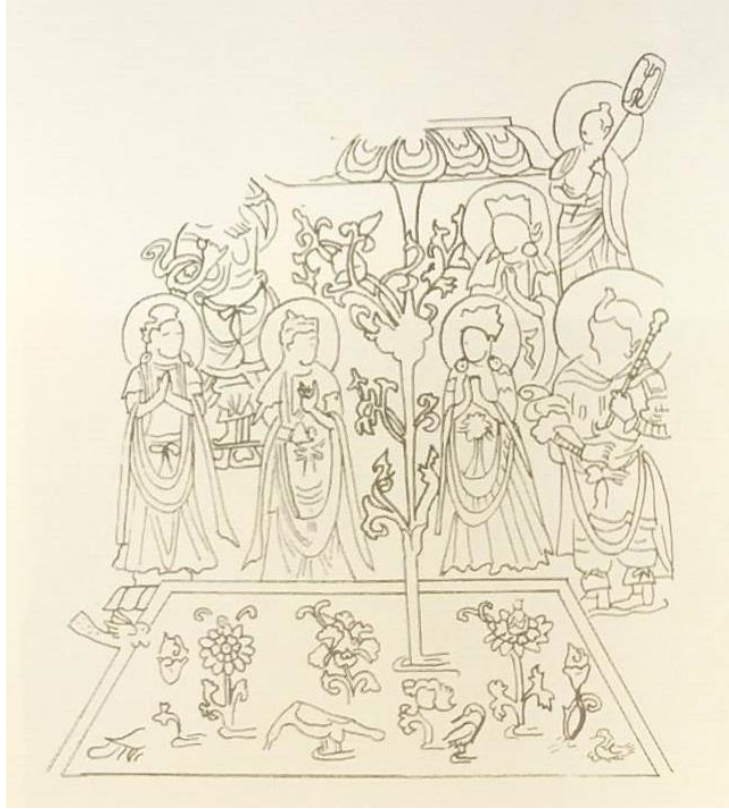


**Kaynak:** Esin, 2004

Uygurların da hayat ağacı sembolleri lotus ile olmuştur. Bu hayat ağacı yeniden doğuşu simgelemiştir. 9-13. yüzyıllarına ait Uygur duvar resimlerinde, Cennet sahnesi olarak yapılmış olan havuz ve hayat ağacı sembolizmi bir aradadır. Havuzdan çıkmış olan lotusun sapının uzatılmasıyla hayat ağacına benzetilmiştir (Öndin, 2006: 211). Burada belirtilen bir diğer konu Uygurların Hayat ağacıyla ilgili mitlerde “ağaçtan türeme” ile ilgili konu da anlatılmıştır (Çoruhlu, 1997: 159) (Çizim 30, Bkz. s. 94).

### Çizim 30:

#### Uygur Duvar Resmi Hayat Ağacı



**Kaynak:** Öndin, 2006

#### 4 .3. Dağ

Kozmik eksen olarak belirtilen dağ Türklerde Gök-Tanrı'ya ulaşmayı sağlayacağına inanmışlardır. Bu bağlamda ona yakın ve dağın dik olması Tanrı'ya destek olma düşüncesiyle gücün simgesi olmuştur. Dağın diğer düşünülmüş nitelikleri ise; “evrenin merkezinde bulunan ve kozmik bir işlevi olan, ırkın beşiği, ağaçlı, karlı, hem erişilmez, hem gizemli bir yer olan dağ” mitolojide de yer almıştır (Bonnefoy, çev. L. Yılmaz, 2000: 147). Türk mitolojine bakıldığında büyük dağlar değerli motiflerden oluşmuştur. Türk efsanelerine bakıldığında da bu dağlara rastlanılmıştır (Ögel, 1971: 284).

Türklerde kutsal özelliği olan dağlara isimler verilmiştir. Ötüken'de bu dağlardan biridir; ismin kökeni “dua, öğüt, ses” anlamına gelen “öt'ten” ortaya çıkmıştır. Bu konuya ek olarak Moğolların da yer tanrısı ifade edilmiş, “Etüken/İtügen” kelimelerinin kökeninden gelmiştir (Bonnefoy, çev. L. Yılmaz, 2000: 147).

Kutsal dağlar Göktürk devrinde de önemli yer almıştır. Bu kutsal dağları Hunlar “Tengri” olarak anılmıştır (Yücel, 2000: 72).

Budist Türk çevresinde, en yüksekteki Gök tanrısının mevkisi Buda’ya verilmiştir. “Tengri” dağının Budist evrenbilimindeki bir başka adı Altın dağ olarak geçmiştir. Altın dağın bir diğer ismi Sumeru\*’dur. Sumeru dağının kökeni ise Hint Meru dağıdır (Alantar, 2007: 55).

Türklerin düşüncesinde, Altay Dağı yeryüzünü ayakta tutmuş ve taşımış, dünyanın merkezi olarak da kabul edilmiştir. Bu dağın yerini Sumeru Dağı almıştır. Türk Budizm’inde Sumeru Dağı 33 katlı olarak tasvir edilmiştir. Bu dağdan gökyüzüne hayat ağacı yükselmiştir (Bilgili, 2017: 91).

Budizm’de 7. – 9. yüzyıllarına ait kozmik dağ dünyanın eksenini Sumeru Dağı’dır ve Bezeklik duvar resimlerinde vardır. Bu dağ, yuvarlak bir göl içinde Türk Budist sanatında piramit şeklinde düşünülmüştür. Bu dağın iki küçük uçlarının bileşimiyle birbiri üstüne binmiş, yükselmiştir (Çizim 31, Bkz. s. 96) (Çizim 46, Bkz. s. 121). Çevresinde bir birine çok yakın yedi sıra dağ var olmuştur. Dağın iki yanındaki daire ise güneş ve ay olup; bu dağın çevresinde döndüğünü düşünmüşlerdir (Esin, 2004: 44).

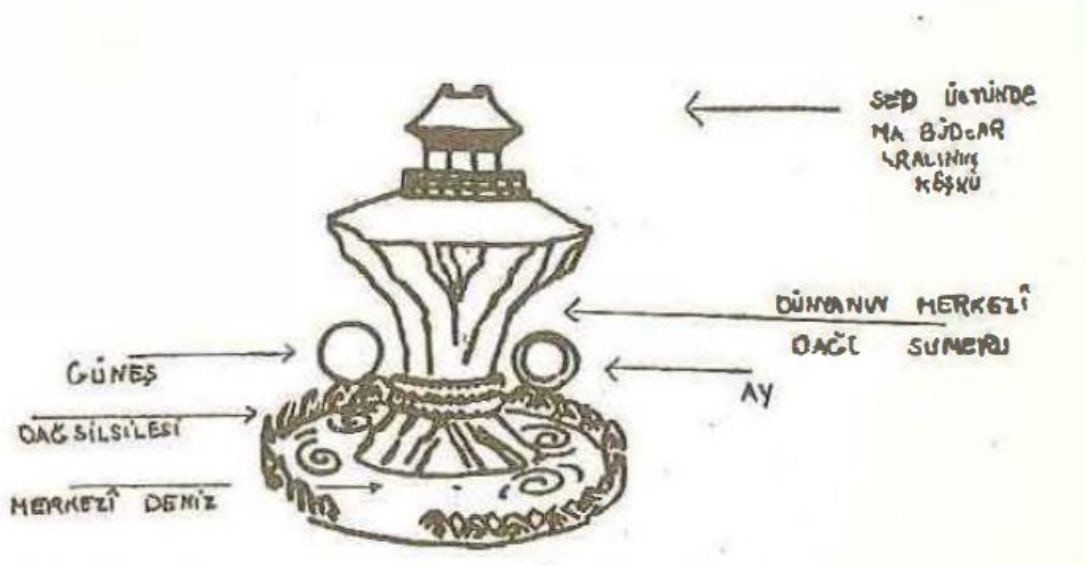
---

\*“Dünyanın merkezini ortaya çıkaran kutsal dağ inancı Mezopotamya’da, Ural-Altaylar’da, Cermenler’de, hatta Malakka pigmeleri gibi kavimlerde de görülmüştür. Hint geleneğinde Lokoloka, Budizm’de Meru dünyanın eksenini kabul edilen kutsal dağlardır. İlkel kültürlerden itibaren gelişim süreci izlenebilen dağ motifi İslâm kültüründe Kafdağı adıyla bilinir. Kafdağı’nın niteliği tartışmalı bilinmemektedir. Bazı söylentilerde somut gerçekliği, coğrafi varlığı olan bir dağ, bazılarında soyut, mistik bir sembol olarak kabul edilmiş; ancak genel eğilim, dağın coğrafi olarak mevcut olduğu ve dünyayı kuşattığı şeklindedir” (Demirci, t.y: 144). İslam dünyasında Kafdağı’ı Kafkas dağları ile benzer kılınmıştır (Alantar, 2007: 49).



### Çizim 31:

#### Sumeru Dağı'ı



**Kaynak:** Esin, 2004

#### 4.4. Lotus (Nilüfer)

Latince’de “Lotus” şeklinde geçen nilüfer çiçeği, bir başka kaynakta bu dilde Lotus’un “Nymphaea” olduğu ifade edilmiştir (Gezgin, 2015; 147; Üçer ve Üçer, 2018: 54). Lotus Türkçede, “nilüfer” olarak kullanılmakta, Uygur metinlerine bakıldığında “Linhua, Lenhua veya Lemhua” şeklinde yer almıştır. Linhua kelimesi Çince’dir. Bu dilde Lien (Lotus) ve Hua (Çiçek) kelimelerinin birleşimiyle Lien-hua kullanılmıştır. Uygur metinlerinde lotusla ilgili açıklayıcı anlatım birçok masal, efsane ve hikâyelerde ara sıra geçmiştir (Çoruhlu, 1997: 156). Bu çiçeğin bir diğer özelliği ise; “bitki ve çiçek” olarak ilk tasvir edilmiş çiçek olmasıdır (Üçer ve Üçer, 2018: 54).

Lotus bataklıkta yetişmiş buna karşın her zaman yaprakları temiz ve önemli bir çiçek olmuştur. Bu bağlamda Asya’nın kutsal simgesi sayılmış bedeninin saflığını da simgelemiştir (Gezgin, 2015; 148).

Hunların bir kısmı Budizm’i kabul etmiştir (Öndin, 2006: 201). Hunlara ait at koşullarına bakıldığında kemik oymasından gem süsünün üzerinde güneş simgesi ve nilüfer çiçeğinin bileşimi yapılmıştır (Tekçe, 1993: 98) (Resim 35, Bkz. s. 97).

**Resim 35:**

**Hunlara ait Güneş ve Nilüfer Karışımı**



**Kaynak:** Tekçe, 1993: 98

Budist ve Uygur resim sanatlarında lotus kullanılmıştır. Cennet sahnelerinin ortasında Buddaha'ya uygun bulunan ruh, bir çocuk gibi dünyaya gelen lotus çiçeği olmuştur (Çoruhlu, 1997: 157).

Lotusun bağlı olduğu alanlardan biri de otoriteyi simgelemiş taht sembolizmi olmuştur. Bu oturuş Türk sanatında çokça yer almıştır. Bunun örneklerinden biri 6-7. yüzyılda Kızıl, Tavus Kuşu Mağarası duvar resimlerinde, lotus oturuşu olarak tabir edilen bağdaş kurmuş Buddah'nın tahtı olarak gözüken örtünün (halı olarak da belirtilmiş) zemininde lotus yaprakları yer almıştır (Öndin, 2006: 208) (Resim 36, Bkz. s. 98).

**Resim 36:**

**Lotus Oturuşu**

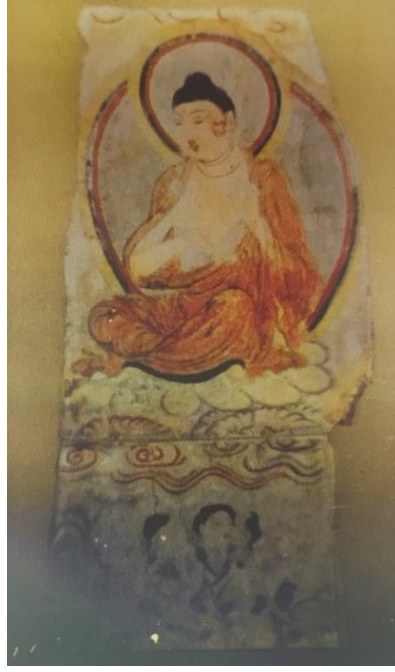


**Kaynak:** Öndin, 2006

Kumtura Apsana Mağarası'nda Uygur duvar resminde evrenin efendisi olduğunun simgesi olan lotus taht üzerinde oturmuş Buddha figürleri bağdaş kurmuş olarak tasvir edilmiştir. Bu oturuş literatürde "lotus oturuşu" olarak yer almaktadır (Öndin, 2006: 209) (Resim 37, 38, Bkz. s. 99).

**Resim 37:**

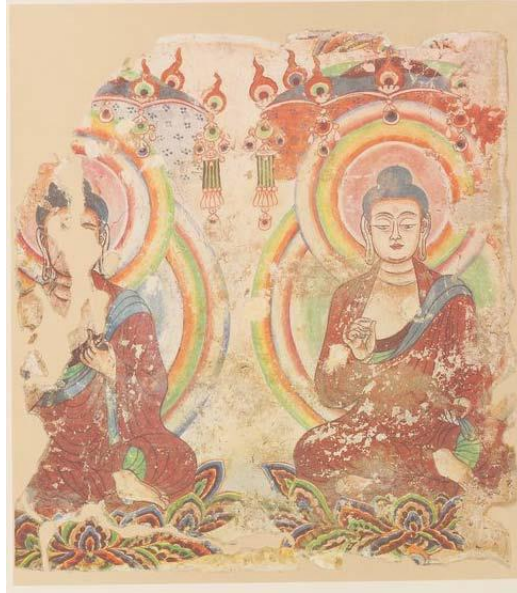
**Uygur Duvar Resmi Lotus Oturuşu**



**Kaynak:** Öndin, 2006

**Resim 38:**

**Lotus Tahtı**



**Kaynak:** Bozcu, 2009: 67

Budistlerin dinsel törenleri ya da kişisel ibadetlerinde lotus çiçeği önemli yer tutmuştur. Çiçek, Budizm’de bir adak ve saç (saçığ) malzemesi olmuştur. Uygur metinlerinde lotus, sembolizmi açısından çok kapsamlı ve anlaşılması güç olarak belirtilmiştir. Sembolik anlamda Lotusun Budist dönemindeki teması; yeniden doğuşu, Buddah, yaratılış ve evrenin modeli ile ilgili konuları ortaya çıkarmıştır (Çoruhlu, 1997: 155,156).

#### 4.5. Mandala

Mandala, büyüsel ve simgesel bir anlamdadır. Mandala, Budizm’de insan fizyolojisinin\* oluşumu, şehir, kent ve sarayların planı ve evrenin oluşumu ile ilgili bağlantılı olmuştur (Tokyürek, 2018: 163). Bir başka kaynakta ise mandala, töreni düzenleyen sihirbazın sihirli halkasına benzetilmiş, çevrelenmiş kutsal mekan “imago mundi” manasına gelmiştir (Bucland, çev. D. Engin, 2011: 57). Mandala ile ilgili bir başka bilgi ise; Hint kültür ortamından ortaya çıkmış, evreni betimlemek amacıyla yapılmış, simgesel anlam yüklü resim ve geometrik şemaların adı olmuştur (Alantar, 2007: 153).

Mandala kökenine bakıldığında; araştırmacılar tarafından Tibet dinine mi yoksa Budizm’e mi ait olduğu tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda Tokyürek makalesinde; Mayahana Budizm’indeki mandala düşüncesini Hindu düşüncesine bağlandığını ifade etmiştir (Tokyürek, 2018: 164).

Mandalanın kökeni Sanskritçe’dir. Bu dilde çember anlamına gelmiştir. Tibetçe çevirisinde ise “merkez” veya etrafında çeviren” olarak geçmiştir. Mandala, Mahayana Budizm’inde ve Tantrik Budizm’de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kelime, Hindu ve Budist dinsel törenlerinde mistik bir diyagram\*\* oluşturmak için söylenmiştir. (Bucland, çev. D. Engin, 2011: 57; Eliade çev. A. Berktay, 2013: 272; Tokyürek, 2018: 163). Bir başka kaynakta Mandala; genellikle kare içinde daire şeklinde düşünülmüş, evreni sembolize eden mikrokainat olduğu anlatılmıştır. Bununla birlikte Budist evren

---

\* Fizyoloji: “Canlıların hücre, doku ve organlarının görevlerini ve bu görevlerin nasıl yerine geldiklerini inceleyen bilim dalı” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2018).

\*\* Diyagram: “Herhangi bir olayın değişimini gösteren grafik” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2018).

planı olan Mandala ve onun mimarideki simgesi olan Budist stupalarına da yansımıştır. Bütünüyle Türk kökenli olan mimari, dört köşe kaide üzerine yarım kubbeli olmuştur (Ergun, 2004; 123).

Mañdala şekli üzerinden araştırıldığında; düz çizgiler, kare dış çerçeve, ortak merkezli daireler ve stilize nilüfer yapraklarından oluşan bir düzenlemedir. Mañdalanın dört yöne açılmış dört kapısı ve her ayrı kapıyı koruyan muhafızları vardır. Ortasında hayat ağacını anlatan bir, sopanın yanından geçen bir de su yer almıştır. Kozmik dünyanın yaratılması böylece tamamlanmıştır. Kişi burada Buddha ve Bodhisattvalara çeşitli kurbanlar sunmuş ve daha sonra şifalı otlarla kaynatılan su ile yıkanmıştır. Bu sayede kirli olarak girmiş olduğu mañdala diyagramından temiz çıkmıştır. Mañdala tüm kirlere kurtulmayı ve tertemiz hayata yeniden başlamayı anlatmıştır. Nitekim mandala, evrenin oluşumuyla beraber giriş/geçiş töreni olmuş ve ayrıca evreni simgelemiştir (Tokyürek, 2018: 163).

Kozmolojik simge olan Mandala betimlemesi Uygur sanatında da yer almıştır. Uygurların evren şemalarıyla ilgili hâkimiyetleri olduğu için de Mandala'yı kolayca benimsemişlerdir (Çoruhlu, 2017: 313,214).

14. yüzyıla ait olmuş olan mandala örneğinde (Çizim 32, Bkz. s. 102) (Resim 39, Bkz. s. 102), form baş ilahın gövdesi ve tapınağı sayılmıştır. Burada Uygurlar ilahlarının tasvirlerini oluşturmuşlardır. Lotus taht üzerine oturmuş, mandalanın merkezindedir. Bu oturan kişi baş ilah Cakraşamvara Hemka ve karısıdır. Bu mandalanın bir başka temsili ise; “dış taraftaki daire baş tanrının gövdesi ve dilini, ortadaki daire ise de, bu tanrının gövdesini temsil ediyordu” (Çoruhlu, 2015: 91).

**Çizim 32:**

**Dairesel Mandala**



**Kaynak:** Çoruhlu, 2015: 114

**Resim 39:**

**Dairesel Mandala**

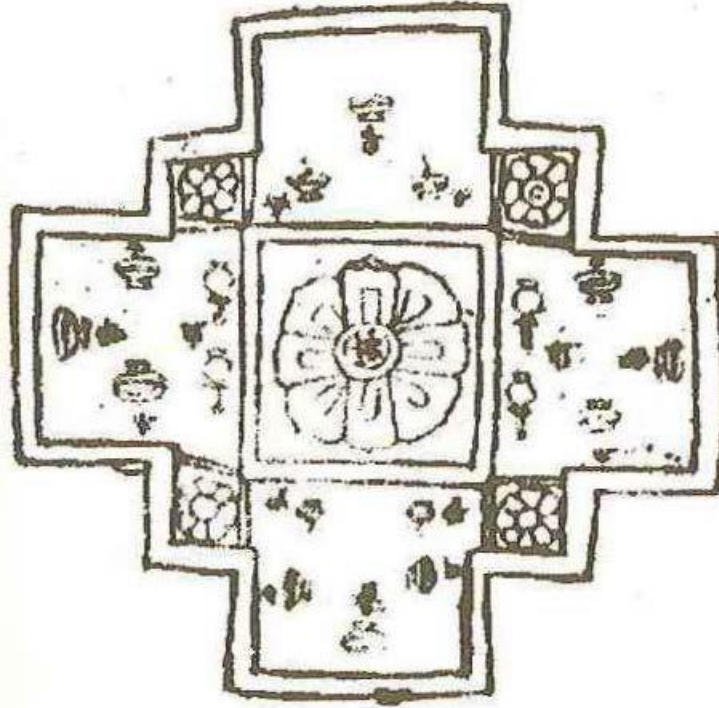


**Kaynak:** Çoruhlu, 2017

Uygur döneminden kalmış başka bir mandala örneği, Choular dönemindeki dört yöne bakan yeryüzü temsiline benzemiştir. Bu mikro kozmosun modelini oluşturmuş olan mandala, Tun-huang'da bulunmuştur (Esin, 2006: 43). Lotus kozmolojik bir işaret olarak mandalalarla görülmektedir. Dairesel formda olan lotus kâinatın düzenini, mandala ise, dört yönü gösteren dört kapısı olan kare biçiminde sembolize edilmiştir (Öndin, 2006: 210) (Çizim 33).

**Çizim 33:**

**Mandala (Dünyaevi ve Kral Şehri Planı)**



**Kaynak:** Esin, 2006

Mandalayla ilgili bir diğer örnek ise; Murtuk yakınlarında Çıkan-Köl'de 8. yüzyılda bulunmuş, ahşap üzerine mandala düzeninde tavanın ortasında altı yapraklı lotus yapılmıştır. Merkezde açık renk kullanarak, iç içe daire içinde lotus, tohumları ufak boyutta daireler biçimindedir. Mandalanın merkezinde kozmos ile aynı anlamda olan lotus vardı ki; evrenin hiyerarşik düzeninde olmasını, kozmik güçlerin bir ya da iki boyutlu biçime çevrilmesini ifade etmiştir (Öndin, 2006: 210) (Resim 40, Bkz. s. 104).



#### Resim 40:

#### Ahşap Tavan Resmi, Lotus ve Mandala



**Kaynak:** Öndin, 2004

#### 4.6. Çarkifelek

Gökyüzünün önemli bir unsurunu oluşturan gök çarkı, karışık yapıdaki yıldızlar topluluğundan meydana gelmektedir. Gök çarkı, eski Türkçe’de çoğu defa “kök çığrısı” veya “tezginç” olarak isimlendirilmiştir. Arapça’daki “felek” kelimesi ile ifadesini bulmuştur (Çaycı, 2002: 22). Gökle ilgili tasavvurlar da, Türkler ve Çinlilerde yine benzer şekilde yer almış ve Gök kubbeye gök çarkı denilmiştir (Çoruhlu, 2015: 104).

Genellikle dairevi bir form şeklinde algılanan gök çarkı, sürekli hareketin veya zamanın kaynağı durumunda olmuştur. Y. Has Hacib’e göre, bu dönüş eylemini gerçekleştirmiş güç, çift ejderdir. Çarkı feleğin deveren süresi günlük olmuştur. Bu hareket sayesinde sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi nitelik katılan dört unsur ortaya çıkmıştır (Çaycı, 2002: 23).

Feleğin, eski Türk mitolojisinde önemli yeri ve konusu olmuştur. Felek, yalnızca gökyüzüyle ilgili bir tabir olarak söylenmiştir. Bu kelimenin çoğul anlamı eflak da ayı, güneşi ve bütün yıldızlarla gezegenleri de kapsayan tabir olmuştur. Eski Türklerde durmadan dönen gök kubbeye “Gök Çığrısı” denmiştir. Çığrı kelimesi eski Türkçe’de (değirmen) aletlerin çarkları için kullanılmıştır. Gök kubbenin durmadan döndüğüne inanmış olan Araplar ve İranlılar bu dönüş şekline “Çerh-i Felek” demiş ve Türkler de

bu tabiri Türkçeleştirerek “Çarkı Felek” demişlerdir (Ögel, 1971; 129,130). Türkler gök kürenin Kutup yıldızının etrafında döndüğünü düşünmemiş, yıldızları taşıyan tekerleğin döndüğüne inanmışlardır. 8.-9. yüzyıllara ait Göktürk harflerinden yıldız isimlerinin birbiri arkasına yazılı olması semavi çark simgesini oluşturmuştur. Bu semavi çark Kaşgarlı Mahmut tarafından gök çarkı, Yusuf Has Hacip tarafından ise “dönen” olarak belirtilmiştir. Gök çarkı deyimini Kaşgarlı Mahmut “felek” çevirisinde bulunmuştur (Esin, 2004: 120).

Ögel’in çarkı felek ile ilgili anlatımlarının bir başka kaynakta açıklaması ise şöyledir; bir çift ejderinin gök çarkını çevirmesi düşüncesiyle kozmolojide değişimler olmuştur. Bu düşünce Mani ve Orta Asya kozmolojisinin özellikleri sergilenmiştir. Yusuf Has Hacip’in, Türkçe’de zaman çarkını “eviren” ejdere evren olarak isimlendirmiştir. Bunun sonucunda günümüze kadar gelmiş evren kelimesi “gök kubbe, kainat, alem” anlamlarına gelmiştir. Eski Türklere döndüğümüzde “çark, çığrı, evren” kavramları ile birlikte “acun” kelimesi kullanılmıştır (Alantar, 2007: 187). Türk Budizm’inde “ajun-acun” kelime karşılığı dünya anlamına gelmiştir (Bilgili, 2017: 96). Çark, çığrı ve evren terimlerinin, ayrıca ortaya koydukları çevrimsel\* zaman olmuştur. Gökyüzündeki dolanma veya yörüngeye bağlı olan hareketler tekerlek, çark veya çarkık sembolü ile belirtilmiştir (Alantar, 2007: 187) (Resim 41) (Çizim 34, Bkz. s. 106).

#### Resim 41:

##### Uygurlar Duvar Resimlerinden Buddah Çakırı (Çakra)



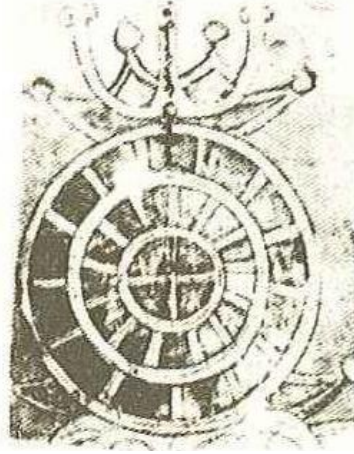
**Kaynak:** Bozcu, 2009: 73

---

\* Çevrimsel: “Çevrimle ilgili veya çevrim biçiminde olan, devri” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2019). Konuyu daha iyi anlaşılması amacıyla çevrim kelimesi bakıldığında anlamı şöyle ki; “devir” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2019) yani “Sürekli ve düzenli değişme, çevrim” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2019) olarak TDK’da tanımlanmıştır.

### Çizim 34:

#### Uygurlar Duvar Resimlerinden Buddah Çakırı (Çakra) Ayrıntı



**Kaynak:** Esin, 2004

Oğuz-Kağan destanında göğün sembolünün Altın yay\* olması Türklerin Gök Çığrığını, bir Yay şeklinde düşündüklerini de belirtmektedir (Ögel, 1971; 134).

#### 4.7. Ejderha

Ejderhanın, çeşitli kaynaklardaki tanımları; “Türlü biçimlerde tasarlanan korkunç bir masal canavarı, ejder, dragon” (<http://www.tdk.gov.tr>, 2017); “Ejderha ya da Ejder, birçok ulusların ve budunların mitolojilerinde ve masallarında yer alan hayali yaratık. Farsça’da “büyük yılan” anlamında olan bu sözcük, dilimizde “korkunç canavar” anlamında kullanılır” (Genel Kültür Ansiklopedisi, t.y: 553) şeklindedir. Bir diğer tanımda ise “Çinliler ve eski Türklerce hava ve suların hâkimi sayılan ve büyük bir kertenkele ve yılanı benzetilen efsanevi bir hayvandır” (Arseven, 1983: 513) diye anlatılmıştır.

Ejderhanın her toplumda farklı söylemleri olmuştur: Moğollar “mağdur”, İranlılar “ejder” ya da “ejeda”, Çinliler “lung” ve Türkler ise “luu” ya da “evren” ismi ile geçmiştir (Çelik, 2007: 29,30).

---

\* “Yay ve temsil ettiği “Gök kubbesi”: Oğuz-Han’ın, çocuklarının bulduğu “Altın yayı”, Gün, Ay ve Yıldız-Han’lara vermesi de, üzerinde durulması gereken çok önemli bir noktadır. Yay, gök yuvarlağını temsil eden bir sembol idi” (Ögel, 2010: 142).

Ejderha gibi doğaüstü yaratıklar her zaman insanoğlunun bilinmeyene karşı ilgisini etkin duruma getiren, ulaşılmaz olana ulaşma merakını uyandıran bir konu olmuştur. Efsanelerde, masallarda, mitolojilerde ve sanatlarda görülen geniş konu içerisinde yer almıştır. Evren veya büke olarak eski Türkçe metinlerinde geçen ejder motifi ayrıca önemli bir süsleme motifi olmuştur. Luu ya da Kök Luu ejder gibi yapılmış, çizimi ise; görünümü yandan, kanatlı, boynuzlu ve ayaklı olarak betimlenmiştir. Bu motifin temeli belli kaynakların belirttiği üzere, genellikle İç Asya ve Uzak Doğu sanatları üzerine kurulmuştur (Üçer, K., M., 2018: 77). Bu konuda Yusuf Has Hacib dizelerinde gök çarkının döşünün, ejderin hareketiyle bağlantısı olduğunu belirtilmiştir (Bkz. 105) (Esin, 2004: 121).

Çift başlı ejder ve çift ejder motifi konusunda ilgili Emel Esin (2004: 151)'in Türk Sanatında İkonografik Motifler adlı kitabındaki anlatımları şöyledir ki; bu motif Türklerde kötülükten koruyan bir maske gibi; gerçekte ise dinsel bir konu içinde “kozmetik ve astrolojik figürler” olarak ifade edilmiştir. Çin kaynaklarında, Hunlar ve Göktürklerin ejder tapımları yer ve gök ibadetleri ile ilişkilendirilmiştir (Esin, 2004: 152). Bununla birlikte Orta Asya Türkleri gök kubbenin yönetimini ve uyumlu düzenini çift ejder ile sağlamışlardır. Bu bağlamda astronomik işaret olarak da; ejderin gövdesindeki düğümleri güneş ve ay tutulması olarak düşünmüşler; mitolojik anlamda ise ay ve güneşi yutmuş olmasıyla tutulma gerçekleşmiştir (Sürür, 1987: 341, 342).

Evren isminin; Türk proto-Bulgarlar tarafından Ejderha takımyıldızına, Türkçe adıyla Luu'ya konulmuştur. Choular, Doğu Hunlar, Göktürk ve Uygurlar tarafından gök kubbe yağmurun sembolü kabul edilmiş, Gök Ejder takımyıldızını anımsatmıştır. Bunun yanında Göktürk ve Uygurlarda dikili taşlardaki çift başlı gök ejderi şeklindeki Kök Luu gökten “kut” almıştır (Esin, 2004: 121).

Budist sutralarına bakıldığında, “bulutların ve ana yönlerle ara yönlerdeki yılanların bir daire içinde hareket eden yapılarını ve bu daireyle birlikte Budha'nın etrafındaki evrensel hükümdarlara ait çakra'yı oluşturan evrensel çakra (çark) kavramını tanımlamıştır”. Bu konunun anlatımı Türk edebiyatında, “zamanın çark gibi düşünülen bir ejder kişiliğine bürünmesi gibi”, zaman çarkını döndüren kötü bir şeye benzetilmiştir. Yusuf Has Hacib 1602'deki şiirsel eserinde “Evren'i kozmik ekiliptik çark felek (çığrı) etrafına dolaşmış kozmik ejder olarak tanımlamıştır”. Devasa ejderin

evren hareketleri, ekliptik çarkın dönüşünün gerçekleşmesiyle, gece ve gündüz zaman döngüsünü oluşturmuştur. 13. yüzyılda evren ve felek anlaşılır hale gelmiş ve evren gerçekten ekliptiğin ejder-çarkı olmuştur (Esin, 2004: 157).

Mitolojik motifin anlamı kozmogonik tabaka ile açıklanabilmiştir. Bu olay mitolojik olayın gerçekliğini ortaya çıkarmıştır. Bu mitlerin anlamı “düzenleyici kozmik başlangıç” ile “dağıtıcı karışık başlangıç” arasındaki bağlantıdan ve evrenin oluşumunun benzeri olaylardan ortaya çıkmıştır (Bayat, 2015; 94).

Gözde Sazak (2014: 105)’ın Türk Sembolleri adlı kitabında Hun dönemine ait olan ejder motifi hakkındaki görüşünü şöyledir; ejderin yapısının yılanı benzetilerek böke (savaşçı olanlara denilmiştir) adını almıştır. Bu böke motifinin ilk oluşumu balık olarak ifade edilmiştir.

Araştırmacının kendi düşüncesini belirtmiş olduğu, Hunlara ait olan ahşaba bakıldığında; ortasındaki daire dünyayı, bu dünyanın etrafındaki iki ejder de devamlılığı göstermektedir. Devamlılık evrenin ahenginin sembolü olmuştur. Bu devamlılık çarkı felek motifi biçiminde nitelendirilmiştir (Sazak, 2014: 108) (Resim 42).

**Resim 42:**

**Çift Ejder ve Daire**



**Kaynak:** Sazak, 2014: 21

**Resim 43:**

**Hunlara ait Pazırık Kurganından, Geyiği Yutan Ejder**



**Kaynak:** Bayat, 2015: 256

Orta Asya Türklerindeki ejder motifinin bir başka özelliği ise; “gagalı, kanatlı ve aslan ayakları” olarak betimlenmesi ve ayrıca “hava ve sulara” hükmetmesidir (Erbek, 2002: 146).

Türklerde ejder birçok şekillerde betimlenmiştir. Bu şekiller, yılan ve timsaha benzer olan türden yapılmış ve bir hayvanı temsil eden ancak çeşitli hayvanların karışımıyla ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda ejderin farklı hayvanlardan oluşmasıyla, onların özellikleri sayesinde ejder çeşitli niteliklere sahip olmuştur. Mevsimlere göre güzel zamanlarda kuş gibi uçuşu, sonbaharda su yılanı ve timsah gibi su ve yer altında gizlenmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Ejderin gökte uçuşu Hun ve Uygur sanatlarında tasvir edilmiştir. Hunların T'ien Şan Dağlarındaki kam kurganlarında, kadın kamlar kurganın taç kısmı üstünde, ejder (evren)'e binmiş şeklinde betimlenmiştir (Esin, 2004: 131) (Çizim 35, Bkz. s. 110).

**Çizim 35:**

**Hunlara ait Ejder**

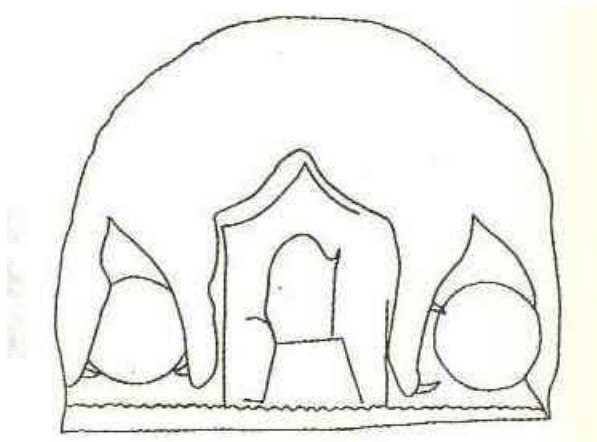


**Kaynak:** Esin, 2004

Göktürk ve Uygur hakanları; dikili taşlara yapılan çift başlı ejder, gök ejderi biçiminde betimlenmiştir. Bu nedenle gökten kut almışlardır (Esin, 2004: 121). Budist Türklerinde geçmiş olan efsanelerde gök ejder, güneşi ve ayı yutmak istemiş böylelikle kararmışlardır. Buna örnek olarak, Kül Tigin'in mezar abidesinde yer alan, ejderin ağzındaki yuvarlaklar; güneş ve ay olarak tanımlanmıştır (Esin, 2006: 256) (Çizim 36).

**Çizim 36:**

**Çift Ejder Ağzında Güneş ve Ay**



**Kaynak:** Esin, 2006

Uygurlarda Gök ejderi uçan, pullu ve dört ayaklı bir timsah olarak tasvir edilmiştir. Bu ejderin bahar dönemlerinde uçma zamanı geldiğinde biçimsel farklılıklar oluşmuştur. Başında çıkıntılar görünerek boynuzların ortaya çıktığı; aynı zamanda kanatları, sakalı ve kuş tüylerinin de çıktığı ifade edilmiştir (Esin, 2004: 133).

Uygur eserlerinden, 8. yüzyılda çıkan Köl duvar resminde de; kaplan ya da aslan başlı, balık bedenli ejder tasviri yapılmıştır (Esin, 2004: 138) (Çizim 37).

**Çizim 37:**

**Uygur Ejderi**



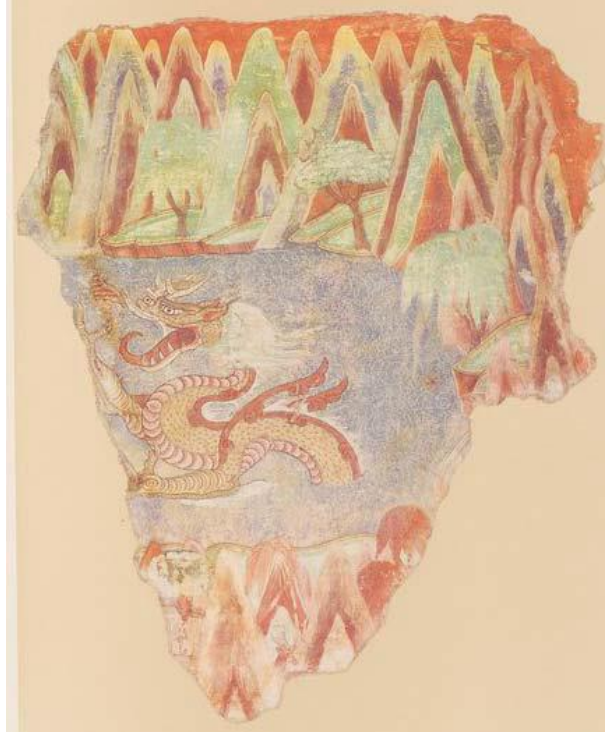
**Kaynak:** Esin, 2004

En bilinen örnek 9.-10. yüzyıllarda yapılmış, Bezeklik freskosundaki göldeki ejder tasviri olmuştur. Bu ejdere bakıldığında; kanatları rumi biçiminde kıvrık olarak yapılmıştır. Bu özelliklerin yanında ayrıca boynuzları, pulları ve kanatlarıyla betimlenmiş olan ejder, suyun altından çıkmaktadır. Bu çıkış gök ejderinin göğe yükselişidir. Bu yükseliş bulutlara yerleşmesini, yağmur yağmasını ve bunun sonucunda bolluk, bereket olmasını sağlamıştır (Çoruhlu, 2017: 295). Esin'in ifade ettiğine göre ise; bir luu olarak tabir edilen ejder, bahar mevsiminde yer-su'dan çıkışını, kanatlanarak, Kök Luu olmaya hazırlanmaktadır. Uygur resminde, Çin-Türk anlatımının sivri dağlar ve dağın eteğinde çok köşeli yer-su ve ağaç tapınak seddi içinde ağaçların olduğunu belirtmiştir (Esin, 2004: 45) (Resim 44, Bkz. s. 112) (Çizim 38, Bkz. s. 112).



**Resim 44:**

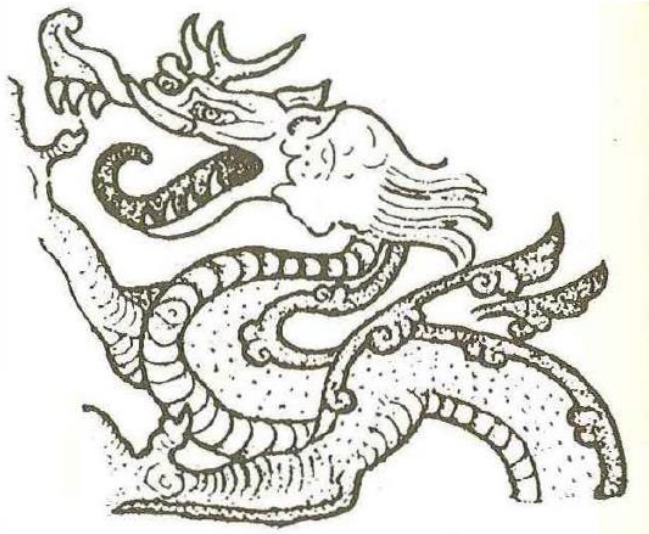
**Göldeki Ejder**



**Kaynak:** Bozcu, 2009: 68

**Çizim 38:**

**Göldeki Ejder Ayrıntı**

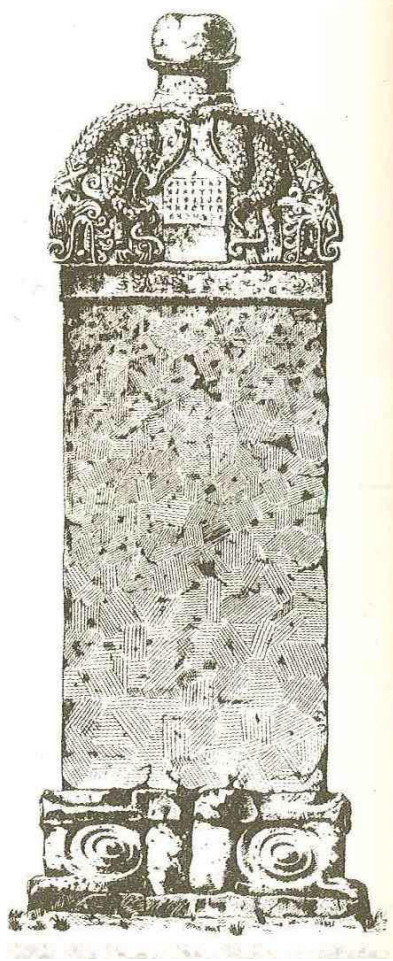


**Kaynak:** Esin, 2004

Uygur dönemine ait olan abide de (Çizim 39), Göktürklerin benzer eserlerinde olduğu gibi dünyayı ve dünya hakimiyetini simgelemiştir. Heykel olarak görülen bu kitabelerin en bilineni 762 yılında Alp Bilge Kağan tarafından dikilmiş ve kıvılcık granitten yapılmıştır. Heikel tarafında bulunmuş ve bugün 1. Karabalgazun yazıtı olarak söylenmektedir. Heikel'in belirttiğine göre yazıtta, Türkçe, Soğdaç ve Çince yazılar yer almış ve ayrıca boyunun 6 m., eninin 140 cm olduğunu belirtilmiştir. Kültigin anıtındaki gibi kemeri oluşturan ejder başları ağızlarında güneş ve ay simgesi olan birer küre tutmuşlardır (Çoruhlu, 2017: 312,313) (Çizim 40, Bkz. s. 114).

**Çizim 39:**

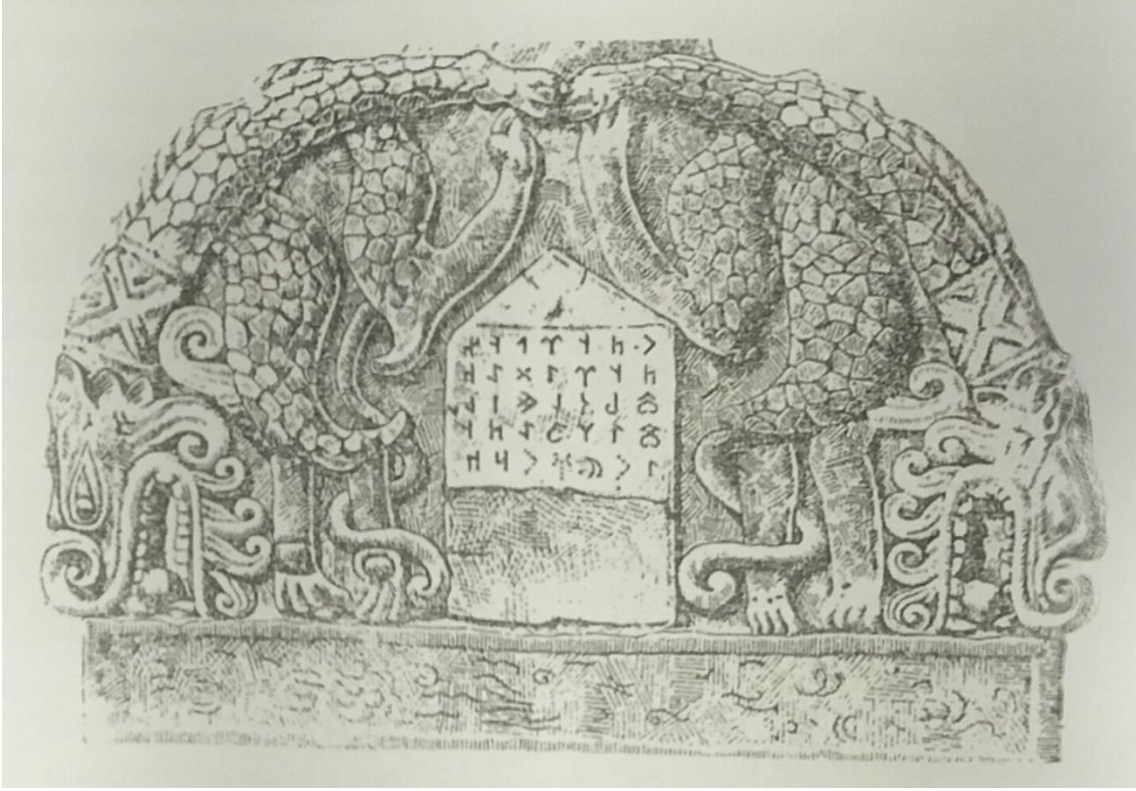
**Uygurların Kitabelerinden Çift Ejder**



**Kaynak:** Esin,2004

#### Çizim 40:

#### Uygurların Kitabelerinden Çift Ejder Ayrıntı

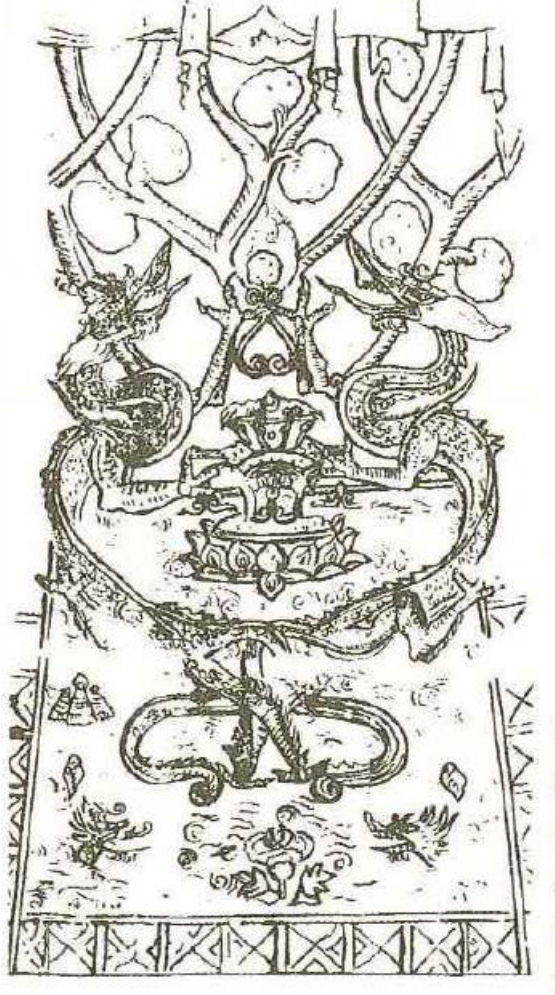


**Kaynak:** Esin,2004

Uygurlar, Bezeklik'teki 9. tapınakta çift ejderi duvar resmi olarak yapmışlardır (Çizim 41, Bkz. s. 115). Burada anlatılan konu; çift gök ejderlerinin gök kubbeye yükselmesidir. Kuzey tarafı sayılmış olan ve su sembolü olan havuz içinde çift ejder yüzmüştür. Bu Uygur duvar resminde ejderin dolanımı dört evresinin, Padmapani denilen çizimde evrenin mekân ve zaman bakımından tasviri yer almıştır. Bununla birlikte dört köşeli yer olan kare mekân içerisindeki hava olaylarının değişiminin “dört evrede” olduğu da ifade edilmiştir (Esin, 2004: 133).

**Çizim 41:**

**Çift Ejder**



**Kaynak:** Esin,2004

Çift ejder, Türklerde kozmik simge olmuştur. Kullanım alanlarının mezar taşları ve hanedan arması olduğu belirtilmiştir. Buna örnek olarak, Kül Tigin'in 732'de yapılmış olan anıtına bakıldığında çift ejder yer almıştır. Bu ejderler gök kubbeyi temsil etmiştir. Bu Çin hükümdarın mezarındaki çift ejderlere benzetilmiştir (Esin, 2004: 135) (Çizim 42, Bkz. s. 116).

**Çizim 42:**

**Çift Ejder**



**Kaynak:** Esin, 2004

Kofu'da, Alfa tapınağında bulunan bir yazılı Uygur duvar resminde, ipek kumaş üzerine çift başlı gök ejderinin tasvir edildiği görülmektedir. Günümüzde sadece biri ulaşan taht üzerinde gösterilmiş olan bu çift ejder kozmik ve hanedan arması niteliğinde olmuştur (Esin, 2004: 136) (Çizim 43, Bkz. s. 117).

**Çizim 43:**

**Taht Üzerinde Çift Ejderden Biri**



**Kaynak:** Esin, 2004

#### **4.8. Dünya Modelleri**

Dünya modellerine bakıldığında; eski Türklerde de diğer mitolojik sistemlerin benzeri olan orta dünyanın ya da insanın, her zaman görülmez olan kutsal âlemin tesiri altında kaldığı düşüncesi etkili olmuştur (Bayat, 2015: 30). Bununla ilgili olarak eski Türklerin yapmış olduğu dünya modelleri anlatılmıştır.

##### **4.8.1. Altay Şamanlarında Dünya Modeli**

Altay Şamanları kısmında (Bkz. s. 62) Altay efsanesine göre dünyanın yaratılmasıyla ilgili konuda bilgi verilmiştir. Altaylara ait Dünya şeklini Ögel (2010: 440) Türk Mitolojisi adlı kitabında belirtmiştir.

**Çizim 44:**

**Altaylara ait Takvim ve Dünya Şekli**



**Kaynak:** Ögel, 2010: 440

#### 4.8.2. Göktürklerde Dünya Modeli

Doğu Göktürk döneminin önemli eserlerinden biri Kültigin'in mezarında yapılmış olan kazıda ortaya çıkarılan heykel olmuştur. Bu eser Çin mezarına benzetilen bu eserde kesin bir simetrik düzene göre, taşıyıcı sistemi ve planına bakılınca iki katlı bir yapının Kültigin'in mezarının üzerinde yükselen yapının tersi bir kaplumbağa üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Üzerindeki yazılar ise, bir yüzü Çince, diğer yüzü Türkçe yazılıdır. Bu ayrı yapının düzeni Çin mezar geleneğinde bulunan bir mezar tipine aittir (Kuban, 1993:74,75).

Göktürlere ait olan, kaplumbağa kaideli ve yazıtlı esere baktığımızda; üst kısmında ejder ya da kurt kabartması yer almaktadır. Taştan yapılmış olan abidelerin Göktürlere ait olduğu, kozmolojik anlayıştan ve kendilerine özgün bir şekilde yapılmış olmasından anlaşılmıştır. Dünya modeli olarak belirtilmiş olan kaide de heykeltıraşlık eseridir. Bu abidenin, kaplumbağa olan biçimindeki kaide, yazıtlı olan kısım insanların yaşadığı yeri, üst bölüm göğü simgelemiş, kaplumbağa da sırtında taşımıştır (Çoruhlu, 2015: 127) (Çizim 45) (Resim 45, Bkz. s. 119).

Çizim 45:

#### Göktürlere ait Bugut Anıtı Yazıt Rekonstitüsüonu



**Kaynak:** Esin, 2006

**Resim 45:**

**Bugut Anıtı. M.S. 582**



**Kaynak:** Diyarbakirli, 1993: 38

### **4.8.3. Uygurlarda Dünya Modeli**

Esin'in anlatımına göre; Koça'da 9. yüzyıla ait Uygurlar Bezeklik birçok duvar resminde tapınaklarındaki Sumeru Dağı ve ağaç motifinin tepesinde tanrılarını taşıyan resimler vardır. Bu resimlerde: “En altta, yerin altında ağızından sular fişkırın, yarı hayvani maske şeklinde bir dev görülür”. Üst düzeyinde kozmik denizden Sumeru Dağı ve ağaç yücelmiştir. Bu dağın “ortasına, dört büyük ırmağın simgesi olan dört yön, yer-su luu'ları sarılması” anlatılmıştır (Esin, 2004: 45). Dallar üzerinde tanrılar (buddah) sıralanmış en üstte lotus tahta bohdisatava oturmuştur (Esin, 2004: 45) (Çizim 46, Bkz. s. 121).

Lotusa daha ince ayrıntıyla bakıldığında ise;



“IX-XIII. yüzyıllarına ait bu duvar resminde, hayat ağacı şeklinde ele alınan lotusun sudan çıkan ve yukarıya doğru gittikçe daralan sapı, yapraklarıyla tasvir edilmiştir. Açık taç yapraklarının her biri üzerinden çıkan ışın şeklindeki hatlar orta kısma doğru daralmaktadır. Hayat ağacının koruyucusu olan, birbirine girmiş iki ejderden sonra, ışın şeklindeki hatlar açık yapraklı lotusta son bulmaktadır. Ejderin hizasına yerleştirilen iki figür ise lotus taht üzerinde ayakta durmaktadır. İkinci lotustan sonra daha sık yapraklı olarak uzayan sapa daireler içinde alınmış ve lotus üzerinde oturan figürler yerleştirilmiştir...” (Öndin, 2006: 211).

Türk Budizm’inin mitolojisi Maniheizim’i tesiri altında bırakmış; bunun sonucunda kendilerinin özelliğini taşımış sanat motifleri olmuştur. Bu bağlamda dünya ağaç gibi gösterilmiş ve ayrıca dünyanın merkezinde kutsal ışık damlalarından meydana gelmiş sütunu düşünmüşlerdir (Esin, 2004: 44).

Uygurların dünya tasvirlerindeki ağaçta yer alan figürler ise; Şamanizm’de hayat ağacının dalları arasındaki küçük kuşların, doğmamış şaman ruhlarını simgelemesi gibi, cennette yeniden doğacak ruhları temsil etmektedir. En üstte lotus taht üzerinde oturan figür ise, ruhların cennete gitmesinde yol gösterici olan Amitabla’dır. Havuzda kut izi olarak görülmüş olan su kuşları da bulunmuştur (Öndin, 2006: 211).

Çizim 46:

Uygurların Dünya Tasviri, Ejder, Lotus, Dünya Ağacı ve Sumeru Dağı



Kaynak: Esin, 2004

## SONUÇ

Yontma Taş devriyle M.Ö. 5000’li yıllarda eski Türklerin bilinen ilk yaşamı olan proto-Türkler; çeşitli ırkların birleşimiyle meydana gelmişlerdir. Bu toplum dönemin koşullarında avcılıkla ve balıkçlıkla geçimlerini sağlayan Proto-Türklerin, sanat anlayışları, dini inançlarının etkisiyle gelişmiştir. Proto-Türkler taşları yontarak menhirler meydana getirmişlerdir. Hunlarla devam eden tarihsel süreçte, Türkler devlet olmuşlardır. Türk tarihi açısından da önemli yere sahip olan Hunlar, Türk sanatında önemli bir yer tutmaktadır. Hunların, ölümden sonraki yaşam inancıyla bırakmış oldukları kurganlar sayesinde, dönemin yaşam şartları ve sanat anlayışları hakkında bilgi edinilmektedir. Kurganlardan çıkan mumyalar ve onların değerli eşyaları dönemin yaşantısına ışık tutmuş; farklı dokuma, maden, işleme veya ahşap eserlerde toplumun sanat anlayışı hakkında bilgi edinilebilmiştir. Hayvan üslubunun bu dönemde yoğun olarak yer aldığı görülmektedir. Hunlardan geldiklerine inanan Göktürkler ise büyük devlet olmayı başarmışlardır. Birçok farklı kültürle olan etkileşimlerini sanatlarına da yansıtılmışlardır. Göktürklerin barındıkları çadırlardan, önemli ölülerinin anısına ve onlar hayattaymış gibi hissetmek amacıyla yaptıkları dikili taşlar günümüzde sanat değeri taşımaktadır. Uygurlar, Göktürk devletini yıkarak kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Uygurların çok tanrılı inanç olan Budizm ve Maniheizm’i kabul etmeleriyle, yaşam şartları ve düşünce yapıları değişime uğramıştır. Uygurların yerleşik düzene geçişleriyle, gerek mimari olarak gerekse yapmış oldukları resim, yazı ve minyatür konularında sanat alanında ileri seviyeye ulaştıkları araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Bu bağlamda bu dönemde yapılmış olan birçok değişim Türk sanatı ve tarihi açısından gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen tüm İslamiyet öncesi Türk topluluklarının sahip olduğu bir evren anlayışı bulunmaktadır. Evren; kaynaklara göre kısaca yaratılmış varlıkların hepsi olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte evren; âlem, kâinat ve cihan kelimelerine karşılık gelmiştir. Budist Türkler Evrenin farklı bir kavramı olan Samsara’yı oluşturmuşlardır. Budizm, Hinduizm’in getirdiği düşünceyle dünya hayatının özünü dairesel formla tasvir etmişlerdir. Bu daire ile dünyanın başlangıç ve sonunu betimlemiştir.

İslamiyet öncesi Türklerin evren düşünceleri, kozmogoni ve kozmoloji olarak ikiye ayrılmıştır. Kozmogoni, yaradılış anlamıyla mitolojide çokça yer almıştır. Kozmolojinin

mitolojinin de içinde yer alması ve yer yönle alakalı olması nedeniyle, bilimsel anlam taşıdığı görülmektedir.

Proto-Türkler döneminde evren ile ilgili sembollerle karşılaşmaya ve kozmolojik olarak düşünceleri de oluşmaya başlamıştır. Bu kozmolojik düşünce sistemi, eski Türklerin evren düşüncelerinin başlangıcı olarak belirtilmiştir. Proto- Türklerde ve Göktürklerde evren düşüncesine bakıldığında ikili sistem (dikotomi) görülmektedir. Bu ikili unsur (yer-su, gök) Emel Esin'in kaynaklarında detaylı olarak açıklanmıştır. Yer ve gök unsurlarının başta zıt olarak algılanmayarak dikotomi kavramı oluşmuş, daha sonra bunların zıt olarak algılanması düalizmi meydana getirmiştir.

Göktürkler dünyanın şeklini hayal ederken, yeryüzünü dikdörtgen, gökyüzünü onusaran daire şeklinde tasvir etmiştir. Genellikle bu döneme kadar dünyanın şekliyle alakalı hep aynı düşünce sistemi devam etmiştir. Göktürklerin yazılı anıtlarında; her şeyin su olduğunu, gök ve yer-su evren düşüncesinden bahsedilmiştir. Uygurlarda ise mitolojik anlamda ikilik kavramıyla karşılaşmaktadır. Uygurlarda Proto-Türklerdeki gibi yeryüzünün su içerisinde olduğu bilgisi verilmiştir. Bu bağlamda evren düşüncesi farklılaşmaya başlamıştır.

Eski Türklerin evren düşüncelerine zamanla farklı düşünceler eklenerek üçlü sistem oluşturulmuştur. Üçlü unsur ise (yerüstü, orta dünya, yeraltı) Ziya Gökalp'in araştırmalarında karşımıza çıkmıştır. Budist Türkler birden çok Tanrı'nın varlığına inanmışlardır. Şamanizm'de iyeler yer almıştır. Hunlarda da üçlü evren görüşü hâkim olmuştur. Uygurların da üçlü unsurları kabul ettikleri araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Bununla birlikte Şaman inancında olup bu unsur sistemini kabul edenler; Yakut ve Altay Şamanlarıdır. Bu Şamanlarda üçlü unsurun katlara ayrıldığı düşüncesi meydana gelmiştir.

Çin kaynaklarından araştırmacılar tarafından elde edilen bilgiler doğrultusunda eski Türklerin evren sembollerinde merkezi düşünce sistemleri yer almıştır. Merkez kavramına bakıldığında Proto-Türklerden başlayarak diğer eski Türk toplumlarının düşünceleri konumuz içerisinde yer almaktadır. Bu merkezi düşünce; evren sembollerini anlamamız açısından önemli olmuştur. Merkezi sistemde dünya merkezinden dört parçaya ayrılmış;

gök kubbeye benzetilmiş bir dairenin dik ve yatay olarak bölünmesiyle evren düzeni oluşmuştur.

Eski Türkler dünyanın şeklini kare ve dikdörtgen olarak düşünüp; dört yöne bölünmekle fikirlerinde bir düzen sağlamışlardır. Merkeze ise demir direk, dünya dağı ve dünya ağacını yerleştirmişlerdir. Bu unsurlar Eski Türklerin mitolojilerinde, sembollerinde ve dini ritüellerinde önemli yer almıştır.

Eski Türkler kutup yıldızını ise bu düşüncelerden farklı konumlandırmışlardır. Eski Türkler kutup yıldızını gökyüzünün göbeği (merkez) olarak kabul etmişler ve gök kubbenin ise bu yıldız etrafında döndüğünü düşünmüşlerdir. Bu sayede Eski Türkler bu yıldız haricinde diğer gök cisimleriyle de ilgilenmeye başlamışlardır.

İslamiyet öncesi Türklerin yaşadıkları dünyayla ilgili sorularına; düşünceleri, inançları ve yaşam şartlarıyla cevap bulmuşlardır. Bu nedenle evren kavramı incelendiğinde, ilk olarak içerikte eski Türklerin inanışları yer almaktadır. İslamiyet öncesi Türklerde birçok din ve inanç sitemleri var olmuştur. Eski Türklerin inançlarında ayinler yer almış ve bu ayinler sırasında yaptıkları resimlerde, kullandıkları araçlarda evren sembolleri kullanılmıştır. Bu toplumların farklı inançlarından dolayı resim ve araçları farklı olsa bile, evren düşüncelerini benzer şekildedir. Eski Türklerin yaşamlarında ağırlıklı olarak yer alan din Gök Tanrıçılık 'tır. Dolayısıyla; Tanrı dünyaya ve onların yaşamına hâkim olmuştur. Bu nedenle eski Türk toplumları Gök Tanrıya ulaşma isteklerinden dolayı, gök kubbeye yakın olan unsurlara kutsallık atfetmişlerdir.

Eski Türkler Şamanizm inançlarında da Gök Tanrı inancına bağlı kalmıştır. Bu inançlarında doğacılık hâkim olduğu için; ağaç, orman, su kült halini almıştır. Şamanlar ritüellerinde kullandıkları davul ve giysi ile evren düşüncelerindeki üç unsur arasında seyahatlerini gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda bu toplumlar aşağı ve yukarı dünyadaki ruhlarla iletişim sağlayarak, evrenin sadece kendilerine ait olmadığı başka dünyaların varlığına da inanmışlardır. Nitekim eski Türkler her zaman bu evren içerisinde yer alacaklarına inanmışlardır. Gökyüzü ve onun yansıması olan yeraltında da gökyüzü gibi sonsuzluk düşüncesini bu unsurlarla sınırlandırmışlardır.

Altay Şamanlarında evrenin yedi kat olduğu düşüncesi hâkimdir. Eski Türklerin çadırlarının şekliyle evren düşüncelerini birleştirmeleri bu toplumda ortaya çıkmıştır.

Tek tanrı inancına sahip olan Altay şamanları, üç kısma ayrılan dünyalardaki ruhlara isimler vermişlerdir. Ağacın kutsal değeri olan bu toplumda türeyişin Umay ana sayesinde meydana geldiği inancı vardır. Altay Şamlarının efsanelerinde üç balık yer almış olup, bu balıklar dünyanın altına yerleştirilmiş ve dünya düzenini sağlamıştır. Yakut şamanlarının ise diğer Şamanlardan farklı olarak dünya ve evren arasında görevleri olmuştur. Yakutların evrenin üç unsurdan oluştuğu düşüncelerine rağmen; dikotomi düşüncelerinden de bahsedilmiştir. Ayrıca kozmolojik anlamda dini törenleri olmuştur. Yakutların evren sembolleri efsanelerinde yer almıştır. Bu topluma ait olan Er-sogotoh efsanesinin ilk kısmında evrenle ilgili, yer ve göğün oluşumu hakkında anlatımlar vardır.

Eski Türk toplumlarında Budizm ve Maniheizm inançları da hâkim olmuştur. Budizm öğretiyeye dayalı bir inanç sistemi olarak kaynaklarda belirtilmiştir. Uygurlar bu inançlara göre yaşam felsefelerini oluşturmuşlardır. Bunun sonucunda diğer Türk toplumlarına göre farklı düşünceleri meydana gelmiştir. Maniheizm’de amaç; iyilik ve hoşgörülle ruhu üst seviyeye ulaştırmaktır. Uygurlar birçok Tanrıya inanmış olup, diğer Türk toplumlarındaki merkezi hükümdar düşüncesi yerine, ilahlar yer almıştır. Uygurların Budizm inançlarında Tanrı anlamına gelen Burkan, insanların koruyucusu olduğu için kutsallaştırılmıştır. Burkan’ı hükümdarlarının yerine koymalarıyla, zaman çarkı içinde dünyanın merkezinde yer almıştır. Uygurların bir diğer farkı ise; Altay Dağı yerine Sumeru Dağ’ının dünyanın merkezinde yer aldığını düşünmeleridir. Ağaç, Budizm dininde de önemli bir yer tutmakta olup; evren düşüncesiyle de bağlantılı olduğu için birçok anlam yüklenmiştir.

Eski Türklerin yaşam şartlarının konumuzda ayrıntılı incelenmesi, yeterli kaynaklar olmaması nedeniyle, mümkün olmamıştır. Bu nedenle sosyoloji ve felsefe bilimleri aynı başlık altında anlatılmış ve iki bilim arasında bağlantı kurulmuştur. İslamiyet öncesi Türk toplumlarının evren sembollerine sosyolojik açıdan bakıldığında törenler, konar-göçerliğin getirmiş olduğu farklı kültürlerle etkileşim ve değişen dini düşünceler etkili olmuştur. Bu nedenle; evrenle ilgili düşüncelerinde farklılıklar meydana gelmiştir. Eski Türkler farklı toplumlardan etkilenmiş ancak inanç ve düşüncelerinin temel kurallarında değişim yapmamışlardır. Üçlü unsur anlayışında yukarı dünyanın ödüllendirme, aşağı dünyanın da cezalandırma yeri olduğuna inanmışlardır.

Eski Türkler devlete genel olarak kutsal bağ ile bağlıdır. Hükümdarlıklarının merkezde olduğunu düşünmeleriyle kendilerini diğer toplumlardan üstün gördükleri için bu yönde felsefeleri şekillenmiştir. Böylece; hükümdarlarına olan bağlılıkları sonucu onun kabul ettiği dini kabul etmişlerdir. Evrenin varoluşunun kargaşadan meydana gelmiş olması, Türklerin düalist düşüncelerinde varlığını göstermiştir. Evren sembollerinde, evrenle ilgili düşünce yapıları anlatılmış ve bu sayede felsefeleri anlaşılmıştır.

Psikolojik olarak incelendiğinde dönemin bireyleri efsaneleri, inançlarını ve düşüncelerini sembollerle ifade etmişlerdir. Eski Türklerin mitolojilerinde arketiplerin var oluşu, ruhsal durumlarının da bir yansıması olmuştur. Kutsal olarak gördükleri gök kubbenin sınırsızlığı ve ulaşılmazlığına anlam yüklemişlerdir. Dönemin yaşam koşullarına göre duygu durumlarının sanatlarına yansımış olması, sanat antropoloji konusunda bahsedilmiştir. Buna örnek olarak yeraltının hâkimi ve kötülük simgesi olan Erlik şeklini korkunç bir biçimde gösterilmiştir. Kozmogoni konusuna bakıldığında Göktürklerin kurttan türeyişleri karşımıza çıkmaktadır. Burada sanat - antropoloji bağlantısı olduğu düşünülürse kurtlara insani özellikler atfedilmiştir. Eski Türkler kutsallaştırdıkları kurtla kendilerini özdeşleştirip ve ondan tuedikleri düşüncesiyle, kendilerini güçlü ve dünyanın hâkimi olarak görmüşlerdir. Sonuç olarak Erlik'e benzer düşünceleri burada da görülmüştür.

İslamiyet öncesi Türk toplumlarının evren konusundaki mitolojilerinde en önemli noktalarından biri, evrenin uzayla dünya arasındaki ayrımını gök kubbeyle sağlanmasıdır. Mitolojilerinden de anlaşıldığı üzere; Türklerin zihinlerinde canlandırdıkları evrende sonsuzluk ve gök cisimlerinin farklılıkları ilgilerini çekmiştir. Dünyanın var oluşu kaostan, düzenli olarak merkezden hareket etmesiyle kozmos meydana gelmiştir.

Araştırmamızın temel konusu olan evren sembolleri bölümünde, konu anlatımında ilk önce sembolün tanımına yer verilmiştir. Sembol, insanların kendilerini ifade etmelerinin bir yolu olmuştur. Buna bağlı olarak insanoğlu semboller ile iletişimi sağlamış ve zamanla işaretlerin oluşmasıyla da sanata dönüşmüştür. Sembol konusuna psikolojik açıdan bakıldığında Jung bu konuda; insan yaşamına ait olan olayların resimle, yazıyla ya da isim olarak gösterildiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda sadece

sembollere bakmak çok net anlaşılır durum olmamış, ancak konuyu yazarın anladığı kadarıyla bilgi sahibi olmamız sağlandığını Jung araştırmasında belirtmiştir.

Evren sembollerinin kronolojik sırasıyla dönemler arası değişimleri araştırılmıştır. Hangi dönemlerde, nasıl şekillerde bu sembollerin yapıldığına yer verilmiştir. Sonuç kısmında ayrıca evren sembollerinin ilerleyen dönemlerdeki İslamiyet sonrası Türk toplumlarında ve diğer toplumlarındaki genel olarak uygulama örneklerine de yer verilmiştir.

Araştırmamızda eski Türklerin evren sembollerinde; bir merkezden yayılarak yön kavramına varıldığı için ilk yön konusu anlatılmıştır. Proto-Türklerin Okunyeva kültürüne sahip olan toplumlar tarafından dikili taşlar üzerinde çizilmiş olan kare mekânda; dağların köşelerde yer alışı, dünyayı saran yarım küre şeklinde gökle birleştirildiği görülmüştür.

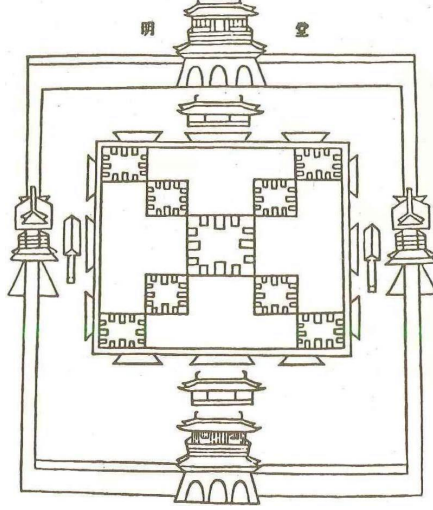
Ming t'ang şeması kapalı bir kare mekândır. Bu şema yönlerle meydana gelmiştir. Bu şemanın en önemli özelliği mandalaya benzetilmiş olmasıdır. Ming t'angın ilk örneğini Cholur tarafından yapılmıştır. Kare mekânın Hunlar döneminde ise Pazırık halısı üzerinde lotus olarak belirtilen şekliyle Mehmet Ateş'in araştırmalarında geçmektedir. Burada; üç konunun yani doğa-insan-evrenin bütünü yer almıştır. Bu kare mekân içerisinde önemli olan yön konusu ile diğer üç konunun birleşimi olmuştur. Hunlarda ayrıca hükümdarlıklarının merkezde olduğu düşüncesi sanatlarına da yansımıştır. Merkez hükümdarlık düşüncesiyle dünya düzenini sağlamışlardır.

Ming t'ang şemasıyla ilgili Alantar kitabında; Osmanlı dönemine ait Bergama halısının bu şemaya uygun olarak yapıldığını belirtmiştir (Alantar, 2007: 142) (Resim 46, Bkz s. 128).



**Çizim 15:**

**Chou Dönemi Ming-T'ang'ın Rekonstitüsüonu**



**Kaynak:** Esin, 2006

**Resim 46:**

**17. yüzyıl Bergama halısında Ming t'ang şeması**



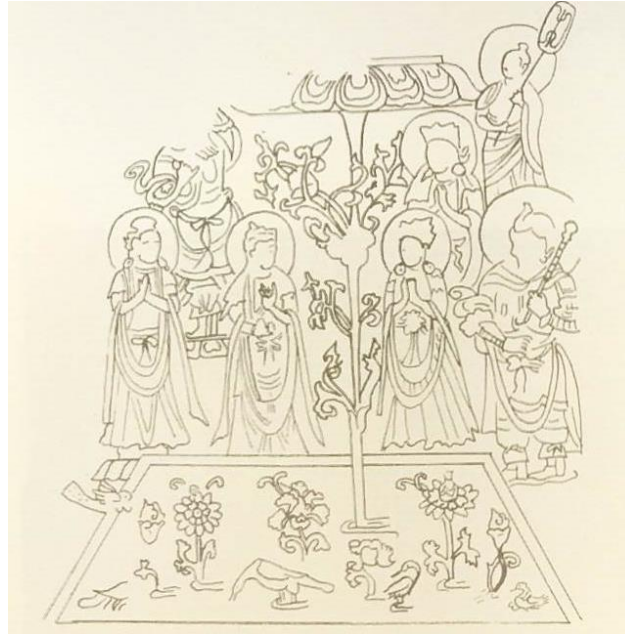
**Kaynak:** Alantar, 2007: 136

Dünya ağacı sembolü çeşitli biçimlerde yapılmıştır. Dünya veya kozmik ağaç olarak belirtilen bu ağaç, Yakutlar döneminde demir ağaç olarak geçmiştir. Bu dönemde demir ağacın dik oluşu üzerinde durulmuştur. Şamanların davulları üzerinde ağaç sembolleri; göğün direği merkezi eksen anlamına gelmiştir. Bununla birlikte Şamanlar dünyayı simgeleyen davullarını kayın ağacından yapmışlardır. Uygurlar döneminde ise dünya ağacı ejderle birlikte yapılmıştır. Bu toplumun resim sanatlarında çeşitli evren sembolleri yer almıştır.

Uygurların cennet tasvirli resimlerinde farklı evren sembollerinin yer alması, yaşadıkları dünyadan tamamen farklı boyutlarda düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte 709 yıllarında Batı Türklerine ait levhalarda dünya ağacının dalları ejder başı şeklinde oluşması, bu Türk toplumların Asya'daki Türk toplumlarıyla etkileşimi olduğu sonucuna varılmıştır. Örneğin; bir Milas halısının ortasında yer alan ağaç motifi; katlı yapısı ve direk gibi düz oluşuyla evren sembolü olan dünya ağacıyla benzerlik taşımaktadır ki; bu durum yüzyıllar geçse bile toplumların bilinçaltına kazındıkları geçmiş değerleri yaşattıklarının ispatıdır (Resim 47, Bkz. s. 130).

#### **Çizim 19:**

#### **Uygur Duvar Resmi Hayat Ağacı**



**Kaynak:** Öndin, 2006

**Resim 47:**

**19. yüzyılda Milas halısında evrensel ağaç**



**Kaynak:** Alantar, 2007: 60

Dağ sembolüne bakıldığında Uygurlar döneminde duvar resimlerinde Sumeru Dağ'ın sembolü yer almaktadır. Bu dağ Hint Meru dağı günümüzde ise Kafdağı olduğu kaynaklarda anlatılmıştır. Kafdağı İran Şehname'sinde de yer almıştır (Resim 48, Bkz. s. 131).

**Çizim 21:**

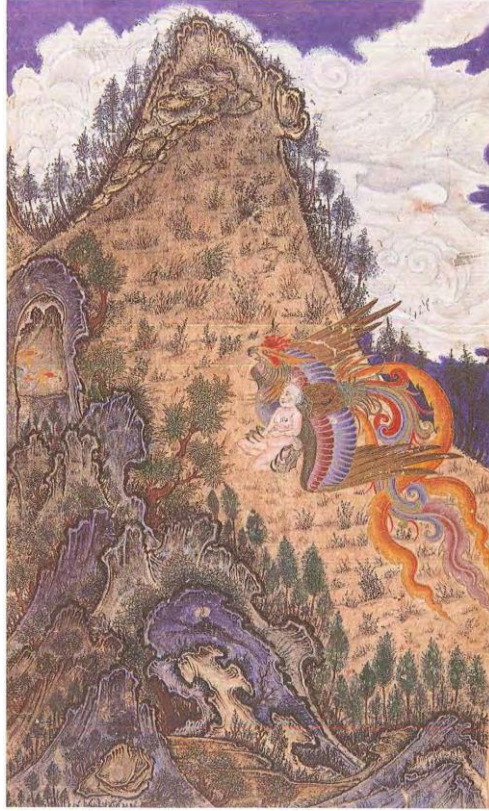
**Sumeru Dağ'ı**



**Kaynak:** Esin, 2004

**Resim 48:**

**Simurg'un Bebek Zal'ı Kaf Dağına Götürmesi**



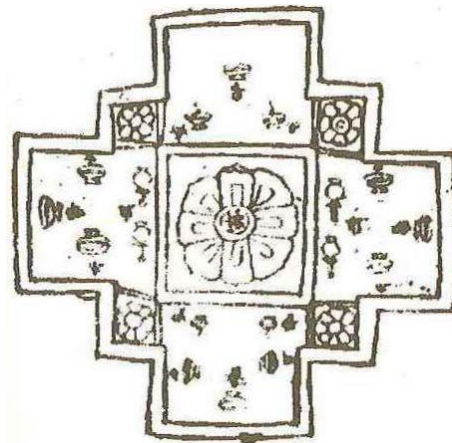
**Kaynak:** Alantar, 2007: 48

Lotus, Budist inancında oluştuğundan, Uygurlar evren modeli olarak lotus sembolünü de kullanmışlardır. Uygurlar resim sanatında bu çiçeği oldukça fazla kullanmışlardır. Nitekim lotus birçok anlama da sahip olmuştur. Uygur resimlerinde, taht olarak da yapılmış lotusun üzerinde bağdaş kurarak oturan Buddah yer almıştır. Bu oturuşa lotus oturuşu denilmiştir. Türk Budizm’inde çiçeğe önem verilmesiyle yer almış ve kozmik anlamı mandala ile sağlanmıştır.

Mandala mikrokainat yani küçük âlem; dünya olarak belirtilen, kare içine daire veya daire şeklinde de yapılmıştır. Mandala formu ilk olarak proto-Türklerde yapılmış olup; bu mandalanın içerisinde lotus çiçeği de yer almıştır. Burada kozmolojik simge olan mandala ile kâinatın düzeni anlatılmıştır. Mandalanın kare planıyla dört yönü göstermiş ve Türk Budist mimarisinde yer almıştır. Dairesel mandalaların içerisinde ise lotus ve taht üzerinde Uygur ilahları yer almıştır. Uygurların burada ilahlarını evrenin merkezinde konumlandırmaları ve dairesel formda oluşu Samsara’yı anımsatmaktadır. Ahşap üzerine yapılmış mandalanın merkezinde yer alan lotus, kozmos anlatımında kullanılmış ve farklı şekilde yer almıştır. Budistler tarafından yapılmış olan mandala formunun orta kısmı, Choulara ait olan mandala formuyla benzerlik taşımaktadır (Resim 49, Bkz. s. 133).

**Çizim 22:**

**Mandala (Dünyaevi ve Kral Şehri Planı)**



**Kaynak:** Esin, 2004

**Resim 49:**

**Budist Mandalası**

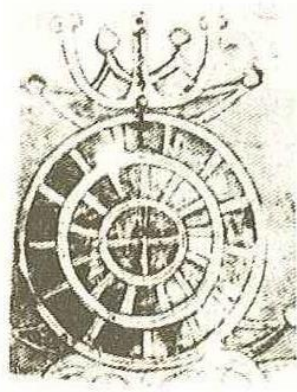


**Kaynak:** <https://www.wikizero.com/tr>, 2019

Çarkıfelek gökyüzüyle ilgili bir semboldür. Mani ve Orta Asya kozmolojisinde ise gök kubbe evren anlamına gelmektedir. Uygurlar zaman devrini, gökyüzündeki belli bir noktadan hareket ettirerek çarkıfeleği sembolleştirmişlerdir. Eski Türkler gök kubbenin kutup yıldızının etrafında dönmesinden ziyade, yıldızları taşıyan tekerleğin dönmesi olarak düşünmüşlerdir. Çarkı feleğin dönüşü çift ejder sayesinde gerçekleşmiş olmasıyla da kozmolojik açıdan farklı bir yöne doğru gidilmiştir. Çarkıfelek motifi Osmanlı döneminde de süsleme motifi olarak yer almış ve şekil olarak da değişmişime uğramıştır (Resim 50, Bkz. s. 134).

**Çizim 23:**

**Uygurlar Duvar Resimlerinden Buddah Çakırı (Çakra) Ayrıntı**



**Kaynak:** Esin, 2004

**Resim 50:**

**Padişaha ait bir çadırın eteğinde yer alan çarkifelek motifleri**



**Kaynak:** Alantar, 2007: 190

Ejderha mitolojik bir varlık olup, melez yaratık olarak meydana gelmiştir. Eski Türkçe metinlerine bakıldığında ejder büke ve evren olarak tanımlanan bir motiftir. Ejder motifinin temeli İç Asya ve Uzak Doğu sanatlarında meydana çıkmıştır. Ejder motifi Türk sanatında yaygın olarak yer almıştır. Bu nedenle bu motifin çeşitli şekillerine

Hunlarda, Göktürklerde ve Uygurlarda da yer verilmiştir. Yusuf Has Hacib ejderin hareketiyle gök çarkının dönüşünü birleştirmesi, kozmik çark ejderi anlamını ortaya çıkarmıştır. Esin'in ejder konusunda yapmış olduğu ayrıntılı çalışmaları; ejderin tek oluşuyla bereketi, çift oluşuyla da evrenin hareketini düzenini sağladığı anlamlarına ulaşılmıştır. Göktürklerin Çinlilerden etkilenecek, ibadetlerinde ejder kullanmışlardır. Eski Türkler çift ejderi kozmik yapısı sonucu, dört ana yöne göre yerleştirmişlerdir. Bunun sonucunda yön evren sembolünün ana konusu olmuştur. Gök kubbeyi yönlendiren ejderin düğüm şeklinde yapılmış olması güneş ve ay tutulmasıdır.

Gözde Sazak'ın kendi fikrini sunmuş olduğu; Hunlara ait ahşap üzerindeki iki ejderin çarkı çevirdiğini ortaya koymuştur (Resim 42). Burada ejderlerin savaçlılığı simgelenmiştir. Uygurların ejderle ilgili en önemli eserleri göldeki ejder resmi olmuştur. Uygurlar heykel sanatında da çift ejderi uygulamışlardır. Bu konuyla ilgili Uygurların havuz içerisinde yapılmış olan çift ejderde gök kubbeye yükselişleri tasvir edilmiştir. Burada evren zaman ve mekân olarak sembolleştirmişlerdir.

**Resim 42:**

**Çift Ejder ve Daire**



**Kaynak:** Sazak, 2014: 217

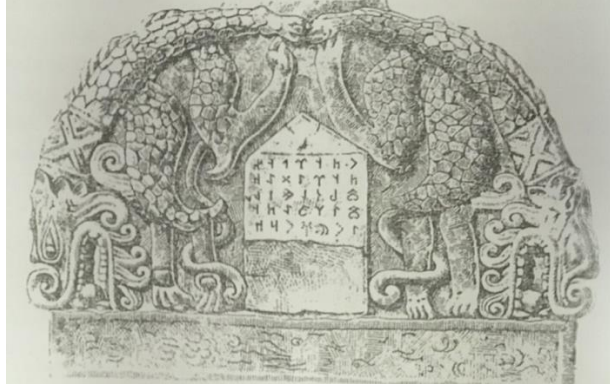
İslam sanatında ejder süslemeleri, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle çoğalmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Saray Albümü'nde yer alan ejder kompozisyonları çoğunlukla simurg ile mücadele halinde resmedilmiştir (Biol ve Derman, 2011: 129). Ejderha motifi Uygurlarda heykeltıraşlık eserleri, Selçuklularda da



kapı tokmağı şeklinde yapılmış (Resim 51) ve Osmanlılarda ise tezhipte süsleme olarak uygulanmıştır (Çizim 47, Bkz. s. 136). Sonuç olarak ejder dönemine göre değişik şekilleri meydana gelmiştir.

**Çizim 29:**

**Uygurların Kitabelerinden Çift Ejder Ayrıntı**



**Kaynak:** Esin,2004

**Resim 51:**

**Selçuklulara ait çift ejder, Cizre Ulu Cami kapı tokmağı**



**Kaynak:** Alantar, 2007: 210

### Çizim 47:

#### Simurg ve Ejderin mücadelesi



**Kaynak:** Birol ve Derman, 2011: 140

Dünya modelleri olan bölümde İslamiyet öncesi Türklerin dünyanın şekli düşüncelerine yer verilmiştir. Burada da Türkler düşüncelerini sanat eserlerine yansıtılmışlardır. Altayların balığı kullanışı, Göktürklerin kaplumbağanın üzerinde dünyayı dikdörtgen şeklinde yapıp, onun üzerinde oval gökyüzünü simgeleyen kabartma ile dünya modelini anlatılmaları bunun belirgin örnekleridir. Uygurların dünya modelinde inançlarına bağlı olarak ağaç ortadadır. Diğer evren sembollerine de (ejder, lotus ve Sumeru Dağ'ı) yer verilip, en tepeye ilahlarını oturmuşlardır. Osmanlı dönemine ait bir evren şeması ise minyatür olarak dönemin sanatçıları tarafından yapılmıştır. Osmanlı dönemine bakıldığında ise evren şeması dairesel formda yılanla çevrelenmiştir (Çizim 48, Bkz. s. 138).



**Resim 46: Bugut Anıtı. M.S. 582**

**Kaynak:** Diyarbekirli, 1993: 38

**Çizim 48:**

**Bir Osmanlı minyatüründe dünyayı çevreleyen devasa yılanın çizimi**



**Kaynak:** Alantar, 2007: 133

Eski Türklerin evren sembolleri resim, heykel, ahşap oyma, keçe applike ve dokuma eserlerinin üzerlerinde yer almıştır. Evren sembolleri; Proto-Türklerde dikili taşlar, Hunlarda eşyalar üzerinde, Göktürklerde ise heykellerde kullanılmıştır. Uygurlar da ise evren sembolleri hem heykellerinde hem duvar resimlerinde, hem de çeşitli şekillerde

yer almıştır. Altay Şamanları ise ritüellerinde kullandıkları davul üzerinde evren sembollerini yansıtmışlardır.

Sonuç olarak; İslamiyet Öncesi Türk toplumları evreni sonsuz ve sınırsız olarak düşünmüşlerdir. Bu nedenle düşüncelerinde çeşitli unsurlar oluşmaya başlamıştır. Bu unsurlarla bağlantılı olarak merkezi düşünce meydana gelmiştir. Bu merkezi düşünceyle evren sembolleri oluşmuştur. Bunun sonucunda ağacın, dağın ve demir direğin merkezle bağlantısı olduğu düşünülmüştür. Eski Türk toplumunun yaşam kavramlarını incelemek araştırma konumuzda önemli bir yeri olmuştur. Eski Türklerin, diğer kültürlerle etkileşimi var olmuş ve ayrıca oluşan kültürlerinin bilimsel anlamda da anlaşılabilirliği sağlanmıştır. Eski Türk toplumunun düşüncelerine bakıldığında, genellikle hükümdarlıklarına bağlı oldukları ve Tanrı'ya yakın olma istekleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte; din ve inanç sistemlerine bağlı olan eski Türk toplumlarında farklı inançlar sonucunda evren düşünceleri meydana gelmiştir. Eski Türk toplumlarının mitolojilerinde dönemin yaşamına göre efsaneler ortaya çıkmıştır. Bu efsaneler içerisinde evren sembolleri yer almıştır. Hikâyeleri, sembolleri ve kitabelerinden de anlaşılacağı üzere, kendilerini çeşitli yollarla ifade etmişlerdir. Eski Türk toplumunun her döneminde merkezi düşüncenin evren sembollerinde yeri olmuştur. Bununla birlikte eski Türk toplumlarında evren sembolleri içerisinde en çok “dünya ağacının ve ejderin” çeşitli şekilleri yapılmıştır. İnançları ve mitolojileriyle oluşmuş bu evren sembolleri zamanla gelişen düşünceleriyle farklı evren sembolleri de meydana gelmiştir. Eski Türk toplumlarının, değişen dönemlerinin farklı inanç ve düşünce yapılarına bakıldığında; evren sembollerini günümüzde de anlaşılır şekilde ve sanatsal olarak yansıtmışlardır. Evren sembolleri, İslamiyet sonrası Türklerin ve diğer toplumlar tarafından yapılarına bakıldığında; zamanla bu sembollerin bazılarının anlamı değişmiş fakat şekil olarak benzer olmuşlar ve ayrıca ayrıntılı şekillerde yapılmıştır.

## KAYNAKÇA

Adıbelli, R. (2011). *Mircea Eliade ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Afanesyevoy Kültürü,

[https://www.turkcebilgi.com/afanasyevo\\_k%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC](https://www.turkcebilgi.com/afanasyevo_k%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC),  
11.07.2019.

Alantar, H. (2007). *Motiflerin Dili*. İstanbul: Yorum Yayıncılık.

Alizade, R. (2015). Göktürk Dönemi Kült ve Sembolleri Üzerine. 8.

*Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Kültürel Miras Bildiriler-II*. Ankara:  
Atatürk Kültür Merkezi. 857-871.

Alp, K. Ö. (2009). Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş. Ankara:

Eflatun Yayınevi.

Alptekin, A. B. (2014). *Efsane ve Motifleri Üzerine*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Anohin, A.V., çev. Z. Karadut ve J. Meyermanova (2006). *Altay Şamanlığına Ait*

*Meteryaller*. Konya: Kömen Yayınları.

Arseven, C. E. (1983). Ejder. *Sanat Ansiklopedisi*. C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arseven, C. E. (1984). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Arslan, S. (2014). Türklerde Ağaç Kültü ve "Hayat Ağacı". *Uluslararası Sosyal*

*ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. C. 1, 1:59-71.  
<https://dergipark.org.tr/download/article-file/90145>. (19 Haziran 2019).

Artun, E. (2010). *Türk Halk Bilimi*. 6. Baskı. İstanbul: Kitapevi.

Asan, Ü. (2016). Hayat Ağacı Kavramının Mitolojik Kökenleri. *Türk Dünyası Tarih*

*Kültür Dergisi*. C. 60, 356:50-54.

Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Aslanapa, O. (1992). *Türk Sanatı Elkitabı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- At Koşum Takımı. (t.y).  
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/879857/?lng=tr>. (13 Ekim 2015).
- Ateş, M. (1996). *Mitolojilerde Semboller ve Halılar*. İstanbul: Sybol Yayıncılık.
- Ateş, M. (2001). *Mitolojiler ve Semboller*. İstanbul: Kendi Yayını.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Bayat, F. (2006). Türk Mitolojisinde Dağ Kültü. *Folklor/Edebiyat*. C.12, 46:47-60.  
Ankara: Uluslararası Eğitim-Öğretim, Basın-Yayın.
- Bayat, F. (2015). *Türk Mitolojik Sistemi*. 3. Baskı. C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2016). *Türk Mitolojik Sistemi*. 3. Baskı. C.2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Berkli, Y. (2010). Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri. *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.10, 40: 155-166.
- Bilgili, N. (2017). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Kripto Basım Yayın.
- Biol, İ. A. ve Ç. Derman (2011). *Türk Tezyini San'atlarında Motifler*. 8. Baskı.  
İstanbul: Kubbealtı.
- Bonnefoy, Y., çev. L. Yılmaz (2000). *Mitolojiler Sözlüğü*. A-K. C.1, Ankara:  
Dost Kitapevi Yayınları.
- Bozcu, M. M. (2009) Bezeklik Mağara Tapınaklarındaki Duvar Resimleri.  
*Yayınlanmamış Doktora Dersi Seminer Çalışması*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE.
- Bozkurt, N. (2012). *Felsefe Işığıyla Arayışlar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Buckland, R., çev. D. Engin (2011). *İşaretler, Semboller ve Alametler*. İstanbul: Neden

Kitap.

Campbell, J., çev. K. Emiroğlu (1994). *Yaratıcı Mitoloji Tanrının Maskeleri*. Ankara:

İmge Kitabevi.

Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası

Araştırmaları Vakfı.

Çelik, S. (2007). İslam Öncesi Türk San'atında Bazı Hayvansal ve Bitkisel Kültür

Ögeleri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi SBE.

Çirkin, S. (2015). Okunyev,

<http://turkistanarkeolojisi.blogspot.com/2012/06/turklugun-navatanlarindan-biri-hakasya.html>, 17 Temmuz 2019.

Çoruhlu, Y. (1993a). İslamiyetten Önceki Türk Sanatı'nda Hayvan Mücadele Sahneleri.

*Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 117-137.

Çoruhlu, Y. (1993b). *Türk Sanatının ABC'si*. İstanbul: Simavi Yayınları.

Çoruhlu, Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran Yayınları.

Çoruhlu, Y. (1997). Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus. *Uluslararası*

*Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7/Eylül 1989*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. 155-168.

Çoruhlu, Y. (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. 3. Baskı. İstanbul: Kabalcı

Yayıncılık.

Çoruhlu, Y. (2017). *Erken Devir Türk Sanatı*. 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çoruhlu, Y. (t.y). *Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler*.

<http://www.mediafire.com/file/od2b1m4p73cw8qf/Gokturk+Sanatinda+Dini+Nitelikli+Heykeller+Ve+Tasvirler.pdf> (24 Haziran 2019).

Dağ Keçisi M.Ö. 3.-4. Yüzyıl. (t.y).

([http://galeri.genelturktarihi.net/pazirik-kurgani#!prettyPhoto\[images\]/58/](http://galeri.genelturktarihi.net/pazirik-kurgani#!prettyPhoto[images]/58/). (13 Ekim 2015).

Demir, A. F. ve Akgün Çomak, N. (2015). *Şaman ve Türk Dünyası*. 2. Baskı. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Demirbulak, A. (2012). Erken Devir Türk Sanatının Kaynakları. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3:1-11. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/2272>. (3 Aralık 2018).

Demirci, K. (t.y). Kafdağı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafdagi>. (22 Haziran 2019).

Dinler Tarihi Ansiklopedisi. (t.y). *Şamanizm*. C.3. İstanbul: Gelişim Yayınları.

Diyarbakırlı, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi.

Diyarbakırlı, N., Aslanapa, O ve Sözen M., vs. (1993). İslamiyetten Önce Türk Sanatı.

*Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Döğün. <https://kelimeler.gen.tr/dogun-nedir-ne-demek-97691>. (20 Temmuz 2019).

Durmuş, İ. (2014). *Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları*.

<http://www.gaziakademikbakis.com/makale/gab-T-2018-122>. (03 Temmuz 2019).

Eberhard, W. (t.y). *Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?*. 19-32.

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1262/14498.pdf>. (27 Mart 2018).

Eliade, M. çev. M. A. Kılıçbay (1991). *Kutsal ve Dindışı*. Ankara: Gece Yayınları.

Eliade, M. çev. M. A. Kılıçbay (1992). *İmgeler Simgeler*. Ankara: Gece Yayınları.



- Eliade, M. çev. İ. Birkan (1999). *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. çev. L. Arslan (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. Ankara: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. çev. A. Berktaş (2013). *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Erbek, M. (2002). Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri. T.C. Kültür Bakanlığı.
- Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C.1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Esin, E. (1979). *Türk Kozmolojisi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (1985). *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Ersoy, N. (2000). *Semboller ve Yorumları Bölüm I*. İstanbul: Dönence Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, E. (2004). *Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Genel Kültür Ansiklopedisi. (t.y.). Ejderha. C.3, Artel Ansiklopedik Yayıncılık.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gökalp, Z. (2005). *Türk Töresi*. 3. Baskı. İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökalp, Z. (2007). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları.

- Gezgin, D. (2015). *Bitki Mitosları*. 3. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Gömeç, S. (2012). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. 2. Basım. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Görgünay-Kırgızoğlu, N. (2001). *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gül, S. (2007). *Türklerin Kültür Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. 5. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Haviland, W. A., çev. H. İnanç ve S. Çiftçi (2002). *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Hoça, Uygur freski, dört nala koşan at. (t.y). <https://okuryazarim.com/uygurlarda-sanat/>. (03 Temmuz 2019).
- Hun Devrine Ait Mumyalanmış Cesedin Sağ Kol Dövmesi.
- (<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/879958/?lng=tr>, 13 Ekim 2015).
- Işık, S. Y. (2016). Türkiye'de Antropolojik Bilginin Yetersizliği Sorunu ve Öğretmenler. *Folklor/Edebiyat*. C.22, 87:9-30. Lefkoşa: Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- İnan, A. (1987). *Makaleler ve İncelemele*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İndirkaş, Z. (2013). *Türk Mitosları ve Anadolu Efsanelerinin İz sürümü*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Jung, C. G., çev. A. N. Babaoğlu (2009). *İnsan ve Sembolleri*. 4. Baskı. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Jung, C. G., çev. N. Nirven (2016). *Analitik Psikoloji Sözlüğü*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (2005). Bozkır Kültürü. *Türk-İslam Düşünce Tarihi*. 25. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. 6. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Mitolojisinde Kurt*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Keçe Üzerine Aplike Yapılmış Arslan Başı Figürü. (t.y).  
(<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/2749825/?lng=tr>). (13 Ekim 2015).
- Koca, S. (2014). *Türkler*. C.1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Koca, S. K. (2012). Türk Kültüründe Sembollerin Dili. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE.
- Kuban, D. (1993). *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Mutlu, B. (1965). *Efsanelerin İzinde Yakın Doğudan Kuzey Avrupa*. İstanbul: Devlet

Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları

Mülayim, S. (1994). *Sanat Tarihi Metodu*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Mülayim, S. (2006). *Bilim Olarak Sanat Tarihi Aklın İzleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Mülayim, S. (2008). *Sanata Giriş*. 3. Baskı. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Mülayim, S. (2015). *Değişimin Tanıkları Türk Sanatında İkonografik Dönüşümler*. 2. Baskı. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*. C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. 4. Basım. C.1, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi*. C.2, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öndin, N. (2006). *Türk Budist Resim Sanatının Sembolik Dili: Lotus. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Öztürk, A. (1990). *Türk Efsanelerinde Gök Dini veya Şamanizm İzleri*. 1.

*Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi. 249-254.

Pazırık Halısı. (t.y). [http://www.klasikhali.com/products/pazyryk/pazyryk\\_big.jpg](http://www.klasikhali.com/products/pazyryk/pazyryk_big.jpg), (22 Şubat 2016).

Roux, J. P., çev. A. Kazancıgil ve L. Arslan (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P., çev. M. Y. Sağlam (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu

Yayıncılık (orijinal baskı tarihi 1999).

Rzasoy, S. (2012). Oğuz Mitolojisinde Kaos ve Onun Deli Paradigmaları.

*Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24:169-180.  
[http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi24/8\\_rizasoy.pdf](http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi24/8_rizasoy.pdf). (2 Ekim 2018).

Sazak, G. (2014). *Türk Sembolleri*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık.

Seyidoğlu, B. (2014). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar*. 6. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.

Sürür, A. (1987). Türk Süsleme Sanatları ve “Halk Sanatlarında Süsleme”. *III*.

*Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. C.5, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.

Şimşir, S. (2010). *Türk Tarih Sosyolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Şükürov, A. M. akt. İ. Elifova (2000). Türk Mitolojisi. *Uluslararası Dördüncü Türk*

*Kültür Kongresi Bildireleri 4-7/Kasım/1997*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. 487- 495.

Taş, İ. (2017). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Palet Yayınları.

Taşoğlu, A. ve Kamalov, A. (2002). *Türkler*. C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

TDK (t.y.). Çevrim.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b50de17a038.47784033](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b50de17a038.47784033). (01 Ocak 2019).

TDK (t.y.). Çevrimsel.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b5179cc3a80.14622517](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b5179cc3a80.14622517). (01 Ocak 2019).

TDK (t.y.). Devir.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b5179cc3a80.14622517](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2b5179cc3a80.14622517). (01 Ocak 2019).

TDK (t.y.). Diyagram.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b9bcaeb602d17.63526362](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b9bcaeb602d17.63526362). (14 Ağustos 2018).

TDK (t.y.). Ejderha.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.58ca5c990b8416.92070164](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.58ca5c990b8416.92070164). (16 Mart 2017).

TDK (t.y.). Fizyoloji.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b64a92c3168e3.93540934](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b64a92c3168e3.93540934). (03 Ağustos 2018).

TDK (t.y.). Kozmogoni.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c44526006d5c9.64063411](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c44526006d5c9.64063411). (08 Ocak 2018).

TDK (t.y.). Kozmoloji.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c445267d7f415.61918890](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c445267d7f415.61918890). (08 Ocak 2018).

TDK (t.y.). Murakabe.

[http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bdef43ad3f5c5.08813080](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bdef43ad3f5c5.08813080). (4 Kasım 2018).

Tekçe, E. F. (1993). *Pazırık Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Temel Britannica Ansiklopedi (1992). Evren. C.6, E. İstanbul: Ana Yayıncılık.

Tokyürek, H. (2018). Budist Uygur Metinlerinde Mandal Kılmak Töreni Üzerine.

*Türkiye Mecmuası*. C.1, 28:163-178. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/495831>. (3 Ağustos 2018).

Ural, Ş. (1987). Sembolik Mantık ve Uygulaması. *Felsefe Arşivi*. 26:143-160. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ural, Ş. (2000). Türkler’de Felsefe Var Mıydı?. *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*. C. 3, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. 443-449.

Üçer, M. ve Üçer, K. (2018). *İstanbul’un 100 Motifi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları.

Yavuzer, H. (t.y). Şamanizm’de Evren ve Dünya Tasvirleri. *Milli Folklor*. 50-55.

<http://www.millifolklor.comPdfViewer.aspxSayi=35&Sayfa=49>. (11 Ocak 2018).

Yücel, E. (2000). *İslam Öncesi Türk Sanatı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Antropomorf.

<http://sanatsozlugum.blogspot.com.tr/2012/03/antropomorf.html>. (19 Mart 2018).

Samsara.

<https://www.wikizero.com/tr/Samsara>. (09 Nisan 2018).

Kozmografi.

<https://www.wikizero.com/tr/Kozmografi>. (20 Nisan 2018).

Mandala.

[https://www.wikizero.com/tr/Dosya:Mandala\\_gross.jpg](https://www.wikizero.com/tr/Dosya:Mandala_gross.jpg). (20 Temmuz 2019).

Simüle.

[https://www.wikizero.com/tr/Sim%C3%BCle\\_ger%C3%A7eklik](https://www.wikizero.com/tr/Sim%C3%BCle_ger%C3%A7eklik). (24 Temmuz 2018).

Stupa.

<http://emlakansiklopedisi.com/wiki/stupa-nedir>. (06 Eylül 2018).

Etnosentrizm.

<https://www.wikizero.com/tr/Etnosentrizm>. (14 Eylül 2018).



## ÖZGEÇMİŞ

1994 yılında Afyonkarahisar'da doğdu. 2012 yılında Adapazarı Kız Teknik ve Meslek Lisesi Grafik ve Fotoğraf Alanı'nı bitirdi. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Halı-Kilim Ana Sanat bölümünü bitirdi. Aynı yıl, Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümünde Yüksek Lisans eğitimine başlamıştır.